

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE’DE KALKINMANIN FİNANSMANINDA
TARIMIN ROLÜ**

Esin CANDAN

Danışman
Prof. Dr. Yaşar UYSAL

2009

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Adı SOYADI

İmza

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Esin CANDAN
Anabilim Dalı : İktisat Anabilim Dalı
Programı : İktisat Doktora Programı
Tez Konusu : Türkiye’de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30.maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA	O	OY BİRLİĞİ	O
DÜZELTİLMESİNE	O*	OY ÇOKLUĞU	O
REDDİNE	O**		

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

- * Bu halde adaya 6 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir.	Evet O
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	O
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	O
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	

ÖZET

Doktora Tezi

Türkiye’de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü

Esin CANDAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

İktisat Programı

Günümüzde toplumlar, daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak istemekte ve bu koşullar için ihtiyaçlarını ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıklara göre belirlemektedirler. Bu farklılıklara rağmen tüm insanların beslenme gibi temel ihtiyaçları ortaklık göstermektedir. Bazı ülkeler bu temel ihtiyaçlarını karşılamak konusunda bile yetersiz kalmakta ve asgâri yaşam koşulları altında hayatlarına devam etmektedir.

Az gelişmiş ülkelerin genel özellikleri incelendiğinde, bu ülkeler bazen ekonomik bazen de sosyal farklılıkları üzerinden tanımlanarak, gelişmiş, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler gibi kalkınma literatüründe kullanılan kavramlar ile kalkınmışlık düzeyleri tanımlanmaya çalışılmaktadır. Kalkınma gayretinde olan bu ülkelerin karşılaştıkları en temel sorunların başında sermaye birikimi ve finansman konusu gelmektedir. Bu ülkelerde sanayileşme ve kalkınma sürecinde karşılaşılan sermaye birikimi ve kaynak temini darboğazının aşılması bir zorunluluk haline gelmektedir. Kalkınmanın finansmanında ihtiyaç duyulan kaynak miktarının belirlenmesi son derece önemlidir. Bu ülkelerin genelindeki en önemli sektör, tarım sektörüdür. Tarım sektörü çoğu az gelişmiş ülkede hem yaşamsal öneme sahiptir hem de ülke kalkınmasında finansman sağlama rolü üstlenmektedir.

Tarım sektörü, temel özellikleri bakımından, herhangi bir ülkede egemen olan üretim biçimi ve üretim ilişkilerinin taşıyıcısı konumundadır. Bu bağlamda Türkiye ekonomisi için tarım sektörünün çok önemli rolleri bulunmaktadır. Özellikle 1980’li yıllardan sonra ekonomide görülen liberalleşme eğimleri ve devlet desteğinin ortadan kalkması ile birlikte, sektördeki istihdam oranı yaklaşık %30 azalmış ve tarım sektörü diğer sektörleri ucuz işgücü açısından beslemiştir. Türkiye ekonomisi için tarım sektörü yaygın görülmesinin yanında ülkenin hammadde ve gıda ihtiyacını karşılamakta ve sanayileşmesine dayanak oluşturmaktadır. Bu çalışmada Türkiye kalkınmasında tarıma yüklenen roller dönemsel olarak analiz edilerek sektörün bugünkü durumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1) Kalkınma, 2) Kalkınmanın Finansmanı, 3) Tarım Sektörü, 4) Türkiye Kalkınmasında Tarım Sektörü

ABSTRACT

Doctoral Thesis

The Role of Agriculture in the Development Finance in Turkey

Esin CANDAN

**Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department of Economics
Doctoral Program**

Nowadays, societies want to obtain better life conditions and determine their needs for those conditions according to economic, social and cultural differences. Although those differences, the basic needs of the people like nourishment are similar. Some countries even are not capable to meet those basic needs and continue their lives under minimum living conditions.

When the general features of underdeveloped countries are examined, these countries are defined according to their economic or social differences time to time. Their stages of development are defined by concepts such as “developed, underdeveloped or developing” countries that are used in the literature of development studies. Accumulation of capital and financing issues are the initial basic problems that are encountered by the countries which are in the aim of development. Overcoming the problems of accumulation of capital and resource procurement that are encountered in the process of industrialization and development becomes a necessity in those countries. Determining the amount of resources which is needed in financing the development is extremely important. Agriculture is the leading sector in those countries. Agricultural sector is both vital and has a prominent role of providing finance in the process of development in most of the underdeveloped countries.

In terms of its basic features, agricultural sector is the dominant form of production and the conveyor of the relations of production in any country. In this context, it has pivotal roles in the Turkish economy. Especially after the 1980's -together with the liberalization tendencies and the removal of the government support-, the employment rate in the sector approximately decreased 30% and the agricultural sector provided cheap labor for the other sectors. Besides its prevalence in the Turkish economy, the agricultural sector provides raw material and nourishment and also a central pillar for the industrialization of the country. In this study, the current situation of the sector will be taken up by periodically analyzing the roles given to agriculture in the development of Turkey.

Key Words: 1) Development, 2) Development Finance, 3) Agricultural Sector, 4) Agricultural Sector in the Development of Turkey

TÜRKİYE’DE KALKINMANIN FİNANSMANINDA TARIMIN ROLÜ

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiv
TABLO LİSTESİ	xvi
ŞEKİL LİSTESİ	xix
GRAFİK LİSTESİ	xx
 GİRİŞ	 1

BİRİNCİ BÖLÜM İKTİSADİ KALKINMA

I- İKTİSAT LİTERATÜRÜNDE KALKINMA	8
A- Kalkınmanın Tanımı	11
B- Kalkınmanın Unsurları	13
1- Büyüme	13
2- Yapısal Değişim	14
C- Azgelişmişlik Kavramı	15
D- Azgelişmiş Ülkelerin Ortak Özellikleri	18
II- KALKINMA TEORİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	27
A- Geleneksel İktisada Dayalı Teoriler	30
1- Basit Aşamalar Teorisi	30
2- Kısır Döngü Kuramı	32

3- Dengeli-Dengesiz Kalkınma Teorileri	35
a- Dengeli Kalkınma Teorisi	35
b- Rostow'un Gelişme Aşamaları Kuramı	38
c- Dengesiz Kalkınma Teorisi	41
d- Dengeli ve Dengesiz Kalkınmanın Uzlaştırması	43
B- Almasıık Kalkınma Teorileri	44
1- Yapısalcı Yaklaşım	45
2- Bağımlılık Yaklaşımı	46
C- Kalkınma ve Azgelişmişlik İlişkisi	54
III- KALKINMA TEORİLERİ ve TARIM	56
A- Lewis Modeli	56
1- Kapalı Ekonomide Kalkınma	58
2- Açık Ekonomide Kalkınma	62
B- Ranis ve Fei Modeli	64
C- Jorgenson Modeli	68
D- Harris-Todaro Modeli	69
IV. KALKINMA VE TARIM İLİŞKİLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ	74

İKİNCİ BÖLÜM

KALKINMANIN FİNANSMANI ve TARIM

I- KALKINMANIN FİNANSMANI	77
A- Kalkınmanın İç Finansman Kaynakları	78
1- Gönüllü Tasarruflar	78
2- Zorunlu Tasarruflar (Vergiler)	81

3- Finansman Kaynağı Olarak Enflasyon	84
B- Dış Finansman Kaynakları	87
1- Yabancı Özel Sermaye	89
2- Dış Borçlar (Krediler)	93
3- Hibe ve Yardımlar	94
II- KALKINMANIN FİNANSMANI ve TARIM	96
A- Genel Olarak Tarım Sektörünün Özellikleri	97
B- Tarımsal Üretimin Özellikleri	98
C- Tarımsal Ürünlerin Özellikleri	102
D- Tarıma Öncelik Veren Kalkınma Stratejilerinin Dayanakları	104
1- Yatırım Sermayesi İhtiyacının Düşük Olması	105
2- Nitelikli İşgücü İhtiyacının Düşük Olması	105
3- İşgücü Hareketliliği ve Göçü Baskılaması	107
4- İthal Girdi İhtiyacının Düşük Olması	107
5- Tarımsal Ürün İç Talebin Yüksek Olması	108
6- İhracatta Tarımsal Ürünlerin Başat Olması	108
E- Tarımın Kalkınmanın Finansmanına Olası Katkı Kanalları	108
1- Sermaye Birikimi ve Vergiler Yoluyla Katkı	111
2- İhracat Yoluyla Katkı (Dış Ticaret Yoluyla Katkı)	113
3- Ucuz İşgücü Sağlama Yoluyla Katkı	115
4- Tarımsal Üretim ve İç Ticaret Hadleri Yoluyla Katkı	117
a- Gıda Üretimi Yoluyla Katkı	118
b- İç Ticaret Hadleri Yoluyla Katkı	120
F- Kalkınma Sürecinde Tarımın Rolüne İlişkin Genel Değerlendirme	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE’NİN KALKINMASINDA TARIM SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

I- CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE TARIM POLİTİKALARI	127
A- Cumhuriyet Öncesi Döneme Genel Bir Bakış	127
B- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tarım Politikaları (1923-1929)	130
C- Bunalım Döneminden Devletçiliğe Geçiş (1930-1950)	136
D- Tarımda Makineleşme Yılları (1950-1962)	139
E- Planlı Dönem (1963-1979)	142
1- Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	142
2- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	144
3- Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	145
4- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	146
F- 24 Ocak Kararları ve Sonrası (1980-1989 Dönemi)	146
G- Finansal Serbestleşmeden Günümüze (1989-2009)	149
II- TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMIN YERİ	153
A- Üretim Açısından	154
B- İstihdam Açısından	155
C- Dış Ticaret Açısından	156
D- Yatırımlar Açısından	157
III- TÜRKİYE’DE KALKINMANIN FİNANSMANI VE TARIM	158
A- 1963-1979 Döneminde Kalkınmanın Finansmanı	158
1- İç Finansman Kaynakları	159
a- Gönüllü Tasarruflar Yoluyla Finansman	160
b- Vergiler Yoluyla Finansman	161
c- Emisyon Yoluyla Finansman	163
2- Dış Finansman Kaynakları	164
a- Doğrudan Yabancı Yatırımlar	164
b- Dış Cari Transferler (İşçi Dövizleri, Hibe ve Yardımlar)	165
c- Dış Borçlanma	166

B- 1963-1979 Döneminde Tarımın Kalkınmanın Finansmanına Katkıları	167
1- Üretim Yönünden Katkı	170
2- İstihdam Yönünden Katkı	173
3- İhracat Yönünden Katkı	175
4- İç Ticaret Hadleri Yönünden Katkı	176
a- Sektörel Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri	177
b- TEFE'ye Göre İç Ticaret Hadleri	178
c- ÇEFE, TEFE ve TÜFE'ye Göre İç Ticaret Hadleri	179
C- 1980 Sonrası Dönemde Kalkınmanın Finansmanı	180
1- İç Finansman Kaynakları	181
a- Gönüllü Tasarruflar Yoluyla Finansman	182
b- Vergiler Yoluyla Finansman	183
c- Emisyon Yoluyla Finansman	184
d- İç Borçlanma Yoluyla Finansman	185
2- Dış Finansman Kaynakları	186
a- Doğrudan Yabancı Yatırımlar	186
b- Dış Cari Transferler (İşçi Dövizleri, Hibe ve Yardımlar)	188
c- Dış Borçlanma	189
D- 1980 Sonrası Dönemde Tarımın Kalkınmanın Finansmanına Katkıları	193
1- Üretim Yoluyla Katkı	198
2- İstihdam ve Ucuz İşgücü Yoluyla Katkı	201
a- İstihdam Yoluyla Katkı	202
b- Ucuz İşgücü Yoluyla Katkı	203
3- İhracat Yoluyla Katkı	208
4- Vergi Gelirleri Yoluyla Katkı	209
5- İç Ticaret Hadleri Yoluyla Katkı	212
a- Sektörel Deflatörler Yoluyla İç Ticaret Hadleri	212
i- 1987 Bazlı Veriler Çerçevesindeki İç Ticaret Hadleri	213
ii- 1998 Bazlı Veriler Çerçevesindeki Hesaplar	214
b- Fiyat Endeksleri Yoluyla İç Ticaret Hadleri	214
i- Tefe (Üfe) Verilerine Göre İç Ticaret Hadleri	214

ii- Ürün ve Girdi Fiyatları Yoluyla İç Ticaret Hadleri	216
c- Sektörel İleri-Geri Bağlantı Katsayıları ve İç Ticaret Hadleri	218
SONUÇ	223
KAYNAKLAR	235

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGÜ	Az Gelişmiş Ülkeler
bkz.	Bakınız
BYKP	Beş Yıllık Kalkınma Planı
ÇAYKUR	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğu
ÇEFE	Çiftçinin Eline Geçen Fiyatlar Endeksi
ÇUŞ	Çok Uluslu Şirketler
ÇTK	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DGD	Doğrudan Gelir Desteği
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTİH	Dış Ticaret Hadleri
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
ECLA	Latin Amerika Ekonomik Komisyonu (Economic Commission for Latin America)
FAO	Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization)
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HDTM	Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (The International Bank for Reconstruction and Development)
IMD	Uluslararası Yönetim Geliştirme Enstitüsü (International Institute for Management Development)
IMF	Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
İGSAŞ	İstanbul Gübre Sanayii A.Ş.
İTİH	İç Ticaret Hadleri

KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organization for Economic Co-operation and Development)
s.	sayfa no
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TİH	Ticaret Hadleri
TCZB	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
TEFE	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TSKB	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TŞFAŞ	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
TÜFE	Tüketici Fiyatları Endeksi
TÜGSAŞ	Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
TZDK	Türkiye Zirai Donanım Kurumu
ÜFE	Üretici Fiyatları Endeksi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Ortalama Nüfus Artış Hızı (Yüzde) ve Milli Gelir Rakamları	20
Tablo 2: Kişi Başı Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)	21
Tablo 3: Yurtiçi Tasarruflar / GSMH (Yüzde)	22
Tablo 4: Nüfus	23
Tablo 5: İşsizlik Oranları.....	25
Tablo 6: Ülkeler İtibariyle İnsani Gelişme Endeksinin Gelişimi (1980-2007)	27
Tablo 7: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Kalkış Aşamalarının Dönemleri	39
Tablo 8: Bütçe Gelir ve Giderleri (1926-1933)	135
Tablo 9: Ziraat Bankası Kredileri (1933-1945)	137
Tablo 10: Türkiye’de Milli Gelirin Sektörel Dağılımı (1927-1938) (Yüzde)	137
Tablo 11 : Tarımda Traktör Sayısında ve Ekilen Alanda Gelişmeler	140
Tablo 12: 1939-1962 Döneminde Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) (1968 Faktör Fiyatlarıyla-Milyon TL)	141
Tablo 13 : 1939-1962 Tarımsal Ürün İhracatındaki Gelişmeler (Milyon dolar)	141
Tablo 14: Sektörel Büyüme Hızları (Yüzde)	155
Tablo 15: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Tasarruflar (GSMH Payı)	160
Tablo 16: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Vergiler (Bin TL)	162
Tablo 17: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Emisyon (Milyon YTL)	163
Tablo 18: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Milyon Dolar)	165
Tablo 19: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Yurtdışından Cari Transferler (Milyon Dolar)	166
Tablo 20: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Dış Borçlanma (Milyon Dolar)	167
Tablo 21: Sektörel Büyüme Hızları (Yüzde)	171
Tablo 22: Sektörlerin GSMH’ye katkıları (Sabit Fiyatlarla) (Milyon TL)	172
Tablo 23: GSYİH Sektör Payları (Sabit Fiyatlarla)	173

Tablo 24: Toplam İstihdam İçerisinde Tarım Sektörünün Payı (15+yaş)	
(1963-1979) (Bin)	174
Tablo 25: Sektörel Hasıla ve İstihdam Payları (Yüzde)	175
Tablo 26: Sektörlere Göre İhracat (1963-1979)	176
Tablo 27: 1987 Bazlı Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri	177
Tablo 28: TEFE'ye (HDTM Verilerine) Göre İç Ticaret Hadleri	178
Tablo 29: ÇEFE/TEFE/TÜFE'ye Göre İç Ticaret Hadleri	180
Tablo 30: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Tasarruflar (GSMH Payı)	182
Tablo 31: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Vergiler (Bin YTL)	183
Tablo 32: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Emisyon (Milyon YTL)	184
Tablo 33: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak İç Borçlanma (Milyon Dolar) ...	185
Tablo 34: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Doğrudan Yabancı	
Yatırımlar (Milyon Dolar)	187
Tablo 35: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Yabancı	
Cari Transferler (Milyon Dolar)	188
Tablo 36: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Toplam Dış	
Borçlanma (Milyon Dolar)	190
Tablo 37: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Özel Kesim	
Borçlanması (Milyon Dolar)	191
Tablo 38: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Yabancı Portföy	
Yatırımları (Milyon Dolar)	192
Tablo 39: Ana Sektörler İtibariyle Büyüme Hızları (Yüzde)	
(Sabit Fiyatlarla)	199
Tablo 40: GSYİH'nin Sektörel Dağılımı	200
Tablo 41: Sektörlerin GSMH İçindeki Payı	201
Tablo 42: Toplam İstihdam İçerisinde Tarım Sektörünün Payı (1980-2008)	202
Tablo 43: Yerleşim Yerine Göre Göç Eden Nüfus	203
Tablo 44: İşgücünün Eğitime Göre Sektörel Dağılımı	204
Tablo 45: Yerleşim Yeri, Cinsiyet ve Ekonomik Faaliyete Göre Göç	
Eden Nüfus Oranı (1985-2000)	206
Tablo 46: Toplam, Tarımsal, Kırsal İstihdam (1000 Kişi)	206
Tablo 47: Sektörel Hasıla ve İstihdam Payları (Yüzde)	207

Tablo 48: Sektörel Hasıla ve İstihdam Payları (Yüzde)	208
Tablo 49: Sektörlere Göre İhracat (1980-2007)	209
Tablo 50: Gelir Vergisi İçerisinde Zirai Kazancın Vergilendirme Tutarı	212
Tablo 51: 1987 Bazlı Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri	213
Tablo 52: 1998 Bazlı Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri	214
Tablo 53: TEFE (ÜFE) Verilerine Göre İç Ticaret Hadleri (1981=100)	215
Tablo 54: TEFE (ÜFE) Verilerine Göre İç Ticaret Hadleri (2003=100)	216
Tablo 55: Ürün ve Girdi Fiyatlarına Göre İç Ticaret Hadleri	217
Tablo 56: Ürün ve Girdi Fiyatlarına Göre İç Ticaret Hadleri	218
Tablo 57: Input-Output	220
Tablo 58: Seçilmiş Tarımsal Alet ve Makine Sayısı (1963-2007)	222

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Azgelişmiş Ülkelerin Gelişmiş Ülkelere Eklemlenme Şekilleri	17
Şekil 2: Yoksulluk Kısır Döngüsü	34
Şekil 3: Kalkınma ve Azgelişmişlik Döngüsü	55
Şekil 4: Kalkınmanın Finansman Kaynakları	77
Şekil 5: Tarımın İktisadi Kalkınmaya Katkısı	125
Şekil 6: 1963-1979 Dönemi Büyüme Stratejisinde Tarım ve Emek	168
Şekil 7: 1980-1989 Döneminde Ekonomi Politikalarında Tarım ve Emek	194
Şekil 8: Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarımı ve Kırsal Emek	196
Şekil 9: 1980 Sonrası Dönemde Kente Göçün Sonuçları	198

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Dengesiz Büyüme	41
Grafik 2: Sınırsız Emek Arzı	59
Grafik 3: Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma	60
Grafik 4: A. Lewis Modeli Eleştirisi	63
Grafik 5: Ranis-Fei Modeli	66
Grafik 6: Harris-Todaro Modelinde Kırsal İşgücü Dengesi	72
Grafik 7: Harris-Todaro Modeli	74
Grafik 8: Tarım Kesiminde İstihdam ve Gizli İşsizlik	106
Grafik 9: Türkiye’de GSMH İçinde Tarımsal Üretimin Payı (1963-2006) (Yüzde)	154
Grafik 10: Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Gelişimi (1963-2007) (Yüzde)	155
Grafik 11: Türkiye’de Tarımın Dış Ticaret İçindeki Yeri (1969-2009) (Yüzde)....	157
Grafik 12: Türkiye’de Toplam Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Tarımın Payı (Cari Fiyatlarla)	158

TÜRKİYE’DE KALKINMANIN FİNANSMANINDA TARIMIN ROLÜ

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Kalkınma özellikle 1950’lerden sonra önemi artan iktisat bilim dallarından biridir. Kalkınma sözcüğünün epistemolojik kökenine bakıldığında, 17. ve 18. yüzyıllarda da kullanılmış olmasına rağmen, asıl olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisadi anlamda kavramlaştığı ve terminolojik olarak günümüzdeki içeriğiyle kullanımının yaygınlaşmış olduğu görülmektedir

Bugüne kadar yaşanan deneyimler azgelişmiş ülkelerde kalkınmanın gerçekleştirilmesinin sermaye birikimiyle doğru orantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, kalkınma kavramının sadece büyüme ve sermaye birikimi ile açıklanması mümkün değildir, çünkü kavram beşeri, sosyal, demografik ve kültürel unsurları da içermektedir. Kalkınmanın gerçekleştirilmesinde önemli bir sorun olarak finansman ihtiyacının bulunduğu görülmektedir. Azgelişmiş ülkelerde sanayileşme ve kalkınma sürecinde sermaye birikiminin gerçekleşmesi ve bunun için kaynak temininin sağlanması oldukça güçtür. Kalkınmanın finansmanında ihtiyaç duyulan kaynak miktarının belirlenmesi gerekmektedir. Kalkınma, sadece belli bir büyüklük oranını anlatan niceliksel bir terim değil, aynı zamanda niteliksel özellikler gösteren bir kavramdır. Buna rağmen, kalkınmanın finansmanı için gerekli olan kaynak ihtiyacı tespit edilirken, bu değerlendirmenin ülkenin gelir miktarı (kişi başına düşen gelir) ve büyüme oranı üzerinden yapılması gerekmektedir.

Tarım, insanlığın yerleşik hayata geçmesiyle birlikte ortaya çıkan ilk iktisadi faaliyet olarak bilinmektedir. Beslenme, kişilerin fizyolojik ihtiyaçlarının en başında gelmesinden dolayı yaşamsal bir öneme sahiptir. Tarım, beslenme fonksiyonuna ek olarak, zaman içerisinde yeni işlevler yüklenerek toplumsal boyutta önemini pekiştirmiştir. Bu açıdan, tarımsal faaliyetlerin insanlığın gelişmesinde uzun zaman ilk sırayı tutması “eşyanın tabiatı” gereğidir.

Tarım, özellikle azgelişmiş ülkelerde, kırsal alanda yaşayan halkın geçim kaynağını sağladığı temel sektördür. Ayrıca tarım sektörü ulusal ekonomilere; halkın temel gıda maddelerini garanti ederek, nüfusun önemli bir kısmına istihdam olanağı sağlayarak, ulusal gelire ve ihracata destek olarak, sanayi sektörüne hammadde temin ederek ve talep yaratarak katkı yapmaktadır.

Türkiye gelişmekte olan, sanayileşmesini henüz tamamlayamamış ve hemen her alanda düalizm (geleneksel-modern, tarım-sanayi, feodal-kapitalist) yaşanan bir ülkedir. Tarihsel gelişme süreci içinde, Cumhuriyet öncesi dönemde toprakta özel mülkiyetin olmaması, sonraki süreçte sanayileşmenin gerçekleşmemesi ve buna bağlı olarak sınıflı toplum yapısının oluşmaması, toplumsal yapılarda feodal bağların bulunması sebebiyle Türkiye’de kalkınma ve tarım ilişkileri ayrı bir önem kazanmaktadır.

Bununla birlikte 1980 sonrası siyasi ve ekonomik hayatta uygulanan politikalar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeler, kalkınma konusunun öncelikli bir öneme sahip olduğuna işaret etmektedir. 1980 yılından günümüze kadar devam eden ihracat yönelimli politikalar, enflasyonla mücadele programları, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlarla imzalanan ekonomik programlar çerçevesinde, Türkiye’de uygulanan politikalar, yasalar ve düzenlemeler yeniden şekillenmektedir. Özellikle tarımla ilgili yapısal düzenlemeler, tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün aleyhinde bir hal almaktadır. Diğer taraftan kalkınma sürecinde, tarımdan sanayiye çeşitli kanallar üzerinden kaynak aktarılmaktadır.

Bütün bunlar, Türkiye’de uygulanan iktisat politikalarının kalkınma üzerindeki etkilerinin ve kalkınma ile tarım sektörü arasındaki yapının incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Kalkınmanın finansmanında tarıma yüklenen rollerin neler olduğu ve bu finansmanın hangi kaynak aktarım mekanizması ile yapıldığı konularının araştırılması gerekmektedir.

Kalkınma sürecinde istenen noktaya gelememiş bir ülke olarak Türkiye’de kalkınma boyutunda gelinecek nokta, bu noktaya gelinmesi sürecinde kullanılan finansman yöntemleri ve ekonomi içinde taşıdığı ve etkileri ekonomi yanında sosyal, politik ve kültürel alanlara da taşan önemine bağlı olarak tarımın bu süreçteki rolünün araştırılması oldukça önem taşımaktadır. Bu öneminden hareketle hazırladığımız çalışmanın amacı 1963-2008 döneminde Türkiye’nin kalkınma sürecinde ve bu sürecin finansmanında tarımın rolünü niteliksel ve niceliksel olarak ortaya koymaktır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada, kalkınma teorileri, iktisadi ekollerin arka planındaki ideolojik tartışmalarla beraber ele alınmakta ve bu tartışmalara ana hatlarıyla yer verilmektedir. Klasik İktisat, Bağımlılık Okulu ve Yapısalcı Görüş’ün kalkınma kavramı üzerindeki temel tartışmaları incelenirken; özellikle öncülerinin görüşlerine, temel dayanak noktalarına ve teorik tartışmalara değinilmiştir.

Kalkınma teorileri içerisinde, özellikle kalkınma ve tarım ilişkisi içerisindeki modeller ve tartışmalar incelenmektedir. Tarım sektörünün kalkınmadaki rolüne bakıldığında, tarımda oluşan fazlanın sermaye sektörüne aktarıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada, kalkınmanın finansman kaynakları, iç ve dış kaynaklar olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. İç finansman kaynakları, ülke içindeki iktisadi aktörlerin kaynak temininden oluşmakta; dış finansman kaynakları ise diğer

ülke ve kurumlardan elde edilen kaynakları kapsamaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkeler, kalkınmanın finansmanında, ihracata yönelik politikalarla döviz girdisi elde etmek istemekte; ve bunun neticesinde, dünyadaki konjonktürel gelişmelerin de etkisiyle, dışarıdan borçlanma araçlarına yönelmektedirler. Bu noktada finans piyasalarında kullanılan araç çeşitliliği de göz önünde bulundurularak Türkiye'nin yapısal dönüşümü dönemsel analizlerle değerlendirilmektedir.

Bu araştırmada, uygulama yöntemi olarak Türkiye'de 1963-1979 dönemi ve 1980-2008 dönemi verileri analiz edilmektedir. Bu dönemlerin analizinde zaman serisi verileri kullanılmaktadır. Ancak ülkemizde bu alanda yapılan çalışmaların sınırlı, düzensiz ve heterojen olması sebebiyle, analiz sırasında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. İstatistik veri kaynağı olarak TÜİK, DPT, TCMB, IMF ve UNDP tarafından yapılan çalışmalar temel alınmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda bulunabilen veriler üzerinden finansman araçlarının ve tarımın kalkınma üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Ancak bazı değişkenler, ülkemiz veri altyapısının yeterli olmaması ve bazıları da ölçme olanaksızlıkları nedeniyle ekonometrik yöntemlerle değerlendirilmeye alınamamıştır.

Türkiye'de tarım sektörünün özellikle sanayi sektörüne olan katkısını incelemek için üretim, istihdam, dış ticaret, iç borçlanma ve iç ticaret hadleri verileri analiz edilmektedir. İç ticaret hadleri hesaplamasında üç farklı endeks (TÜFE, TEFE, ÇEFE) kullanılmıştır. Ayrıca sektörler arası ilişki düzeyini gösteren ileri geri bağlantı katsayıları input-output tablolarından hesaplanarak ekonomideki yapısal değişimin iç ticaret hadleri ve dolayısıyla kalkınmanın finansmanının yöntemleri üzerine etkileri değerlendirilmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse 1963-2008 döneminde Türkiye'de kalkınmanın olası finansman kaynakları ve tarımın kalkınmanın finansmanı yaptığı katkılar istatistiki veriler aracılığıyla analiz edilmeye çalışılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN PLANI

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. *Birinci bölümde* kalkınma ve azgelişmişlik kavramları tanımlanarak iktisadi kalkınma teorileri incelenmiştir. Kalkınma teorilerindeki ortak kanıya göre; tarım sektörünün geri kalmışlığı azgelişmişliğin, ulusal ekonomide sanayi sektörünün payının artması ise gelişmişliğin bir göstergesidir.

Kalkınma teorileri, Klasikler ve Almasıık Teoriler olmak üzere iki temel ayrıma göre ele alınmaktadır. Tarımsal kalkınma modellerinden klasik modeller olarak tanımlanan; A. Lewis (1961) ve Ranis ve Fei (1961) modellerine çalışmada yer verilmektedir. Daha sonra Neo-klasik iktisat içerisinde yer alan Jorgenston modeline (1961) değinilmektedir. Sonrasında ise kalkınma, kırdan kente göç, tarım ve istihdam ilişkisini inceleyen Harris ve Todaro (1970) modeline yer verilmektedir.

İkinci bölümde kalkınmanın finansman araçları incelenmiştir. Kalkınmanın finansman araçları, iç ve dış finansman araçları olmak üzere iki alt başlık altında ele alınmıştır. İç finansman kaynakları; gönüllü tasarruflar, vergiler ve enflasyon (açık finansman); dış finansman kaynakları ise, doğrudan yabancı yatırımlar, dış cari transferler, dış borçlanma başlıklarında incelenmiştir. İkinci bölümde ayrıca, tarımsal üretimin ve ürünlerin özellikleri, tarıma öncelik veren kalkınma politikalarının dayanak noktaları ele alınmıştır.

Kalkınma literatüründe varolan çalışmalarda, genellikle tarıma öncelik veren politikalarla ilgili görüşler farklılık göstermektedir. Bunlar, uzun dönemde tarıma bağlı gelişmeyi öngören stratejiler veya tarımı bir basamak yaparak sanayileşmeye öncelik vermeyi benimseyen görüşlerden meydana gelmektedir. Azgelişmiş ekonomiler iktisadi kalkınmalarını dengeli bir şekilde yürütebilmek için, sanayileşmelerine paralel olarak tarım sektörünü de geliştirmek, tarımsal ürünlerini çeşitlendirmek ve artırmak yoluna gitmektedir. Azgelişmiş ülkeler tarıma farklı derecede önem vermelerine rağmen, uygulamalarda tarım sektöründen hiç vazgeçmemişlerdir. Kalkınma teorilerinde tarımı öncelikli tutan görüşlerin ortak özellikleri ve dayanak noktaları çalışmada sırasıyla ele alınmaktadır.

1963-2008 döneminde Türkiye’de kalkınmanın finansmanı ve tarımın bu finansmana katkılarının incelendiği çalışmanın üçüncü ve son bölümünde öncelikle Türkiye’de uygulanan tarım politikaları Cumhuriyet sonrası dönem bütününde incelenmiş, ardından 1963-1979 ve 1980 sonrası dönem ayrımında kalkınmanın finansmanı ve tarımın bu finansmana katkıları istatistiki verilerin ışığında analiz edilmiştir. Çalışma, Türkiye özelinde, kalkınmanın finansmanında tarımın rolüne ilişkin önerilere yer verilen sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Birinci Bölüm

İKTİSADİ KALKINMA

Günümüz toplumları, daha iyi yaşam koşulları sağlamak için arayışlarına devam etmektedirler. Toplumların ihtiyaçları ekonomik, sosyal, coğrafi ve kültürel olarak farklılık göstermesine rağmen temel ihtiyaçlar konusunda “*ortak iyi*” tanımlanmaktadır. Bazı ülkeler bu temel ihtiyaçlarını karşılamak konusunda bile yetersiz kalmakta, asgari yaşam koşulları altında yaşayan bu toplumlar, artık günümüzde dünya nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu ülkelerin genel özellikleri incelendiğinde bazen ekonomik bazen de sosyal farklılıkları üzerinden tanımlanarak, gelişmiş veya azgelişmişlik ya da gelişmekte olan ülkeler gibi kalkınma literatüründe kullanılan kavramlar ile kalkınmışlık düzeyleri tanımlanmaya çalışılmaktadır. İktisat bilimi içerisinde bu kavramları kullanan alt disiplin kalkınma iktisadıdır.

Azgelişmiş ülkelerin sorunları ve geri kalmışlıkları tüm dünyada daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrasında tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında bugünün pek çok azgelişmiş ülkesi, bağımsızlıklarını yeni ilan etmişlerdir. Yeni kurulan özellikle Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki akademik dünyada geri kalmışlık olgusu tartışılmaya ve ulusal kalkınma talepleri gündeme gelmeye başlamıştır. Kalkınma kavramının yaygın kullanıldığı dönem düşünüldüğünde özellikle 1950’li yıllardan sonra iki kutuplu bir dünya profili görülmektedir. Bu nedenle kalkınma kavramının ideolojik arka planıyla beraber incelenmesi gerekmektedir. Çünkü bu geri kalmış ülkeler ekonomik ve politik anlamda gelişmiş ülkelerle bağımlılık ilişkilerini devam ettirmektedirler.

Kalkınma kavramına felsefi altyapısı itibariyle bakıldığında, aydınlanma düşüncesi çerçevesinde modernleşme görüşü ile karşılaşılmaktadır. Bu görüş evrimci ilerlemenin kaçınılmaz olduğunu ve bunun basitten karmaşığa gittiğini savunmaktadır. Aydınlanma felsefesi, genel bir paradigma olarak 18. ve 19. yüzyıl boyunca bilimsel düşünceyi, bu bağlamda iktisat biliminin öncüleri olan Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx’ı da etkilemiştir (Türkay; 1995, 90-92).

Çalışmamızda bu tartışmalara çok genel olarak yer verilecek ve Klasik İktisat, Bağımlılık Okulu ve Yapısalcı Görüş'ün kalkınma kavramını nasıl ele aldıkları, temel tartışmaları ve özellikle öncüllerinin görüşleri, temel dayanak noktalarını ve teorik tartışmaları kapsayacak şekilde incelenecektir. Ayrıca bu bölümde, konumuzla ilgili olarak kalkınma teorileri ve tarım ilişkisine yer verilecektir.

I- İKTİSAT LİTERATÜRÜNDE KALKINMA

Kalkınma kavramı iktisadın bir alt dalı olarak değerlendirilmekle beraber daha farklı bilimsel disiplinler (sosyoloji, felsefe gibi) çerçevesinde de incelenmektedir. Kavramın yaygın kullanımı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni kurulan ülkelerin¹ azgelişmişlik sürecinden çıkmak amacıyla ekonomik ve toplumsal yapıyı değiştirmeye, iyileştirmeye yönelik uyguladıkları politikaları ve sanayileşme hedeflerini kapsamaktadır (Patnaik; 2005; 1-9).

Kalkınma kavramının iktisat literatürüne girmesinin bir nedeni de, kavramın ülkelerin coğrafi gelişmişlik farklarını özellikle kuzey-güney veya doğu-batı diye tanımlanan gelişmişlik farklarını ortaya çıkarmak amacıyla kullanılmasıdır. Günümüzde bu kavramı genelleştirdiğimizde merkez ve çevre sınıflandırması olarak tanımlayabiliriz. Gelişmişlik farkı, küresel ekonomik yapı içerisinde merkezde yer alan gelişmiş bir bölge ya da ülkelerle ve daha azgelişmiş çevre bölge veya ülkeler arasındaki farkı anlatmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde merkezle çevre arasında gelişme farkı bulunmasına rağmen bu farkın çevre aleyhine büyümesinin sanayi devriminden sonra hızlandığı görülmektedir. Nitekim 1800'lere kadar oransal olarak ikiye bir olan gelişmişlik farkı, sanayi devriminden sonra altmışa bire yükselmiştir (Amin, 2000; 59-60). Ayrıca ülkelerin gelişmişlik farklılıklarının tanımı yapılırken de sahip olunan ideolojik bakış açısına bağlı olarak farklı sınıflandırmalar yapıldığı görülmektedir. Örneğin, neo-liberal yaklaşımda ülkeler “*gelişmiş - gelişmekte olan - azgelişmiş*” gibi üçlü bir ayrıma tabi tutulurken, dünya sistemi yaklaşımında “*merkez-çevre*” ayrımı yapılmaktadır. Marksist ekolün uzantısı olan bağımlılık yaklaşımı teorisyenleri ise yukarıdaki sınıflandırmaya “yarı

¹ Bağımsızlığını yeni kazanan sömürge ülkeler

çevre” kavramını dâhil etmiş ve böylece kalkınmışlık açısından ülkeler üçlü bir ayrıma tabi tutulmaktadır².

Kapitalizmin ortaya çıkışına dair tartışmaları da göz önüne alarak bakıldığında 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında tarihsel/toplumsal bir sistem olan kapitalizm, kurum ve ilişkileriyle Kıta Avrupa’sında yerleşik hale geldiği görülmektedir. Bu türden köklü dönüşüm ilişkilerinde, süreci niteleyen kavram ve/veya kategoriler tasfiye edilen ilişki ve kurumsallaşmalara dair pratik süreçlerin meşruiyetine hizmet etmektedir. Söz konusu dönemde bugün bir anlamda küreselleşme kavramın yerine getirdiği işlevi, *ilerleme* kavramı yerine getirmektedir (Türkey; 1997, 33).

Modernleşme, sanayileşme ve gelişme ile özdeşleşen ekonomik ilerleme ilk kez İngiltere’de sanayi devriminin gerçekleşmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Bu gelişme İngiltere’nin imalat sanayisinde pazar üstünlüğünü ele geçirmesine olanak sağlamış ve ekonomi alanında model ülke olmasına neden olmuştur. İngiltere’nin sanayi atılımı karşısında pazardaki rakipleri de İngiltere ile aralarında sürekli olarak açılmakta olan ekonomik farkı kapatabilmek için zamanla ülkelerinin özgül koşullarına dayanan stratejiler geliştirme yoluna gitmişlerdir (Ha-Joon Chang; 2003, 51-53). Özellikle Daniel Raymond, Mathew Carey ve sonrasında Friedrich List’in “*bebek endüstriler/sanayi tezi*” temelli korumacı ve devlet müdahalesini savunan görüşleri, sanayileşmenin temelini atmıştır. İngiltere’den sonra Amerika, Fransa, Almanya, Hollanda, İsveç gibi ülkelerde de devlet müdahalesi ve sanayileşme planlamasının yapıldığı, pazarların gümrük tarifeleri ile korunduğu ekonomi politikalarının uygulandığını görülmektedir. Uygulamalar sonucunda yukarıdaki ülkeler gelişmelerini -sanayileşmelerini- tamamlamış ve merkez ülke özelliği kazanmışlardır (Ha-Joon Chang; 2003, 45-70).

Dünya ekonomisinde 1800’lü yılların ikinci yarısından itibaren başlayan kriz ve savaşlarla yaşanan süreç, II. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle yerini kapitalizmin dünya ölçeğinde yeniden yapılanmasına bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle kapitalizmin dünya ölçeğinde meşruiyetine hizmet eden ilerlemeye dair sarsılan güven, savaşın bitmesiyle başlayan yeniden yapılanma sürecinin koşullarında yeniden formüle

² Biz çalışmamızda ideolojik arkaplanı dışarıda bırakarak, yaygın kullanımı tercih etmekteyiz.

edilerek kalkınma kavramı olarak asli taşıyıcı haline gelmiştir. Dolayısıyla kalkınma iktisadı, sermaye birikiminin dünya genelinde işleyişinin bütünselliği çerçevesinde yer ve öneme sahip olan bir disiplin olarak anlam kazanmıştır. Kalkınma iktisadı kavramının temel kabulleri iki düzeyde karşılık bulmaktadır (Türkay; 1997, 34):

- i. Bir taraftan sermaye birikiminin dünya ölçeğinde öne çıkan, üretici sermayenin uluslararasılaşmasının koşullarının yaratılmasına dair gereksinimi ile dünya ölçeğinde geliri yeniden dağıtıp talebi yönlendirmeye dönük yardımlar, uzun vadeli düşük faizli kredi mekanizmaları gibi müdahale araçlarında somutlaşan, eşitsiz ve bileşik gelişmenin bu konjonktürdeki mekanizmasını oluşturan uluslararası Keynesyen uygulamalarda ifadesini bulması;
- ii. Diğer taraftan belirli bir ticari birikim eşiğine gelmiş Türkiye ve benzeri ülkelerdeki ticari sermayenin üretici sermayeye dönüşme yolundaki taleplerinin kalkınma iktisatçılarının azgelişmişliğe ilişkin tespit ve politika önerileriyle çakışması, bu bağlamda azgelişmiş ülke devletlerine geniş bir müdahale alanı açılmasıdır.

Daha genelleştirilerek bakıldığında, geri kalmışlıkla ilintili olarak kalkınma kavramının sanayi devrimine yakın bir tarih olan on dokuzuncu yüzyılın ortalarına uzanmakta olduğu söylenebilir. Arthur Lewis, Hla Myint ve Celso Furtado'nun ekonomik tarih çalışmaları, birçok kalkınmış ülkenin kalkınma öyküsünün on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren başlamasına dayanak olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte iktisatçıların çoğunluğu, kalkınmanın iktisadın bir alt disiplini olarak ortaya çıkışının, 1930'lardaki büyük bunalımla başladığını kabul etmekte ve 1939-1945 arasındaki uluslararası ekonomik sistemin çöküşünün meydana getirdiği sarsıntının kalkınma iktisadına asıl ivmeyi kazandırdığını belirtmektedir. Söz konusu tarihten itibaren ise geri kalmış ülkelerin neden geri kaldıkları, ne tür ekonomik sorunları olduğu ve nasıl kalkınabilecekleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemdeki çalışmaların en önemli ortak özelliği, sorunların, tanımların ve çözümlerin büyük ölçüde ekonomik unsurlarla sınırlandırılmış olmasıdır. Başka bir ifadeyle ekonomik olayların kültür, politika ve psikolojik faktörler analize dahil edilmeksizin (*ceteris paribus*) arz, talep, fiyat gibi

piyasa göstergeleri ile üretim kaynaklarının yeterliliği veya eksikliliği gibi faktörler aracılığıyla açıklanmasıdır (Yavilioğlu; 2002, 49-50).

A- Kalkınmanın Tanımı

Kalkınma kavramının epistemolojik kökenine bakıldığında, kavramın 17. ve 18. yüzyıllarda da kullanılmış olmasına rağmen yaygın olarak 1945’li yıllar sonrasında iktisadi anlamda kavramlaşmış ve günümüzdeki içeriğiyle kullanımının yaygınlaşmış olduğu görülmektedir (Başkaya; 2004, 19). Bazı yazarlar kalkınma kelimesi yerine gelişme kelimesini kullanmaktadırlar. İngilizce *development* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan bu kavram, gelişme ya da kalkınma olarak Türkçeye çevrilmiştir. Kalkınma, iktisadi kökenli bir kavram olmakla birlikte uzun süre büyüme kavramına dayanılarak açıklanmıştır. Çoğu kez de ekonomik büyüme kalkınma ile özdeş tutulmuştur (Todaro; 1989, 114 ve Lynn; 2003, 3). Lynn bu konuyu açıklarken; GSYİH ve Kişi Başına GSYİH kavramları ile ekonomik büyümenin yıllarca kalkınma olarak kullanıldığını vurgulamaktadır. Ardından bazı petrol ihraç eden ülkelerin, örneğin Suudi Arabistan gibi ülkelerin sosyal yaşam göstergelerinin düşük olması veya Brezilya gibi ilerleme konusunda başarı sağlamış fakat bunu ülke nüfusuna yayamamış ülkelerin ekonomik büyüme ile kalkınmış olmadıklarını belirtmektedir (Lynn; 2003, 3-4).

Öte yandan, iktisadi kalkınma olgusunu, hızlı büyümenin bir uzantısı olarak, “uluslararası iş bölümünde daha yüksek bir konuma ulaşma ve yaşam kalitesinin yükselmesi” şeklinde tanımlayan Yeldan (2002;24) iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için şu beş olgunun altını çizmektedir (Adelman ve Yeldan; 2000, 143):

- i. Sürdürülebilir büyüme
- ii. Üretim ve tüketim kalıplarının yapısal değişime uğraması
- iii. Teknolojik ilerleme
- iv. Sosyal, siyasi ve kurumsal modernleşme
- v. Yaşam standartlarında geniş çaplı iyileşme

Ekonomik kalkınmanın büyümenin önemli bileşenlerinden biri olmakla birlikte ekonomik büyümeye indirgenemeyeceğini söyleyen Malecki (1991;13), kalkınma kavramının doğası gereği karmaşık olduğunu ve tek bir tanımının yapılmasındaki güçlüğü ifade etmektedir. Ayrıca, kalkınma kavramın sadece iktisat disiplini altında değerlendirilmesinin yetersiz olacağını ve daha geniş bir içeriğe sahip olduğunu belirtmektedir.

Amartya Sen, Hirschman'dan yaptığı alıntıyla “yeni coğrafyalarda oluşan eşitsizliğin karşılaştırılması olarak ekonomi biliminin altında yer aldığını fakat diğer sosyal bilimlerle ilişkili olduğunu” vurgulamaktadır (Sen; 1992, 5). Patnaik de Sen'in tanımlamasını benimseyen sosyal bilimciler arasında yer almaktadır (Patnaik; 2005, 6).

Kalkınma kavramı, süreklilik arz etmekte ve “ortak iyi” ideolojisi olarak tanımlanmaktadır (Türkey; 2003, 36). Ingham, kalkınmayı özellikle (azgelişmiş) ülkelerin ulaşmaya çabaladıkları bir erek, hedef ve aynı zamanda nedensel ilişkileri içeren bir süreç olarak tanımlamaktadır (Ingham; 1995, 33).

Kalkınma, bir ulusun hedeflediği ekonomik gelişme sürecini oluşturabilmesi için ulusal ekonominin bütünsel olarak düzenlenmesidir (Gasper; 1995, 209). Daha geniş olarak, bir toplumda ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda istenilen her türlü değişme ve gelişmenin bütünüdür. Tarihsel olarak kalkınma, azgelişmiş denilen ülkelerde ortaya çıkan, beşeri acıların büyük ölçüde azaltılması ve maddi refahı arttırmaya yönelik potansiyelin harekete geçirilmesidir. Kalkınma kavramını ayrıntılı şekilde ele alan diğer bir iktisatçı olan Todaro ise kalkınmayı bir süreç olarak tanımlamaktadır. Ayrıca sadece ekonomik göstergeler ile ifade edilemeyeceğini de vurgulamaktadır (Todaro; 1989, 62).

Yukarıdaki tanımlardan yola çıkarak kalkınma kavramını, bireylerin sürekli bir şekilde refah düzeyini iyileştirmek için ekonomik ve sosyal alanda ilerlemenin çok boyutlu bir süreç olarak incelenmesi olarak tanımlayabiliriz. Ülkeler arasında ekonomik ve sosyo-ekonomik eşitsizliğin varoluşu ve bu eşitsizliğin ortadan kaldırılma çabası bizi kalkınma kavramına götürmektedir. Ekonomik bir tanım olmanın yanı sıra sosyal, kültürel bir içerik de taşıyan kalkınma olgusu, kavramın

özü gereği dinamik bir karaktere sahiptir ve devamlı yenilenmek durumundadır. Kavramın içine alacağı ülkelerin farklı doğal, coğrafi, tarihi, kültürel, beşeri, teknolojik ve ekonomik özellikler taşıması genelleme yapmayı zorlaştıran bir etken olmaktadır.

B- Kalkınmanın Unsurları

Kalkınma kavramını bütünleyen iki temel kavram büyüme ve yapısal değişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramlar kalkınmanın unsurları olarak ifade edilebilir.

1- Büyüme

Genel olarak büyüme kavramı, bir ülkede belirli bir dönemde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan GSYİH’de görülen artıştır. Büyüme kavramı, içerisinde daha ziyade niceliksel artış anlamını barındırır.

Nicel bir kavram olan büyüme en genel haliyle ulusal gelirden dönemler itibariyle ortaya çıkan reel artışlardır. Kalkınma olgusunu büyüme kavramından ayırmak gerekmektedir. Büyüme kavramı Putterman’da (2001), “işçi başına görece daha az sermayenin kullanıldığı tarımsal ekonomik faaliyetlerden, işçi başına daha fazla sermaye kullanılan sanayi ve diğer tarım-dışı ekonomik faaliyetlere geçiş” şeklinde yalın olarak tanımlanmaktadır. Büyüme sürecinde, üretici tarafından üretilen ürün üzerindeki kişisel tüketim azaldıkça başkaları tarafından üretilmiş ürünler ile mübadele ilişkileri de genişleyecek ve pazar ekonomisinin derinleşmesi sağlanmış olacaktır. Kalkınma kavramı ise hızlı büyümenin bir uzantısı olarak, “uluslararası işbölümünde daha yüksek bir konuma ulaşma ve yaşam kalitesinin yükselmesi” şeklinde de tanımlanmaktadır (Yeldan; 2002, 23-24).

Ekonomik büyüme, bir ülkenin üretim kapasitesindeki verimin artması için kullandığı araçlarla ilgili bir kavramdır. Ekonomik büyümeyi açıklayıcı özelliğe sahip dört temel değişken bulunmaktadır: İşgücünün kalitesi ve miktarı, doğal kaynakların miktarı ve kalitesi, reel sermayenin miktarı ve kalitesi ile toplumun teknolojik seviyede gösterdiği başarıdır. Bu değişkenler ekonomik büyümede temel

belirleyiciler olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, bunlar bir ekonominin üretim potansiyelini oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme, ekonomideki kapasitenin potansiyelini konu almaktadır. Ekonomik büyümeden bahsederken, ekonominin potansiyeli yanında, kapasitenin kullanılmasını da göz önüne almak gerekir (Yavilioğlu; 2002a, 65).

Ekonomik büyüme, toplumun maddi refahını artırması bakımından önemlidir. Doğal olarak sübjektif bir konu olan refah hakkında kabul edilebilir bir ölçü mevcut değildir. Fakat son analizde, maddi refahın mal ve hizmetlerin miktarı ile çok yakından ilgili olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bir toplumun maddi refah seviyesinin yükseltilmesi, faydalı ve ekonomik değeri olan mal ve hizmetlerin üretiminde artışı gerektirmektedir. Zaman içinde fert başına mal ve hizmet artışı gerçekleştiğinde, refah seviyesinde gelişme olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ekonomik büyüme konusunda en anlamlı ölçüt fert başına reel üretim seviyesidir (Peterson; 1994, 481). Fakat mal ve hizmetlerin üretiminde artış olarak tarif edilen ekonomik büyüme tek başına bir sonuç olmaktan ziyade daha temel sonuçlara ulaşılmasına yarayan bir araçtır. Büyüme kavramının en belirgin özelliği, “bir ekonominin üretim kapasitesinde, sayısal/niceliksel olarak ölçülebilen genişleme veya miktar artışı (Freyssinet; 1985, 124) olmasıdır (Aktaran: Yavilioğlu; 2002a, 66).

2- Yapısal Değişim

Kalkınmanın diğer bir unsuru olan yapısal değişim ise toplumsal yapıda meydana gelen iyileşmeyi temsil etmektedir. Todaro (1989;62) kalkınmanın yapısal değişim boyutunu şu şekilde açıklamaktadır: “Her ulus kalkınmayı ister. Büyüme, kalkınmanın esas unsur olmakla beraber tek unsur değildir. Kalkınma kavramı sadece ekonomik bir olgu gibi nitelendirilemez. Nihai anlamda, insanların yaşamlarının maddi ve parasal yanlarından daha fazlasını içermektedir. Bu nedenle kalkınmanın, tüm ekonomik ve toplumsal sistemlerin yeniden örgütlenmesini ve yönlendirmesini kapsayan çok boyutlu bir süreç olarak algılanması gerekmektedir. Kalkınma, gelir ve üretim artışının yanı sıra kurumsal, toplumsal ve yönetsel yapılarda olduğu kadar, toplumsal davranışlarda, hatta gelenek ve inançlarda kökten değişim anlamına gelir. Son olarak, kalkınma genellikle ulusal çerçevede

tanımlanmakla birlikte, yaygın kalkınmanın gerçekleştirilmesi, uluslararası ekonomik ve toplumsal sistemde de esaslı değişiklikler yapılmasını gerektirebilir”.

Yapısal değişim sadece kalkınma süreci ile ilişkili değildir. Çünkü söz konusu kavramın büyüme olgusuyla da ilişkisi vardır. Ekonomik büyüme ile yapısal değişim birbirini etkileyen süreçlerdir. Bir ekonomideki büyüme yapısal değişime neden olmayabilir ancak ekonomik büyümenin sürekliliğinin sağlanmasında yapısal değişim temel bir öneme sahiptir. Kalkınma kavramına sosyal, kültürel, toplumsal anlamlar da yüklenmektedir. Yapısal özellikleri sosyo-ekonomik göstergeler olarak da tanımlayabiliriz. İçerisinde doğum-ölüm oranları gibi demografik özelliklerin yanında okuryazar oranı gibi kültürel ve teknolojik özellikler de bulunmaktadır.

C- Azgelişmişlik Kavramı

Kalkınma teorilerinin yaygın şekilde tartışıldığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında “azgelişmişlik” olgusu da iktisadın yakından ilgilenmeye başladığı kavramlar arasında yer almıştır. Bu dönemde kalkınma ve azgelişmişlik üzerine yapılan çalışmaların sonucunda, bugünün hâkim iktisat anlayışı içinde azgelişmişliğin göstergeleri olarak bazı kriterler belirlenmiş ve bu kriterler ölçü alınarak tartışılmaya başlanmıştır. Dünya ekonomisi incelendiğinde Batı ve Doğu veya Kuzey ve Güney gelişmişlik farkı göze çarpmaktadır. Özellikle Afrika, Asya ve Latin Amerika olmak üzere; dünyanın çeşitli bölgelerinde düşük gelir düzeyi, bozuk gelir dağılımı, yoksulluk, işsizlik, eşitsizlik, temel ihtiyaçların karşılanamaması, yüksek ve kontrolsüz artan nüfus gibi demografik özellikler, sektörel özellikler olarak tarım sektörünün yaygınlığı görülmektedir. Genelde bu ortak özellikler, ülkelerin azgelişmiş veya gelişmekte olan ülke tanımlamasının içinde yer almasında belirleyici olmaktadır.

Kalkınmış ülkeler sınıflamasında yer alan ülkeler için kalkınma stratejileri ve programları oluşturmak kavramın doğası gereği düşünülemeyeceği için kalkınamamış ülkeler için kalkınma bir amaçtır. Bu sebeple kalkınmışlık hedefinin, kalkınamamış veya gelişmemiş ülkeler ve toplumlar için geçerli bir hedef olduğunu göz önünde tutmak gerekmektedir. Kalkınma konusunda en aktif politikalar genellikle kalkınmış ülkelerin denetiminde ve desteğiyle gerçekleşmekte, uluslararası

kuruluşlar ise, kalkınma konusunda uzmanlaşmaya yönelik programlar ve birimler oluşturmaktadır (Şan; 2005, 9-11).

Kalkınmanın az gelişmiş ülkeler için temel öncelik olduğu düşünüldüğünde kavramın kendisini tanımlamak için farklı tasnifler (kategoriler) bulunmaktadır. Az gelişmişlik kavramıyla ilgili tanımlar oldukça fazladır. Kuznets'in 1973 yılında "Modern Economic Growth: Finding and Reflections" makalesindeki tasnife bakıldığında;

1. Gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir ve nüfus artış oranları, karşılaştırma yapılan ülkelere bakıldığında oldukça yüksektir ve son yirmi yıl bu olguyu açık şekilde göstermektedir.
2. Bütün girdilerde verimlilik artış oranı oldukça yüksektir. En çok üretken faktör olarak emeğe bakıldığında, geçmişe oranla çok daha yüksek verimlilik ortaya çıkmaktadır.
3. Ekonomilerde yapısal değişme eğilimi çok yüksektir. Yapısal değişimin önemli görünümüleri tarımdan sanayi ve hizmetler sektörüne doğru kayma şeklinde gözlemlenmektedir.
4. Toplumsal yapılardaki değişimlerle çok yakından ilgili olarak ideolojilerin hızlı bir şekilde değiştiği görülmektedir. Sosyologların modernleşme süreci olarak tanımladığı olgunun bir parçası olarak "kentleşme ve sekülerleşme" kavramları da bu değişimin bir görünümü olarak anlaşılabilir.
5. Gelişmiş ülkelerde görülen telekomünikasyon alanındaki hızlı teknolojik gelişmeler (ulaşım, haberleşme gibi) barış dönemlerinde ve savaş dönemlerinde önemli bir stratejik özelliğe sahiptir. Bu gelişmeler modern öncesi herhangi bir dönemde geçerli olmayan, yeni özellikler olarak baş gösterirler. Fiziki olarak modern ekonomik büyümenin yayılışının da sınırları vardır.

Bu özellikler değerlendirildiğinde kaynak dağılımında meydana gelen değişimin kalkınma sürecinin önemli bir parçası olduğu görülmektedir. Özellikle

azgelişmiş ülkelerde görülen tarımdan sanayi sektörüne doğru ortaya çıkan yapısal değişme açıklamaları olmak üzere ülkeler arasında yapılan pek çok ampirik çalışma ile desteklenmektedir.(Tüylüoğlu ve Çeştepe; 2004, 38-40).

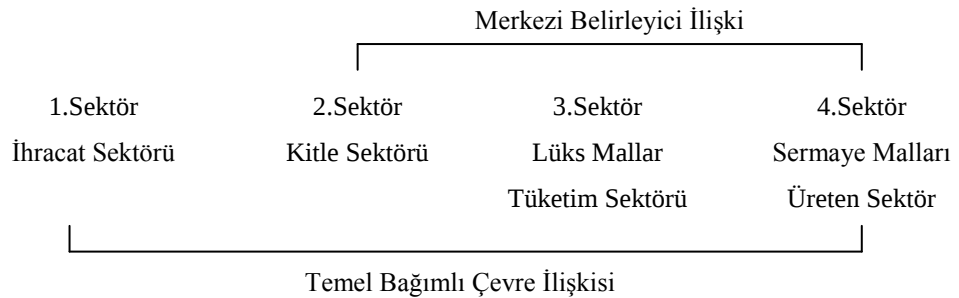
Todaro azgelişmişlik kavramını tanımlamak için ülkeleri genel özellikleri itibariyle yedi kritere göre tasnif etmeyi önermektedir (Todaro; 1989, 18).

- i. Ülkenin coğrafi büyüklüğü (demografik ve gelir düzeyi)
- ii. Tarihsel ve kolonyal geçmişi
- iii. Fiziki ve beşeri kaynaklarının potansiyeli
- iv. Kamu ve özel sektörün büyüklüğü
- v. Sanayi yapısı
- vi. Dışsal ekonomik ve siyasal güçlerden etkilenme düzeyi
- vii. Ülke içindeki güçler dengesi, ülkenin kurumsal ve siyasal yapısı

Amin'e göre ise azgelişmiş ülkelerin ayırt edici özellikleri üç başlık altında toplanmaktadır (Başkaya; 2009, 86-87);

1. Azgelişmiş denilen çevre ülkelerde sektörler arasında merkez ülkelere benzer eklemlenme mevcut değildir. Özellikle bu ülkelerde sermaye malları üreten sektörler oluşmamıştır. Aşağıdaki şema merkez ve çevre ülkelerindeki eklemlenme farkını göstermek için geliştirilmiştir. Şemada sermaye malları (sektör 1), tüketim malları (sektör 2) teker teker ülkeler düzeyinde değil, uluslararası düzeyde oluşmuş durumdadır.

Şekil 1: Azgelişmiş Ülkelerin Gelişmiş Ülkelere Eklemlenme Şekilleri

Kaynak: Fikret Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, 6.Baskı, Özgür Üniversite Yayınları, No:44, Ankara, 2009, s.86.

2. Azgelişmiş ülkelerde (çevre) ekonominin değişik sektörleri arasında önemli verimlilik [productivity] farkı bulunmaktadır. Yabancı sermayenin egemen olduğu ihracat sektöründe modern üretim tekniklerinin kullanılmasından ötürü yüksek verimlilik söz konusu olurken, pre-kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu sektörde verimlilik düşük seviyededir.
3. Şişkin bir hizmet sektörü vardır ve sanayi yatırımlarının teşvik edildiği sosyo-ekonomik ortam bulunmamaktadır.

Amin, böylesi bir sosyo ekonomik yapının ortaya çıkış sebebinin geleneksel yapı değil, kapitalist ilişkilerin özgün bir biçimde bu bölgelere nüfuz etmesi olduğunu vurgulamaktadır. Amin ve Frank azgelişmişliğin nedeninin kapitalist yayılma olduğunu, çevre ülkelerde merkez ülkelerdekine benzer bir kapitalist gelişmenin mümkün olmadığını belirtmektedirler (Başkaya; 2009, 89).

Azgelişmişlik kavramı üzerinde ortak bir tanımlama yapmak yerine, bu ülkelerin genel özellikleri tespit edilerek bu çerçevede açıklanmaya çalışılmaktadır. Göreli bir nitelendirme olan “azgelişmiş ülke”yi bazı yazarlar “gelişmekte olan ülke” olarak adlandırmaktadır. Azgelişmişlik kavramının karşıtı “gelişmişlik” ya da “çok gelişmişlik” olabilmektedir. Azgelişmişliğin karşıtlarıyla arasındaki ilişki niceliksel bir ilişkidir ve sanayileşmiş ülkelerle sanayileşmemiş olan ya da az sanayileşmiş ülkeler arasındaki yapısal farklılıkları açıklamada yetersiz kalmakta, ancak bu konuda bize öngörü sağlayabilmektedir. Azgelişmişlik olgusu yerine kullanılan çevre, uydu, çeper ülke veya geç kapitalistleşen ülke gibi tanımlamalar, aynı anlamlara gelmediği halde literatürde sıklıkla görülmektedir³.

D- Azgelişmiş Ülkelerin Ortak Özellikleri

Kalkınma teorisinde, azgelişmiş ülkelerin geri kalmışlıklarında ekonomik özelliklerinden kaynaklanan yetersizliklere çokça yer verilmektedir. Bu yetersizliklerin kaynaklarına genel olarak bakıldığında makro ekonomik unsurlar, sektörel unsurlar, sosyo-ekonomik unsurlar içerisinde de demografik unsurlar, kültürel unsurlar olarak genellenebildiği görülmektedir.

³ Daha önce belirtildiği gibi bu çalışmada, yaygın kullanım “azgelişmişlik” olduğundan bu notasyonun kullanılması tercih edilmektedir.

“Tamamen ekonomik yaklaşımı” benimseyen kalkınma iktisatçıları, geri kalmış ve gelişmiş toplumları/ekonomileri tanımlarken büyük oranda ekonomik göstergeleri esas almaktadırlar. Mesela C. Clark’ın gelişmişlik ve geri kalmışlık ölçütü tüm dünyada işçi başına düşen gerçek gelire dayanmaktadır. Buna göre dünya nüfusunun yüzde 10’unu oluşturan en yüksek gelir düzeyine sahip beş ülke; ABD, Kanada, Yeni Zelanda, İngiltere ve İsviçre’dir. Bunları dünya nüfusunun yüzde 9’unu oluşturan Avrupa’nın belli başlı ülkeleri izlemektedir (Bernstein; 1992, 43). Ekonomik verilere dayalı olarak karşılaştırmalı yöntemle yapılan azgelişmiş-gelişmiş ülke ayrımı A. Lewis, W. W. Rostow, R. Nurkse ve R. Rodan gibi kalkınma iktisatçıları da gözlemlenmektedir. Bu ayrımlarda kişi başına düşen gelir, sermaye donanımı ve sermaye birikimi, tasarruf, yatırım gibi bir dizi değişik kriter kullanılmaktadır (Yavilioğlu; 2002, 50).

Azgelişmişlik kavramının tanımlanmasında çeşitli zorluklar yer almasına rağmen farklı ölçütlerde ortak sayılabilecek bir dizi özellik bulunmaktadır. Temel olarak azgelişmiş ülkelerin ekonomik, yapısal, demografik, sosyal ve siyasal özellikleri çeşitli başlıklarda toplanabilir (Han; 2004, 6-18 ve Todaro; 1989, 18-25). Geri kalmış ülke veya ekonomilerin ekonomik özelliklerine bakıldığında kişi başına düşen gelirin düşüklüğü, dengesiz gelir dağılımı, tüketimin bileşenlerinde gıda maddelerinin yüksek payı, tasarruf ve yatırımların düşüklüğü ve sermaye birikiminin yetersizliği görülmektedir. Azgelişmiş ülke ekonomilerinin önemli bir özelliği ikili yapılarıdır. Bu anlamda sanayi, tarım ve hizmetler gibi sektörler ile toplumsal yapı, geleneksel ve modern kesim olarak ikiye ayrılmaktadır. Azgelişmiş ülke ekonomilerinin “geleneksel sektör” ve “modern sektör” olarak farklı kategorilere ayrılmasına yol açan ikili (düalitik) yapı, azgelişmişliğin ayırt edici niteliklerinden biridir. İkili yapıların görüldüğü ekonomilerde, piyasa koşulları, teknolojik ilerleme ve sanayileşme içerisinde geleneksel yapıların da bulunduğu görülmektedir. Kalkınma teorilerinin önemli bir kısmı kuramlarını, geri kalmış ekonomilerin bu özelliği üzerine kurmaktadır. Diğer bir yapısal özellik ise pazar yapısı ve sorunlarıdır. Demografik özellikleri itibariyle nüfus artışının hızlı olması ve bağımlı nüfus oranının yüksek olduğu görülmektedir. Beslenme yetersizliği, barınma koşullarının ihtiyaca cevap verememesi ve yetersiz sağlık koşulları beraberinde düşük yaşam beklentisini de getirmektedir. Sosyal yaşam özelliklerine bakıldığında geleneksel toplum yapısı, kadının sosyal yaşamda geri planda kalması, çocuk işçi sayısının fazlalığı, orta sınıfın azınlıkta kalması ve eğitim düzeyinin düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Ortalama Nüfus Artış Hızı (Yüzde) ve Milli Gelir Rakamları

	Ortalama Nüfus Artış Hızı			Milli Gelir (Cari Fiyatlarla GSYİH) Milyar Dolar				
	1980-1990	1990-2008	2000-2008	1980	1990	2000	2006	2007
Arjantin	1.5	1.1	0.8	209.02	141.34	284.20	212.71	260.12
Brezilya	2.1	1.4	1.3	162.62	507.78	644.28	1,072.36	1,313.59
Çin	1.5	0.8	0.5	309.26	390.28	1,198.48	2,657.84	3,280.22
Endonezya	2.0	1.3	1.2	95.38	125.72	165.52	384.38	432.94
Hindistan	2.2	1.7	1.4	176.62	313.73	461.91	877.78	1,100.70
G. Afrika	2.4	1.5	0.9	80.55	112.00	132.96	257.28	283.07
Pakistan	2.8	2.1	1.6	28.63	48.46	74.08	127.00	143.77
AB-27	0.3	0.4	0.3	3.691.81	7.087.50	8.507.04	14.658.54	16.905.62
Dünya	1.7	1.3	1.1	11.805.34	22.891.22	31.915.88	48.665.04	54.584.92
Türkiye	2.4	1.2	1.2	93.60	202.73	267.188	530.56	655.73

Kaynak: IMD World Competitiveness Yearbook 2007, IMF-IFS Yearbook 2002 ve Ekim 2008, World Economic Outlook, Ekim 2008

Tablo 1’de 2000 ile 2008 yılları arasında farklı coğrafyalarda yer alan azgelişmiş ülkelerin ortalama nüfus artış hızları ve milli gelirleri yer almaktadır. Ortalama nüfus artış hızı Brezilya’da yüzde 1,3, Hindistan’da 1,4’dür. Güney Afrika’da ise sağlık koşullarının elverişsiz olması ve yoksulluk gibi nedenlerle bu oran yüzde 9 civarındadır. Türkiye’de ise bu oran 1,2’dir. Gelişmiş ülke özelliği gösteren Avrupa ülkelerinde nüfus artış hızı yüzde 0,3’dür. Dünya ortalaması ise yüzde 1,1’dir. Değerlendirme yıllara göre yapıldığında ise azgelişmiş ülkelere nüfus artış hızının hızla düştüğü gözlemlenmektedir.

Tablo 2’de yer alan Kişi Başına Düşen Gelir düzeylerine bakıldığında, Arjantin, Brezilya ve Türkiye gibi ülkelere yakın rakamların (8-10 bin dolar) varlığı dikkati çekmektedir. Bu Tablodan 1980-2008 döneminde yaşanan sürece bakıldığında gelişmiş ülkeler grubunda yer alan Avrupa ülkeleriyle gelişmekte olan ülkeler arasında kişi başına düşen gelir açısından farkın açıldığı görülmektedir. Cari fiyatlarla AB (15 ülke) ortalaması 2008 rakamlarına göre 62.750 dolarken, 27 ülke olarak AB ortalaması 35.682 dolar, ABD’de 47.439 dolar, Japonya’da 38,457 dolar, Kanada’da 45.085 dolardır. Yıllar itibariyle değerlendirildiğinde 1980 yılından günümüze azgelişmiş ülkelere kişi başına düşen GSYİH’deki mutlak artışın çok yetersiz gelişmiş ülkelere ise daha yüksek olduğu görülmektedir.

**Tablo 2: Kişi Başı Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)
Cari Fiyatlarla, ABD Doları**

ÜLKELER – COUNTRIES	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008
A - Gelişmiş Ekonomiler							
<i>I - AB-15 - EU-15(1)(*)</i>	13.028,3	25.041,9	29.287,2	47.555,9	50.790,5	58.110,9	62.750,5
Almanya	10.749,6	19.592,7	23.168,1	33.882,8	35.467,6	40.480,0	44.728,5
Avusturya	10.625,8	21.524,1	23.935,5	36.856,1	38.926,5	44.842,9	50.039,1
İngiltere-UK	9.629,9	17.782,1	25.142,3	37.897,8	40.321,4	45.922,3	43.733,8
İrlanda	6.243,4	13.626,1	25.561,5	48.847,4	52.348,6	59.940,0	60.509,6
İspanya	6.004,8	13.407,9	14.464,2	26.087,1	28.030,1	32.153,1	35.116,6
İsveç	15.883,0	28.543,2	27.651,7	40.492,1	43.294,2	49.553,8	52.180,7
İtalya	8.168,9	20.029,2	19.293,4	30.662,5	31.917,6	35.963,3	38.996,2
Yunanistan	5.562,7	9.073,4	11.661,9	22.253,9	24.146,5	28.145,4	32.105,1
<i>II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri</i>							
Çek Cumh.	4.585,2	3.389,9	5.548,5	12.175,4	13.892,9	16.880,5	20.759,6
Malta	...	...	10.104,3	14.720,2	15.863,8	18.376,0	20.280,6
Norveç	15.569,1	27.677,3	37.390,6	65.204,2	72.076,4	82.275,8	94.386,5
<i>III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler</i>							
ABD	12.248,9	23.197,7	35.252,5	42.708,2	44.857,4	46.674,0	47.439,9
Japonya	9.171,9	24.773,8	36.800,4	35.633,0	34.150,3	34.286,8	38.457,2
Kanada	10.987,9	21.084,1	23.653,4	35.204,7	39.270,3	43.403,5	45.085,3
<i>IV – Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri</i>							
Hong Kong	5.695,3	13.367,5	25.198,7	25.998,4	27.488,5	29.782,1	30.725,9
Singapur	4.859,5	12.091,0	23.018,7	28.354,0	31.621,1	36.383,6	38.972,1
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ülkeler							
<i>I - AB Ülkeleri(3)</i>							
Bulgaristan	2.939,8	2.365,2	1.546,1	3.522,3	4.122,3	5.301,5	6.560,7
Macaristan	2.069,5	3.186,1	4.684,7	10.913,1	11.214,7	13.784,7	15.522,5
Romanya	2.053,5	1.648,0	1.686,7	4.567,2	5.670,1	7.850,4	9.310,4
<i>II - AB Adayı Ülkeler</i>							
Hırvatistan	...	...	4.873,6	10.004,6	11.049,8	13.205,4	15.633,5
TÜRKİYE	2.235,1	3.859,5	4.245,2	7.108,4	7.767,0	9.422,1	10.479,5
<i>III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler</i>							
Arjantin	7.478,3	4.344,8	7.726,3	4.704,3	5.458,2	6.616,5	8.171,1
Brezilya	1.371,6	3.463,9	3.761,6	4.787,3	5.870,2	7.106,6	8.295,0
Çin	313,3	341,4	945,6	1.709,9	2.022,0	2.560,4	3.259,5
Hindistan	254,2	362,0	441,2	691,0	759,9	941,6	1.017,2
İran	2.445,2	1.559,1	1.515,0	2.746,5	3.152,0	3.990,0	4.600,4
Malezya	1.812,3	2.432,0	3.991,9	5.318,5	5.950,5	6.933,8	8.118,2
Meksika	3.043,7	3.156,6	6.419,1	8.168,0	9.082,3	9.692,9	10.199,6
Mısır	551,6	1.779,3	1.566,4	1.282,8	1.506,0	1.771,0	2.162,5
Pakistan	347,3	447,0	538,6	718,5	820,5	905,4	1.022,3
S. Arabistan	17.628,7	7.689,2	9.216,4	13.657,9	15.049,6	15.825,1	18.855,0
AB-27	6.467,8	11.941,0	15.460,4	25.873,7	27.878,0	32.426,1	35.681,8

Kaynak: IMF- World Economic Outlook Database, October 2009

Az gelişmiş ülkelerdeki diğer bir sorun da sermaye birikimi sorunudur. Sermaye birikiminin en temel kaynağı tasarruflardır. Tablo 3’de yer alan seçilmiş bazı ülkelerdeki yurt içi tasarrufların GSMH’ye oranlarına bakıldığında, gelişmiş ülkelerin tasarruf oranının yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Bunun yanında yeni sanayileşen Asya

lkeleri (Hong Kong, Singapur) ile gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Çin ve Hindistan'da da bu oran yüksektir. Bunun yanında Afrika, Pakistan gibi ülkelerde bu oranların düşük olduğu görülmektedir. Türkiye'de 2008 yılında tasarruf oranı yüzde 17 iken, Almanya'da yüzde 25, Norveç'te yüzde 42'dir.

Tablo 3: Yurtiçi Tasarruflar / GSMH (Yüzde)

lkeler	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008
A - Gelişmiş Ekonomiler							
I - AB-15							
Almanya	22,8	27,5	22,1	22,2	23,4	25,5	25,8
Avusturya	24,2	23,4	25,0	26,6	27,1	28,6	29,0
İngiltere-UK	19,6	17,6	16,0	13,6	14,4	15,0	14,0
İrlanda	14,3	24,5	50,6	39,1	38,9	37,6	32,5
İspanya	20,9	22,0	23,2	24,2	24,6	24,6	23,3
İsveç	20,4	23,9	24,2	25,0	26,4	27,4	27,1
İtalya	22,7	22,3	21,6	20,6	20,8	21,5	20,8
Yunanistan	35,3	28,7	23,8	12,0	12,3	12,1	12,0
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri							
ek Cumhuriyeti.	...	...	26,4	28,9	30,1	31,7	30,2
Malta	19,2	19,7	15,6	15,6	17,1	19,6	16,8
Norveç	33,3	29,1	37,5	37,6	40,0	39,0	41,9
III – Diğer Gelişmiş Ekonomiler							
ABD	16,6	13,6	18,0	15,7	15,7	15,3	13,8
Japonya	31,5	33,7	26,9	25,0	25,0	25,8	23,7
Kanada	25,2	20,9	26,6	25,4	25,2	24,8	24,6
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri							
Hong Kong	34,8	37,2	31,9	33,0	33,1	31,8	31,2
Singapur	38,9	43,7	46,9	48,7	49,9	51,7	48,3
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler							
I - AB lkeleri(2)							
Bulgaristan-	...	...	12,9	11,8	13,0	14,7	15,6
Macaristan	28,5	28,0	26,8	22,3	23,6	25,4	24,9
Romanya-	37,0	20,8	14,5	12,7	14,5	17,0	20,8
II - AB Adayı lkeler							
Hırvatistan	...	...	15,4	19,8	31,9	32,1	22,3
TÜRKİYE	...	25,2	17,8	16,5	17,1	16,3	17,5
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler							
Arjantin	...	...	16,9	26,8	28,6	28,5	28,5
Brezilya	...	24,0	16,5	19,8	19,7	19,3	19,1
Çin	34,6	37,0	38,0	46,6	47,8	50,1	...
Güney Afrika	37,9	17,6	18,9	18,0	18,2	...	19,0
Hindistan	17,4	20,3	22,4	29,5	31,2	32,5	32,8
İran	20,6	29,4	38,5	41,7	40,6	43,8	...
Malezya	32,9	34,4	46,1	42,8	43,3	42,0	42,2
Meksika	24,9	17,1	27,8	22,8	24,9	24,5	24,2
Mısır	12,3	17,0	12,9	15,7	17,1	19,5	...
Pakistan	7,8	13,5	16,0	15,2	14,2	15,3	9,8
S. Arabistan	64,0	36,9	37,5	51,3	50,1	48,4	52,1

Kaynak: IMF-IFS Yearbook 1992 ve 2009; World Economic Outlook Database, October 2009.

Tablo 4: Nüfus

	Nüfus (Milyon Kişi)					Nüfus Artış Hızı(Yüzde)		
Ülkeler	1980	1990	2000	2007	2008	1980-90	1990-09	2000-09
A - Gelişmiş Ekonomiler	839,15	897,27	960,84	1.004,90	1.010,89	0,7	0,6	0,5
<i>I - AB-15 -</i>	<i>355,30</i>	<i>364,63</i>	<i>376,38</i>	<i>390,08</i>	<i>391,78</i>	<i>0,3</i>	<i>0,3</i>	<i>0,3</i>
Almanya	78,29	79,43	82,08	82,34	82,26	0,1	0,2	0,0
Fransa	53,95	56,84	59,13	61,71	62,04	0,5	0,7	1,0
İngiltere-UK	56,31	57,24	58,91	60,90	61,23	0,2	0,3	0,4
İrlanda	3,40	3,52	3,80	4,36	4,44	0,3	0,9	1,1
İspanya	37,53	38,84	40,26	44,05	44,49	0,3	0,2	0,1
İtalya	56,31	57,00	57,12	59,31	59,60	0,1	0,1	0,2
Yunanistan	9,64	10,16	10,94	11,11	11,14	0,5	0,3	-0,2
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ülk.	28,66	29,74	30,71	31,47	31,63	0,4	0,2	0,0
Çek Cumh	10,28	10,30	10,22	10,27	10,32	0,0	0,0	0,0
Malta	0,32	0,36	0,39	0,41	0,41	1,1	0,6	0,4
Norveç	4,09	4,24	4,48	4,72	4,77	0,4	0,5	0,4
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	374,54	410,27	451,32	475,95	479,27	0,9	0,8	0,6
ABD	229,47	254,87	287,84	308,67	311,67	1,1	1,0	0,7
Japonya	116,79	123,19	126,71	127,40	127,29	0,5	0,2	0,0
Kanada	24,52	27,70	30,69	32,95	33,26	1,2	1,0	1,0
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ülk.	80,64	92,63	102,42	107,40	108,22	1,4	0,8	0,7
Hong Kong	5,06	5,75	6,66	6,95	6,98	1,3	1,1	0,6
Singapur	2,42	3,02	4,02	4,49	4,62	2,2	2,3	1,7
Tayvan	17,87	20,40	22,28	22,96	23,17	1,3	0,6	0,3
B - Yükselen ve GOÜ'ler	3.613,31	4.384,95	5.125,14	5.609,86	5.680,45	2,0	1,5	1,3
<i>I - AB Ülkeleri(2)</i>	<i>84,74</i>	<i>88,43</i>	<i>86,04</i>	<i>84,22</i>	<i>83,99</i>	<i>0,4</i>	<i>-0,2</i>	<i>-0,1</i>
Bulgaristan	8,86	8,82	8,01	7,64	7,59	0,0	-1,1	-1,2
Macaristan	10,71	10,37	10,22	10,03	10,01	-0,3	-0,2	-0,3
Romanya	22,20	23,21	22,14	21,45	21,36	0,4	-0,2	0,0
II - AB Adayı Ülkeler	48,82	60,67	70,77	76,73	77,54	2,2	1,4	1,2
Hırvatistan	4,38	4,52	4,51	4,43	4,42	0,3	0,0	0,0
TÜRKİYE	44,44	56,15	64,26	70,26	71,08	2,4	1,3	1,3
III - Diğer Yükselen ve GOÜ'ler	2.443,53	2.953,25	3.408,64	3.690,53	3.729,03	1,9	1,2	1,0
Arjantin	28,15	32,50	36,94	39,49	39,88	1,4	1,2	1,1
Brezilya	121,62	149,57	174,17	190,12	191,97	2,1	1,5	1,5
Çin	980,93	1.142,09	1.266,95	1.329,09	1.337,41	1,5	0,8	0,6
Güney Afrika	29,08	36,75	44,87	49,17	49,67	2,4	1,5	1,0
Hindistan	692,64	862,16	1.042,59	1.164,67	1.181,41	2,2	1,6	1,2
İran	39,33	56,73	66,90	72,44	73,31	3,7	0,8	-0,1
Malezya	13,76	18,10	23,27	26,56	27,01	2,8	1,9	1,1
Meksika	68,87	83,40	99,53	107,49	108,56	1,9	1,5	1,2
Mısır	44,43	57,79	70,17	80,06	81,53	2,7	1,7	1,3
Pakistan	82,61	115,78	148,13	173,18	176,95	3,4	2,2	1,8
S. Arabistan	9,60	16,26	20,81	24,68	25,20	5,4	3,0	3,6
AB-27 - EU-27	458,07	471,59	481,18	493,24	494,77	0,3	0,2	0,2
DÜNYA	4.452,45	5.282,21	6.085,98	6.614,76	6.691,34	1,7	1,3	1,2

Kaynak: IMF- World Economic Outlook June 2009; The World Bank- World Development Report 2009; US Census Bureau 2009.

Tablo 4’de aynı ülke gruplarına ait demografik göstergeler bulunmaktadır. Gelişmiş Avrupa ülkelerinde nüfus artış hızı 1980-90 yılları arasında binde 7, 1990-09 döneminde binde 6 ve son 10 yılda binde 5’e düzeyindedir. Bu oran yeni sanayileşen Asya ülkelerinde ortalama olarak sırasıyla yüzde 1,4, binde 8 ve binde 7’’dir. Dünya genelinde nüfus artış hızı genel olarak düşme eğilimi göstermesine rağmen Pakistan, G. Afrika, Brezilya, Türkiye, Singapur gibi ülkelerde bu oranın hala yüksek olması dikkat çekicidir.

Tablo 5’de ise işsizlik oranları verilmektedir. Avrupa ülkelerini de gruplara ayırdığımızda, özellikle Doğu ve Güney Avrupa’da işsizlik oranı yüksek olduğu görülmektedir (İspanya, İtalya, Yunanistan). Türkiye’deki işsizlik düzeyi de Avrupa’nın üzerinde seyretmektedir. Tabloya bakıldığında yüzde 30’lu rakamlar ile Makedonya, 20’li rakamlar ile G.Afrika en yüksek işsizlik oranına sahip ülkeler oldukları görülmektedir.

Tablo 5: İşsizlik Oranları (*)

	On Yıllık Ortalama (**)		(Yüzde)						
Ülkeler	1990-1999	2000-2009	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008
A - Gelişmiş Ekonomiler	6,8	6,0	...	...	5,7	6,1	5,7	5,4	5,8
<i>I - AB-15</i>									
Almanya	7,1	8,4	3,4	6,2	7,5	10,6	9,8	8,4	7,4
Fransa	10,7	8,7	6,3	9,0	9,1	9,3	9,3	8,3	7,9
İngiltere-UK	8,2	5,3	6,5	7,0	5,5	4,8	5,4	5,4	5,5
İrlanda	12,1	4,8	7,3	12,9	4,3	4,4	4,4	4,5	6,1
İspanya-	19,7	11,0	11,0	16,2	13,9	9,2	8,5	8,3	11,3
İsveç	7,2	6,2	2,0	1,7	5,6	7,6	7,0	6,1	6,2
İtalya	10,3	7,8	7,4	8,9	10,1	7,7	6,8	6,1	6,8
Yunanistan	9,3	9,6	2,7	6,8	11,4	9,9	8,9	8,3	7,6
<i>II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri</i>									
Çek Cumh..	...	...	0,0	1,7	8,8	7,9	7,1	5,3	4,4
Malta	5,5	7,1	...	3,9	6,1	7,2	7,3	6,5	6,1
Norveç-	4,9	3,6	1,7	5,2	3,4	4,6	3,4	2,5	2,6
<i>III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler</i>									
ABD	5,8	5,3	7,2	5,6	4,0	5,1	4,6	4,6	5,8
Japonya	3,0	4,6	2,0	2,1	4,7	4,4	4,1	3,8	4,0
Kanada	9,6	6,8	7,5	8,2	6,8	6,8	6,3	6,0	6,2
<i>IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri</i>	2,9	3,9	...	...	4,0	4,0	3,7	3,4	3,4
Hong Kong	2,8	5,4	3,8	1,3	5,0	5,6	4,8	4,0	3,5
Singapur	1,9	2,8	5,8	1,8	2,7	3,1	2,7	2,1	2,2
Tayvan	2,0	4,2	1,2	1,7	3,0	4,1	3,9	3,9	4,1
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler									
<i>I - AB Ülkeleri (2)</i>									
Bulgaristan	...	...	...	1,7	16,9	10,1	9,0	6,9	5,7
Macaristan	...	...	...	...	6,4	7,2	7,5	7,4	7,8
<i>II - AB Adayı Ülkeler</i>									
Makedonya			...	23,6	32,3	37,3	36,0	34,9	33,8
TÜRKİYE (3)	...	...	...	7,5	6,6	10,2	9,9	9,9	10,6
<i>III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler</i>									
Arjantin-Argentina	...	...	...	9,2	14,7	11,6	10,2	8,5	7,9
Brezilya-Brazil	...	...	...	3,7	9,2	9,4	8,4	9,3	7,9
Çin-China	...	...	...	2,5	3,1	4,2	4,1	...	...
Endonezya	...	...	...	...	6,1	...	...	...	...
Güney Afrika	...	...	...	...	25,0	23,9	22,6	22,3	22,9
Hindistan	...	...	...	...	...	...	...	...	...
İran	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Malezya	...	...	...	5,1	3,1	3,6	3,3	3,3	3,3
Meksika	...	...	...	...	1,6	3,6	3,6	3,7	4,0
Mısır	...	...	...	8,6	9,0	11,0	10,7	9,0	8,7
Pakistan	...	...	...	3,1	7,8	n.a.	n.a.	5,3	5,2
S. Arabistan	...	...	...	...	...	...	...	...	...

* Burada Uluslararası Çalışma Örgütü(ILO)'nün "işsizlik oranı" tanımı, yani istihdam edilmeyen herkes işsiz sayılmaktadır.

Kaynak: IMF-IFS Yearbook 2000; World Economic Outlook, October 2009

Ülkelerin kalkınma süreçlerinde katettikleri yol, 1990 yılından itibaren UNDP tarafından hesaplanan “insani gelişme endeksleri” aracılığıyla da değerlendirilmeye başlanmıştır. 1990 yılından bu yana UNDP tarafından her yıl çeşitli ülkeler tarafından hesaplanan İnsani Gelişme Endeksi üç gösterge üzerine kurulmuştur (Kaynak; 2007, 69);

- *Doğumla yaşam beklentisi ile ölçülen ömür,*
- *Yetişkinlerde okuma yazma oranı ile ilköğretim, lise ve yüksek okul okullaşma oranları ile ölçülen eğitim düzeyi,*
- *Kişi başına reel GSYİH ile ölçülen yaşam standardıdır.*

1990 yılından bu yana her yıl yayınlanan UNDP İnsani Gelişme Raporları, ekonomik büyüme ve üretime dayalı göstergelerden farklı olarak insanların sağlıklı bir yaşam gelir ve eğitim olanaklarına sahip olup olmadığını göstermeye ve ülkeleri karşılaştırmaya çalışmaktadır. UNDP İnsani Gelişme Yaklaşımına göre, gelişmenin her aşamasında tüm insanlar için üç temel seçenek olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Sağlıklı ve uzun bir ömür, bilgi edinmek ve makul bir yaşamdır (Kaynak; 2007, 71). UNDP’nin göstergelerinden yararlanarak hesaplanan ve 0,00 ile 1,00 arasında değişen endekse göre ülkeler aşağıdaki gibi tasnif edilmektedir (Bakınız Tablo 6);

- 1,00 ile 0,900 arasında olan ülkeler **çok yüksek** insani gelişme düzeyine,*
- 0,899 ile 0,800 arasında olan ülkeler **yüksek** insani gelişme düzeyine,*
- 0,799-0,500 arasında olan ülkeler **orta** insani gelişme düzeyine,*
- 0,499-0,00 arasında olan ülkeler **düşük** insani gelişme düzeyine, sahiptir.*

Tablo 6’da 2007 İnsani Kalkınma Endeksine göre ülkeler gelişmişlik sıramasına konulmuştur. Norveç, Avusturya, Kanada ilk ülkeler olarak sıralanmış iken, tablonun sonunda Afrika ülkelerini görmekteyiz. Türkiye 79. ülke olarak Yüksek Düzey Gelişme İndeksinin sonlarında yer almaktadır.

Tablo 6: Ülkeler İtibariyle İnsani Gelişme Endeksinin Gelişimi (1980-2007)

Sıralama/ Ülkeler	1980	1990	2000	2007
Çok Yüksek Düzey İnsani Gelişme				
1 Norveç	0.900	0.924	0.961	0.971
2 Avusturalya	0.871	0.902	0.954	0.970
3 İzlanda	0.886	0.913	0.943	0.969
4 Kanada	0.890	0.933	0.948	0.966
5 İrlanda	0.840	0.879	0.936	0.965
6 Hollanda	0.889	0.917	0.950	0.964
7 İsveç	0.885	0.906	0.954	0.963
8 Fransa	0.876	0.909	0.941	0.961
9 İsviçre	0.899	0.920	0.948	0.960
10 Japonya	0.887	0.918	0.943	0.960
13 ABD	0.894	0.923	0.949	0.956
25 Yunanistan	0.844	0.872	0.895	0.942
26 Güney Kore	0.722	0.802	0.869	0.937
Yüksek Düzey İnsani Gelişme				
39 Bahreyn	0.761	0.829	0.864	0.895
40 Estonya	..	0.817	0.835	0.883
41 Polonya	..	0.806	0.853	0.880
79 Türkiye	0.628	0.705	0.758	0.806
Orta Düzey İnsani Gelişme				
84 Ermenistan	..	0.731	0.738	0.798
85 Ukrayna	..	..	0.754	0.796
86 Azerbaycan	..	..	..	0.787
181 Afganistan	..	..	..	0.352
182 Nijerya	..	..	0.258	0.340

Kaynak: UNDP İnsani Gelişme Endeksler 2007

II- KALKINMA TEORİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Kalkınma Ekonomisinin disiplin olarak öneminin 1945’li yıllardan sonra arttığına yukarıda değinilmişti. Webster’ne göre (1990;43) II. Dünya Savaşından sonra egemen olan kalkınma anlayışı, kendi içinde stratejiye ilişkin farklılıklar taşımakla birlikte temel bir varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayım, azgelişmiş ülkelerin de gelişmiş ülkelerin geçtikleri aşamalardan geçerek kalkınabileceği varsayımdır. Söz konusu aşamalarla kastedilen, 19. yüzyılda İngiltere’de Sanayi Devrimiyle ortaya çıkan ve daha sonra ana hatlarıyla diğer Batı Avrupa ülkelerinde de yaşanan süreçtir. Bu ülkelerde sanayileşme ile birlikte üretim hacmi önemli ölçüde artarken, buna bağlı olarak mülkiyet ilişkilerinin ve istihdamın yapısının değişmesi toplumsal yapıda dönüşüme neden olmuştur. Görece uzun bir dönemde yaşanan dönüşüm sorunsuz olmamış, siyasal ve toplumsal çatışmalarla birlikte

gerçekleşmiştir. Burada sorun, aynı deneyimin daha kısa sürede, çok fazla toplumsal çalkantıya yol açmadan azgelişmiş ülkelerde de tekrarlanıp tekrarlanamayacağıdır. Bu tür kalkınma anlayışının bir başka önemli varsayımı da, kalkınmanın veri uluslararası ekonomik ve siyasal koşullarda gerçekleşebileceğidir (Sevkal; 2007, 29-30).

Felsefi olarak aydınlanma düşüncesi ve modernleşme teorisi kalkınma iktisadını önemli ölçüde etkileyen iki önemli düşünsel gelenek olmuştur. Aydınlanma felsefesi ortaçağ feodalizminin son bulması ve modern Avrupa'nın kurulması sürecinde, Batı Avrupa'da yaşanan büyük çaplı tarihsel, toplumsal ve ekonomik dönüşüme paralel olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanma felsefesi, doğanın düzeninin evrensel olduğu, sonra gelenin öncekilerden üstün olacağı, ilerlemenin bir evrimle gerçekleşeceği ve basit yapıdan karmaşık/kompleks yapıya doğru tanımlanmış aşamalar boyunca hareket edeceği, bunun tek yönlü zorunlu bir süreç olacağı varsayımlarına sahip bir felsefe düzlemine oturmaktadır. Aydınlanma felsefesi, genel bir paradigma olarak 18. ve 19. yüzyıl boyunca bilimsel düşüncüyü, bu bağlamda iktisat bilimini (Örneğin Adam Smith, David Ricardo gibi iktisatçıları ve Karl Marx'ı) etkilemiştir (Türkay; 1995, 90-92).

Marx, Durkheim, Weber, Spencer ve Comte gibi sosyal bilimcilerin öncüleri sosyoekonomik değişimi çözümlerken, dönemin felsefi, bilimsel, ekonomik ve siyasal tartışmalarına egemen olan Darwin'in Evrim Kuramından etkilenmişlerdir. Özellikle, Spencer, Comte, Marx ve Durkheim, Darwin'den esinlenerek toplumsal değişmeyi evrimsel bir süreç olarak ele almıştır. Toplumsal gelişme olarak nitelendirilen değişim sürecinin zaman içinde belirli aşamalardan geçerek gerçekleştiğini varsayarak, her biri farklı aşamalar önermiştir (Ozankaya; 1999, 32-33).

Kalkınmanın özelliklerini ve izlediği aşamaları belirlemeye çalışan sosyal bilimlerdeki bu ilk çözümler, modernleşme kuramının temellerini oluşturmaktadır. Kuramın geliştirilmesi II. Dünya Savaşından sonra farklı uluslararası koşullarda kalkınma konusunun yeniden gündeme gelmesiyle birlikte bu temeller üzerinde gerçekleşmiştir. 1950'lerde ve 1960'larda özellikle ABD'de Talcott Parsons'un öncülük ettiği Modernleşme Kuramı taraftarları, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerde, Batının desteğiyle kalkınmanın mümkün olabileceğini

gösterme çabası içine girmiştir. Bu amaçla sosyo-ekonomik koşullarla ilgili araştırmalar yürütmüşlerdir (Webster; 1990, 49).

İlerlemeci yaklaşıma göre azgelişmişlik, gelişmişlikten önceki aşamadır. Azgelişmiş toplumlar modernleşme doğrultusunda evrim süreci içindedir. Ancak, azgelişmişlik, bu ülkelerin sosyoekonomik sistemlerinin modernleşme önünde engel oluşturmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kalkınma, sosyoekonomik koşulların değişmesiyle ortaya çıkan toplumsal ilerleme sürecidir. Sosyalist ülkelerin gerçekleştirdiği kalkınma göz ardı edilmeyerek, Batı örneği dışındaki modellerle de kalkınmanın mümkün olabileceği kabul edilmektedir. Kalkınmış Batı ülkelerinin gelişmelerinin süreceği ve tüm toplumun refah düzeyinin artacağı öngörülmektedir.

Modernleşme kuramının geliştirildiği İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünyada ekonomik ve siyasal olarak yeni koşullar egemen olmuştur. Bu koşullar kuramın ilkeleri doğrultusundaki kalkınma politikalarının uygulamaya konulmasını kolaylaştırmıştır. Bu dönemde ABD büyük bir ekonomik güç olarak ortaya çıkmış ve dünya üzerindeki etkinliğini artırma çabası içine girmiştir. Bu dönemde sömürge ülkelerin bir bölümü bağımsızlığını kazanırken azgelişmiş ülkeler kalkınmayı hedeflemişlerdir. Soğuk savaşın yarattığı bloklar, azgelişmiş ülkeleri etki alanlarına almak için rekabet etmektedir (Ercan; 2003, 82). Geri kalmış ülkelerin hükümetleri, devlet eliyle bilinçli bir şekilde iktisadi kalkınma planlaması yapmak ve bu planları kendi olanakları ölçüsünde gerçekleştirmek zorundadır. Modernleşme teorisi kalkınmanın gerçekleşmesi ve toplumsal dönüşüm için devletin çeşitli müdahalelerde bulunması gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak bu müdahaleler yetersiz kaldığında, dışarıdan yardım ve destek alınması sayesinde toplumsal ve siyasal değişim dinamiklerinin harekete geçeceğine dair vurgularda bulunmaktadır (Hoselitz; 1970, 18).

Geleneksel olarak azgelişmişlik ve kalkınma teorileri sorunların nedenleri ve çözümleri üzerine yoğunlaşmıştır. Kalkınma koşullarını açıklayan pek çok görüş ve yaklaşım, farklı çözümler önermektedir. Örneğin bu alandaki iki temel yaklaşım grubundan birisi olan yapısalcı yaklaşımlar azgelişmişliğin, ülkelerin kendi özgün koşullarından, coğrafi, ekonomik, kültürel, dinsel, siyasal koşullarından kaynaklandığı görüşünü savunmaktadır. Diğer bir yaklaşım grubu olan bağımlılık yaklaşımları ise

görüşlerini azgelişmişlik olgusunun kapitalizm ve kapitalist dünya sisteminin işleyişinden kaynaklandığına dayandırmaktadırlar.

Özetlemek gerekirse, kalkınma teorilerinin çeşitliliğine karşın temelde iki ana eğilimden söz edilmektedir. Bu eğilimlerden ilki, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme ve sanayileşmeyi mümkün gören ve toplumların doğrusal bir gelişim çizgisi (evrimci bir ilerleme/ilerlemeci) izleyeceğini savunurken, ikinci eğilim ise azgelişmiş ülkelerin kapitalist olmayan bir yolla gelişebileceğini savunan görüşlerden oluşmaktadır. Birinci yaklaşım, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin yolunda ilerlemesi gerektiğini ve kalkınmanın ancak bu şekilde sanayileşme ile mümkün olacağını savunmaktadır. Modernleşme yaklaşımı olarak adlandırılan bu bakış açısı, azgelişmişliğin kaynağını genellikle ülkenin yetersiz içsel dinamiklerine bağlamakta ve bu durumun aşılmasında dış müdahaleyi ya da desteği gerekli görmektedir.

Diğer bir yaklaşım almaşık teorilerdir. Almasıık Teoriler içerisinde de yapısalıcı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Yapısalcılar serbest dış ticarete ortaya çıkan eşitsizliği vurgulamakla birlikte, sistemin sınırlarını fazla zorlamama eğilimindedir. Bu yaklaşım daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan Latin Amerika kökenli bağımlılık tezlerine önemli ölçüde ilham vermiştir. Yukarıdaki ayrım göz önüne alındığında, bu bölümde kalkınma teorileri genel itibarıyla iki temel başlıkta incelenecektir. Bunlar geleneksel kalkınma yaklaşımları ve almaşık kalkınma yaklaşımlarıdır.

A-Geleneksel İktisada Dayalı Teoriler

Kalkınma teorileri içerisinde geleneksel olarak tanımlanan ve temelini klasik, neo-klasik ve Keynesyen iktisada dayandıran teoriler bu bölümde incelenecektir.

1- Basit Aşamalar Teorisi

Kalkınma iktisadının bugün anlaşıldığı şekliyle temellerinin 1939'da A.G.B. Fischer'in "Üretim, Birincil, İkincil ve Üçüncül"⁴ adlı makalesi ve özellikle 1940 yılında Colin Clark'ın "Ekonomik Büyümenin Koşulları" [Conditions of Economic Growth] adlı çalışması ile atıldığı söylenebilir. Bu bağlamda kalkınma teorisinin

⁴ Production, Primary, Seconary and Tertiary

temeli olarak bilinen ilk teori bu yazarların sektör analizine dayalı olarak başlattıkları basit aşamalar teorisidir. Bu teori kalkınma sürecindeki ülkelerin belli aşamalardan geçerek kalkındıklarını tespit etmektedir (Tüylüoğlu; 2004, 36).

Basit aşamalar teorisine göre ülkelerin kalkınma süreçlerinde üç sektörel aşama vardır⁵;

- Birincil (tarım, madencilik ve ormancılık vb.)
- İkincil (imalat, inşaat vb.)
- Üçüncül (hizmet) üretim faaliyetleri

Teoriye göre kalkınma sürecinde yapısal değişim üç şekilde olmaktadır.

- i. Milli gelir içinde tarımın payının azalması, sanayi ve hizmetlerin payının artması;
- ii. Tarımsal istihdamın aktif nüfus içindeki payının azalması, sanayi ve hizmetlerin payının artması;

İmalat sanayi içinde tüketim malı üreten alt sektörlerin payının azalması, ara malı ve yatırım malı üreten alt sektörlerin payının artması.

I. Dünya Savaşından sonra, Hollis B. Chenery ve Simon Kuznets de Basit Aşamalar teorisine katkıda bulunmuştur. S. Kuznets, 1955 yılında geliştirdiği hipoteze göre kalkınmayı ülke bazında uzun dönem değerlerini dikkate alarak incelemiştir. Sermaye birikiminde tasarruf ve yatırımlara ayrılan pay arttıkça milli gelirin arttığını ve gelir düzeyi arttıkça eşitsizliğin önce artmakta daha sonra azalmakta olduğunu vurgulamaktadır. Bu ilişki ters U hipotezi olarak ifade edilir. Kuznets adı geçen ilişkiyi tarımda tarım dışı sektörlerle işgücünün göç edeceğini söylemektedir. Tarım dışı sektörlerde verimlilik tarım sektörüne göre daha yüksektir. Oluşacak bir göç dalgasıyla önceleri üretim artacak ve gelir dağılımı bozulacaktır. Ancak daha sonra elde edilen üretim artışı gelir dağılımının düzelmesini ve iyileşmesini beraberinde getireceğini savunmaktadır (Kuznets; 1966, 72-74).

⁵ Kalkınma iktisadı literatüründe “üç sektör kuramı” olarakta geçmektedir.

Chenery, Engel Kanunu'na göre bir ülkede sanayi çıktısının payındaki yükselmenin, kişi başına gelirden bir yükselmeye eşlik ettiğini söylemektedir. Bununla birlikte söz konusu ilişki her ülkede ortaya çıkmayabilir. Çünkü iç talebin kompozisyonundaki değişim dış ticaret yoluyla dengelenebilecektir. Birincil üretimde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan ülke, sanayinin payında bir yükselme olmaksızın daha yüksek bir toplam gelir düzeyine ulaşabilecektir. Doğal kaynakların çeşitliliği nedeniyle aynı koşullarda gelişecek bir büyüme modeli gelişemeyecektir. Bununla birlikte talepteki bir değişim sonucunda gelir düzeyi ve endüstriyel çıktı arasında ortaya çıkan çok güçlü bir ilişkinin varlığını gösteren çok sayıda kanıtlar bulunmaktadır. Bu doğrultuda modern büyüme teorisi birincil üretimde uzmanlaşmanın devam etmesine karşı önemli savlar taşımaktadır. Bu yüzden Chenery, bir ülkenin büyümesinin tarihsel olarak ticaretin ve teknolojinin değiştirdiği bir yapıda ortaya çıkabildiğini ileri sürmektedir (Chenery; 1960, 633-634'ten aktaran: Tüylüoğlu ve Çeştepe; 2004, 37 ve Chenery; 1966, 206-210).

Sanayi ürünlerinin kompozisyonunda talebe göre zaman içinde meydana gelen değişimleri araştıran Chenery'ye göre, sanayileşme ekonomik yapıda üç ayrı değişimi gerektirmektedir. Birincisi, tüm sektörler içerisinde imalat sanayisinin görece öneminde bir artış; ikincisi, sanayi sektöründeki çıktının kompozisyonunda bir değişim ve üçüncüsü de her bir mal için üretim teknikleri ve arz kaynaklarında bir değişim olarak belirtilmektedir (Tüylüoğlu; 2004, 37).

2- Kısır Döngü Kuramı

Kalkınma iktisadının öncülerinde Ragnar Nurkse 1952 yılında American Economic Review'da yayınlanan fakirlik kısır döngüsü makalesinde, az gelişmiş ülkelerde sermaye birikimini güçleştiren temel nedenler üzerinde durmuştur. Bu çalışmada Nurkse, geri kalmış ülkelerde arz ve talep yönündeki sorunlara esas olarak sermaye birikiminin yetersiz düzeyde kalmasının neden olduğunu ileri sürmektedir (Nurkse; 1964, 9-18). “*Bir ülke fakir olduğu için fakirdir*” önermesi geri kalmış ülkelerde sermaye birikimi sorununun hem arz hem de talep yönünü etkileyen kısır döngüyü ifade etmektedir. Nurkse geri kalmışlığın temel nedeni olarak, düşük reel gelir seviyelerinde, talebin kaçınılmaz olarak inelastik olmasını vurgulamaktadır. Ayrıca, “*satın alma gücü yetersizliği nedeniyle, herhangi bir endüstriye yatırım yapma*

arzusu engelleniyor” demektedir. Azgelişmiş ülkelerde hem milli gelir düşük hem de nüfus hızlı artmaktadır. Sermaye miktarındaki artışı engelleyen bir olgu da tüketim miktarındaki artıştır. Çünkü kişi başına milli gelir ne kadar düşük ise, ekonomide gelirin büyük kısmı tüketime ve daha küçük kısmı da tasarrufa ayrılmaktadır. Geri kalmış toplumlarda adaletsiz gelir dağılımıyla birlikte tüketime ayrılan gelir miktarının büyüklüğü, yeterli tasarruf yapılmasına engel olmakta; bir anlamda Nurkse’un “Yoksulluk Kısır Döngüsü” teoreminde açıkladığı gibi, geri kalmış bir ülke milli gelir düzeyindeki düşüklükten dolayı tasarruf yapamamakta ve tasarruf yapamadığı için de sermaye birikimi sağlayamamaktadır (Nurkse; 1966, 61-74).

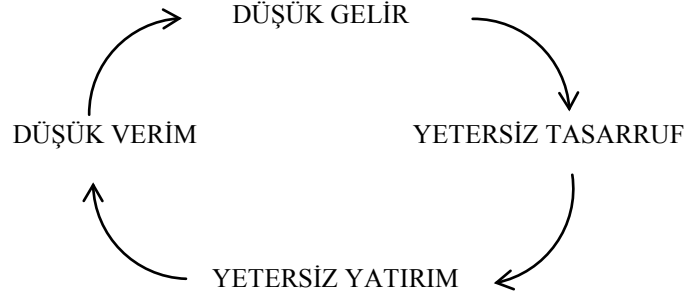
Nurkse savaş sonrasında azgelişmiş ülkelerin uluslararası birikim koşullarında hammadde ihracatını arttırdığını ve büyümenin gerçekleştiğini savunmaktadır. Farklı sektörlerde gerçekleştirilecek yatırımlar daha çok sermaye ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte emek verimliliğini artıracak ve bu sektörler birbirinin tüketicisi olacaktır. Azgelişmiş ülkelerin kısır döngüden kurtulmalarında sermaye birikiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Nurkse ayrıca, sermaye birikiminin dışarıdan sermaye girişi şeklinde temin edilebileceğini, kısır döngünün bir kez kırılması halinde kalkınmanın başlayacağını savunmaktadır.

Bu yaklaşım kalkınmayı sadece tasarruf-yatırım-gelir artışı üçgeninde değerlendirmektedir. Nurkse azgelişmiş ülkelerdeki kısır döngüyü iyi tespit etmesine rağmen, sosyal, politik ve kültürel etmenleri analiz dışında bırakarak çözümü gelişmiş ülkelerin, azgelişmiş ülkelerin sermaye birikimine katkı sağlamasında bulmaktadır.

Nurkse’a göre, kişi başına düşük reel gelir, düşük verimlilik demektir; düşük verimlilik kişi başına kapital kullanımının yetersizliğiyle ilgilidir; kapital yetersizliği tasarruf kapasitesinin yetersizliğinden doğar; kişi başına düşük reel gelir de düşük tasarruf kapasitesini açıkladığına göre, bu toplumlar tasarruf kapasitesi açısından, içinden çıkılmaz bir çember içerisindedir. Başka şekilde ifade edersek yatırım dürtüleri piyasanın genişliğiyle sınırlıdır; piyasanın genişliğini belirleyen başlıca etken, satın alma gücüdür; bu da azgelişmiş bir ülkede, düşük verimlilik dolayısıyla zayıftır. Düşük verimlilik ve üretimde kullanılan sermayenin azlığı, kısmen düşük yatırım dürtüsüyle ilgilidir. Sermaye arzı, tasarruf kapasitesi ve arzusu, sermaye talebi, yatırım

dürtüsüyle belirlendiğine göre, sermaye birikiminin hem arz hem talep yönünde, bir kısır döngü vardır. Kısacası bir ülke fakir olduğu için fakir kalır. Nurkse’un kısır döngü tezi aşağıdaki şemayla açıklanabilir (Dülgeroğlu; 1999, 27).

Şekil 2: Yoksulluk Kısır Döngüsü

Nurkse, eserinde⁶ dengeli azgelişmiş ülkelerde dengeli büyüme sorununa büyük önem vermiş ve bu stratejiyi, azgelişmiş ekonomilerin gelişmesi için temel faktörlerden birisi olarak kabul etmiştir. Nurkse, kendi deyimiyle birkaç sanayi dalında birden başlatılacak yatırımı, “*cephedeki hücumu*” benzetmekte, böylelikle, birbirini tamamlayan ve destekleyen biçimdeki üretim faaliyetinin hem piyasanın sınırlarını genişleteceğini, hem de piyasaya bir dinamizm getireceğini öne sürmektedir. Nurkse’a göre dengeli kalkınma, tek bir üretim alanının (veya dalının) geliştirilmesi değil, birkaç üretim alanının birlikte geliştirilmesi ve birbirleri üzerinde dışsal ekonomi yaratmasıdır (Manisalı; 1982, 66-67).

Dengeli kalkınmanın incelenmesi gereken iki cephesi vardır. Bunlardan birincisi, ekonominin işlevlerini yerine getirebilmesi için kalkınma yolu ile yatırım dokusunun ele alınması ve ikincisi, üretim süreci sırasında meydana gelebilecek bölünmezliklerin üstesinden gelmek üzere gerekli olan yatırım miktarının saptanmasıdır (Kaynak; 2007, 337). Nurkse’un kalkınma anlayışına göre, farklı sanayiler sistemi yaratıldığında, iki tür dışsal ekonomi ortaya çıkacaktır. Bunlardan birincisi; büyüyen bir sanayi içinde, her bir tekil firmaya sağlanan Marshallcı dışsal ekonomilerdir. Bir de başka sanayilerin büyümesinden kaynaklanan, o sanayiye dışarıdan sağlanan dışsal ekonomiler söz konusu olacaktır. Öte yandan azgelişmiş bir ekonominin sözü edilen her iki türdeki dışsal ekonomilerden yararlanması için,

⁶ R. Nurkse, “Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries” 1953.

birbirini tamamlayan kapsamlı bir özel ve kamusal yatırım programı devreye sokulmalıdır. Bu süreç, özel dış yardımlarla sağlanabilir. Bu ülkelerde emek bol ve ucuz, sermaye de kıt ve pahalı olduğuna göre, ülkeye gelecek yabancı sermaye, emek yoğun yatırımlara yönelebilir. Bu da uluslararası planda kaynakların etkin kullanılmasına olanak verir.

3- Dengeli-Dengesiz Kalkınma Teorileri

Kalkınma teorisindeki en temel tartışmalardan birisi de dengeli veya dengesiz kalkınma olgusudur. Bunlardan dengeli kalkınma yatay ve dikey görünümlere sahiptir. Tarım ile sanayi arasında, sermaye malı ile tüketim malı arasında, kamu yatırımları ile özel yatırımlar arasında ve ihracat ile ilgili olarak iç talep miktarı ve toplam üretim miktarı arasında kurulması olası bir denge bulunmaktadır. Dengeli kalkınma kavramı, daha çok yatırım kararları ile ilgili faaliyetler için kullanılmaktadır (Streeten; 1966, 170).

Dengeli kalkınma, F. List tarafından açıklığa kavuşturulmuştur. F.List, tarım kesimi, imalat kesimi ve ticaret kesimleri içinde dengeli bir gelişmenin önemini belirtmiş, tüketim ile üretim arasındaki ilişkileri göstermiştir. Konunun daha genişliğine ele alınarak incelenmesi R. Rodan, R. Nurkse, A. Lewis gibi yazarlar tarafından yapılmıştır. İzleyen bölümde bu teoriler incelenmiştir.

a- Dengeli Kalkınma Teorisi

Dengeli kalkınma çeşitli anlamlarda kullanılan bir kavram olup, temelinde piyasa sisteminin kaynak dağılımını etkin bir şekilde sağlayamadığı düşüncesini taşımaktadır. P. Rosenstein-Rodan'ın 1943'de yayımlanan "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları"⁷ adlı makalesinin gelişme iktisadı alanındaki ilk çalışma olduğu söylenebilir. Çalışma, Avrupa dışında yer alan azgelişmiş ülkelere değindiği için kalkınma iktisadı literatüründe önemli yer tutmaktadır. R-Rodan'a göre, sözkonusu devletlerin kalkınmalarına engel olan sorunlar şunlardır: milli gelir düzeyi düşük olduğu için talep yetersizliği görülmekte; bu ülkelerin yer aldığı

⁷ Makale adının orijinali: Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe, The Economic Journal.

coğrafya, nüfus ve alan olarak geniş olmakla birlikte üretim açısından yetersizdir, dolayısıyla sermaye birikimi oldukça düşüktür (R-Rodan; 1966, 51).

Rosenstein-Rodan yatırımların optimal dağılımı için piyasa mekanizmasına güvenilemeyeceğini belirtmiştir. Rosenstein-Rodan'a göre dengeli kalkınma senkronize (birbiri ile uyum gösteren) yatırımlarla gerçekleşebilir. Bu yatırımların yapılması ise gelir ve talebi artırıcı bir rol oynayacaktır. Aksi durumda (uyumlu yatırımların yapılmaması) talep ve dolayısıyla gelir artmayacaktır. Bu çalışmanın ardından Nurkse, Hirschman, Myrdal, Singer gibi diğer kalkınma iktisatçılarının çalışmaları gelmektedir.

R-Rodan'a göre, bu bölgelerde kalkınmanın gerçekleşebilmesi için iki yöntem bulunmaktadır. Birincisi, emek fazlasının olduğu geri kalmış bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçüyle bölgenin kalkınmasıdır. İkincisi, sermayenin geri kalmış bölgeye gelmesidir. Buna sanayileşme adı verilmektedir. R-Rodan ikinci yolu desteklemekte ve sanayileşmeyi ekonomik kalkınmanın öncüsü olarak ileri sürmektedir. Bu bölgelerde tarım kesiminde çalışan bir nüfus fazlası vardır. Eğer uluslararası işbölümü ilkeleri uygulanabilirse ya işgücünün sermayenin olduğu yere doğru (göç) ya da sermayenin işgücünün olduğu yere doğru taşınması ve dolayısıyla sanayileşmesi gerektiği savunulmaktadır. Dengeli büyüme teorisi, kalkınma sürecinde hem arz, hem de talep cephesindeki bölünmezliklerin üstesinden gelecek yatırım ölçeğini tanımlamaktadır. Dengeli kalkınma teorilerini ortaya atan iktisatçılara göre azgelişmiş ülkelerde altyapının yetersizliği ve gelir seviyesinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliği tekil yatırımların verimli olma şansını ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle müteşebbisi harekete geçirecek bir sosyo-ekonomik ortam mevcut değildir (Rosenstein-Rodan; 1966, 50-51).

Rodenstein-Rodan çalışmasında, tam rekabet kurallarının işlemediği azgelişmiş ülkelerin piyasalarında üretimin bölünmez yapısının dışsallıklara neden olduğunu ifade etmektedir. Eksik rekabet piyasalarında fiyat oluşumuna ilişkin eksik bilgilendirme, yatırımların kârlılığını azaltmakta dolayısıyla bu tür eksik rekabet piyasalarında fiyat bilgilerinin oluşumuna ilişkin sinyaller tam rekabetçi bir

ekonominin oluşmasına engel olmaktadır (Rosenstein-Rodan; 1971, 394 ve Başkaya; 2009, 59-62).

Dengeli kalkınma konusunda Nurkse, dengeli kalkınmanın her iki cephesine de ağırlık vermektedir. Buna karşılık Rosenstein-Rodan, yalnızca tüketim malları sanayindeki yatırımları çoğaltan ve böylece bu sektördeki bölünmezliklerin ortaya koyduğu sınırlamaları giderecek “büyük itiş” üzerinde durmaktadır. R. Nurkse da aynı anda ekonominin birçok sektöründe birden başlatılacak yatırımın, birbirini karşılıklı besleyip destekleyerek, bir taraftan piyasanın sınırlarını genişleteceğini diğer taraftan piyasaya dinamizm kazandıracağını söylemektedir. Böyle bir süreç bir kez harekete geçince verimlilik artışı da hızlanacak ve yeni yatırımlar kendiliğinden işler hale gelecektir. Dengeli kalkınma teorisi savunucuları, vurgu düzeyleri farklı olsa da tarıma değil sanayiye dayalı, veri mukayeseli üstünlüklerdeki uzmanlaşmaya uyum sağlama yerine, o yapıyı dönüştürme, piyasa mekanizmasının işleyişinden çok, planlamanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır.

Rosenstein-Rodan’ın büyük itiş yaklaşımında, dengeli kalkınmanın talep yönü Smithgil bir yaklaşımla ele alınarak, uzmanlaşma ve işbölümünün, pazar büyüklüğüyle sınırlandığı ve böylece pazar darlığı çeken ekonomik faaliyetlerin yaşayamayacağı belirtilmektedir. Buna karşın, çeşitli faaliyetler aynı anda kurulduğunda, her biri diğeri için talep yaratabileceğinden tek başına kârlı olmayan faaliyetler, pazar çapının genişlemesiyle birlikte kârlı hale gelebilmektedir. Arz yönünden büyük itişin gerekliliği dışsal tasarruflar kavramına dayandırılmaktadır (Kaynak; 2007, 337-338).

Dengeli kalkınma görüşünü savunan diğeri bir iktisatçı da J. M. Fleming’dir. Fleming, az gelişmiş ekonomilerde dengeli gelişme stratejisinin benimsenmesini, endüstriler arası tamamlamıştırmalara ve dışsal ekonomilere bağlamaktadır. Az gelişmiş bir ekonomide, örneğin sadece belirli birkaç tüketim malı endüstrisinin geliştirilmesi kârsız olduğu halde, birçok endüstri dalının birlikte geliştirilmesi, endüstriler arası bağlar açısından kârlılık yaratabilecektir (Manisalı; 1982, 68).

Fleming, R-Rodan ve Nurkse’un genel tahlillerinin, ayrıntılarına inme ve başarı şartlarını ölçme çabası içindedir. Gelişme ekonomisi içinde farklı bakış açıları

bulunmaktadır. Fleming, dengeli büyüme doktrininin ancak belirli koşullar içinde başarı sağlayacağını kabul etmekte, özellikle daha önceki iktisatçılar tarafından ihmal edilen dikey dışsal ekonomiler üzerinde durmaktadır. R-Rodan ise yatay tamamlamalar üzerinde çalışmaktadır (Manisalı; 1982, 69).

b- Rostow'un Gelişme Aşamaları Kuramı

Rostow'un ortaya koyduğu kalkınma teorisi, sadece bugünün azgelişmiş ekonomilerine ışık tutan bir görüş değil bunun yanında genel bir niteliğe de sahiptir. Modernite teorisi bağlamında Rostow'un Ekonomik Büyümenin Aşamaları teorisi, özü itibariyle Marx'a cevap niteliğinde hazırlanmıştır. Rostow, Marx'ın modern tarih kuramına bir seçenek olarak hazırladığı modelini 1956 yılında Economic Journal dergisinde yayınladığı "The Take-off Into Self-Sustained Growth" adlı makalesiyle açıklamaktadır. 1960 yılında yayınladığı kitabına bu sebeple "Komünist olmayan bir manifesto" alt başlığını vermiştir(Rostow;1966,1). Bu kurama göre Rostow her ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasını beş aşamaya ayırarak incelemektedir. Bu aşamalar şunlardır:

Geleneksel Toplum: Bu toplum geleneklere ve Newton çağından önceki bilim ve teknolojiye dayanır, üretim tekniği geridir ve ekonomi tarıma dayalıdır. Gelirin kısmen tasarruf edilebildiği kesimlerde tasarruflar "sosyal verimliliği çok düşük" alanlara kaymakta ekonomi sıçrama yapamamaktadır. Çin Hanedanları, Ortadoğu ve Akdeniz uygarlıkları geleneksel toplumlardır (Rostow; 1966, 57, İlkin; 1979, 69-71 ve Manisalı; 1982, 58-59).

Kalkışa Hazırlık Dönemi: İktisadi kalkınmanın başlaması için gerekli değişmelerin ortaya çıktığı *kalkışa hazırlık* aşamasıdır. Bu dönemde sermaye birikimi hızlanmakta, teknik ilerleme ortaya çıkmakta, altyapı koşulları yaratılmaktadır. Ekonomiler kalkış aşamasında, kendi kendini besleyen bir büyümeye geçişi sağlayacak hazırlık aşamasındadır. Kalkışa geçiş aşamasında genel olarak aşağıdaki değişimlere rastlanmaktadır (İlkin; 1979, 71-72).

- i. Tarımın öneminin azalmaya başlanması, sanayi ve ticaret kesimlerinin gelişmesi;

- ii. Tarımda ve sanayide verimliliğin artmaya başlaması;
- iii. Altyapının gerçekleştirilmeye başlaması;
- iv. Doğum oranının düşmeye başlaması;
- v. Sosyal, ekonomik ve siyasal yapının genişlemesi;
- vi. Modern tekniği uygulamak için sermayesini riske edebilecek kişilerin ortaya çıkması;
- vii. Topluma egemen bir aydın sınıfın doğuşu ve ulusal bilinçlenme.

Bu dönemde ekonomik faktörler kadar dış faktörler de etkili olmaktadır. Rostow bu dönemde serbest dış ticaret görüşüne karşı çıkmıştır⁸ ve sanayiye dayalı “iç üretim gücü” nün geliştirilmesini önermiştir (Rostow; 1970, 34 ve Manisalı; 1982, 59-69).

Kalkış Aşaması: Bu aşama da kalkınmanın süreklilik göstermeye başladığı dönemdir. Bir önceki aşamada kurulmaya başlanan modern, teknolojik ve kurumsal yapılar uygulamaya sokulmaya başlanmaktadır. Bu dönem Rostow’a göre, 20-30 yıl içinde gerçekleşebilir.

Rostow’un araştırmasına göre farklı ülkelerde harekete geçme/kalkışa geçmenin hangi yıllar içinde gerçekleştiğini şöyle sıralayabiliriz (Rostow; 1970, 33).

Tablo 7: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Kalkış Aşamalarının Dönemleri

Ülkeler	Kalkış	Ülkeler	Kalkış
İngiltere	1783-1802	Rusya	1890-1914
Fransa	1830-1860	Arjantin	1935-
Amerika	1843-1860	Türkiye	1937-
Almanya	1850-1873	Hindistan	1952
Japonya	1878-1900	Çin	1952

Kaynak: W.W. Rostow, İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, Çeviren: Erol Güngör, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.33.

Rostow, 1960’larda Arjantin, Türkiye ve Hindistan’ı “hamle” halinde bulunan ülkeler olarak göstermektedir. Bu dönemde Rostow tarafından hazırlanan

⁸ Bu dönem için F. List ile benzer ekonomik görüşleri savunmaktadır.

istatistiklere bakıldığında Arjantin’de Kişi Başına Milli Gelir 529 dolar, Türkiye’de 197 dolar, Hindistan’da ise 70 dolardır. Bu ülkeler arasında kişi başına düşen milli gelir farklarına rağmen Rostow’un incelemesinde benzer yıllar kalkış yılları olarak değerlendirilmektedir.

Olgunluk Aşaması: Sanayi kesiminin ekonomide birinci derecede önem kazanması dönemin temel özelliğidir. Olgunluk dönemine gelen bir ekonomi, artık “refah toplumu” özelliği göstermektedir. Olgunluğa erişmede çeşitli ülkeler için saptanan tarihler İngiltere (1850), ABD (1900), Almanya (1910), Japonya (1940), Rusya (1950) ve Kanada (1950) şeklindedir (Rostow; 1970, 53). Bu tarihlere göre ülkelerin kalkışa geçtikten 60 yıl sonra olgunluk aşamasına ulaştıkları görülmektedir.

Kitle Tüketim Çağı: Bu toplum yapısında sosyal refah ve güvenlik ön plana geçmiştir. Batı Avrupa bu çağa 1940-1960 yıllarında ulaşabilmiştir. Bu ülkelerde çalışma saatleri kısaltılmıştır(İlkin; 1979, 77). Kişi başına gelir düzeyi ve gelir dağılımı açısından ekonomi çok yüksek bir gelişme düzeyine ulaşmıştır. Rostow kalkınma için gerekli altyapının oluşumunda sermaye araçlarından uzaktaki ulus-devletin piyasa koşullarının gelişmesi için, sermaye birikimini sağlayacak sosyal yatırımlarını zorunlu görmüştür. Sermaye birikiminin belli bir düzeyinde piyasaları kavrayan girişimci bir grubun gelişmesiyle birlikte, devletin birikim sürecindeki aktif görevi tasfiye edilmiş ve işlevi refah harcamaları ile sınırlandırılmıştır (Rostow; 1970, 55-57).

Rostow’un modeli çok eleştiri almıştır; genelde yapılan eleştiriler kullandığı veriler ve yöntemle ilgilidir. Çok değişik koşullarda oluşmuş olan iki-üç yüzyıl önceki batı deneyimin, bugün azgelişmiş ülkeler için geçerli olan koşullarda yinelenmesi olanaklı görülmemektedir. Rostow Asya, Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde bugün yürümekte olan gelişme süreciyle, önceki yıllarda bir kısım toplumların geçirmiş oldukları ön koşulları hazırlama ve harekete geçme aşamaları arasında benzerlik kurmaktadır. Fakat burada birçok farklılık da bulunmaktadır.

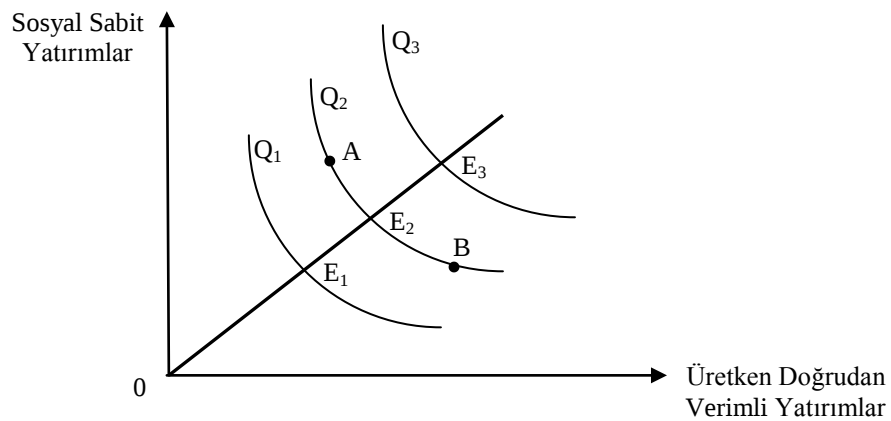
Başka bir eleştirel yaklaşım da Frank’dan gelmektedir. Frank; “Rostow’un aşamalarının gelişen ülkelerin geçmiş ve gelecekteki gerçekleriyle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu tür ülkelerin çoğunda bu aşamalar hayal ürünü, üçüncü aşama olanaksız ve son iki aşama ise ütopyadır” demektedir (Başkaya; 2009, 66).

c- Dengesiz Kalkınma Teorisi

Dengesiz kalkınmayı savunan görüşlerin en önemlisi A. O. Hirschman'a aittir. Dünya genelinde dengeli büyüme kabul görmüş ve uygulanırken Hirschman (1958) ve Paul Streeten (1966) dengesiz kalkınma modelini savunan iktisatçılar olmuştur. Bu yaklaşımda, azgelişmiş ülkelerin kendini besleyen bir büyüme sürecine girebilmesi için, yatırımların sektörler arasında bir denge oluşturacak biçimde değil de, dengesizlik oluşturacak şekilde sıralanması ve planlanması gerektiği ileri sürülmektedir. Hirschman dengesiz büyüme teorisinde, ulusal sınırlar içinde kârın artışına yönelik rekabetçi kapitalist üretim biçiminin özünde dengesizlikle beslendiğini vurgulamaktadır. Ekonomik gelişmenin bu eşitsiz sürecinde, devlet belirli sektörlerle yapacağı yatırımlarla bir "itış" yaratmış olacaktır. Bu itiş etkisiyle ekonomik sistem kendi içinde farklı sektörlerde talep ve yatırım olanakları yaratacak dolayısıyla ekonomik gelişme sağlanacaktır.

İkinci Dünya savaşından sonra daha çok Latin Amerika ülkelerinin ithal ikameci büyüme stratejileri incelendiğinde, azgelişmiş ülkelerde tüm yatırımların düşük elastikiyeti olan malların ve yanlış hesaplamaların yarattığı arz ve talebin tepkisel yavaşlığı, katışık ve bölünemezlikler nedeniyle dengesizlik oluşturmaktadır. Ekonomilerde daha fazla yatırım ve dolayısıyla üretim gerçekleşmesi için devlet müdahalesinin ve planlamacılığın önemli olduğu vurgulanmaktadır (Hirschman; 1968, 5-12).

Grafik 1: Dengesiz Büyüme

Hirschman dengesiz gelişme görüşünü, az gelişmiş ekonomilerdeki sosyal sabit sermaye ve doğrudan verimli (prodüktif) yatırımlar arasındaki tamamlama (veya tamamlanmama) açısından ele almaktadır. Genel anlayışında olduğu gibi burada da, her iki grup yatırım arasında mutlak bir tamamlama gerekmez. Grafikte X ekseninde doğrudan verimli yatırımlar, Y ekseninde de sosyal sabit sermaye yatırımları gösterilmiştir. Q_1 , Q_2 , Q_3 ise eş ürün eğrileridir. Örneğin Q_1 eğrisi üzerinde, değişik oranlardaki sosyal sabit sermaye ve doğrudan verimli yatırımlar bileşimi aynı üretimi gerçekleştirebilmektedir. Fakat her iki kesim arasında “optimal tamamlamayı” OL doğrusunun Q_1 eğrisini kestiği E_1 noktasındaki OD_1 ve OS_1 miktarlarındaki sosyal sabit sermaye ve doğrudan verimli yatırımlar vermektedir (Manisalı; 1982, 83-84).

Hirschman’a göre az gelişmiş ekonomilerdeki kaynak dağılımının, E_1 , E_2 , E_3 , E_n noktalarını gerçekleştirecek şekilde yapılmasına gerek yoktur. Sosyal sabit sermaye ve doğrudan verimli yatırımların bileşimleri, Q_2 için (A) veya (B) noktalarındaki bileşimleri olabilir. Finansman olanakları yetersiz bulunan az gelişmiş ekonomilerde sosyal sabit sermaye ve doğrudan verimli yatırımlarda daha fazla kapasite meydana getirilerek gelişme süreci içine girmek mümkündür (Manisalı; 1982, 84).

Paul Streeten de bir diğer dengesiz kalkınma teorisyenidir. Streeten’in dengesiz kalkınma teorisinin özü, belli şartlar içinde dengesizliğin ilerlemeyi bozmaktan çok canlandıracağı ve teşvik edeceği, hızlı büyümenin bir engeli değil bir şartı olabileceği ve denge üzerinde fazla ısrar etme ve önem vermenin, durgunluğu önlemekten çok ona neden olabileceği şeklinde özetlenebilir. Streeten (1966) tarafından, yeniliklerin veya tamamlayıcı özellik taşıyan endüstrilerin kalkınmayı hızlandıracağı gösterilmekle birlikte, farklı alternatif yatırım alanlarının olduğu bir ekonomide hangi sektörlerle öncelik verilmesi gerektiği hâlâ açık değildir. Streeten, bu durum için birkaç kriter belirlemiş ve aşağıdaki alternatiflerden birisinin seçilmesi halinde kendini besleyen bir kalkınma sürecine girebileceğini iddia etmiştir. Örneğin demiryollarının yapılması, enerji ve hammadde sektörlerindeki gelişmelerin yarattığı etkiler gibi. Streeten’in dengesiz kalkınma teorisinde yönlendirici olan faktör ise piyasalardır. Dolayısıyla piyasaların yol göstericiliği altında yeni yatırımlara girişilmesi önerilmektedir. Ona göre, dengeli kalkınmanın gerektirdiği planlama ve

piyasaları kontrol etme faaliyetleri, ekonomiyi bir kalıp içine sokmakta ve olası denge dışı gelişmeleri önlemektedir (Yavilioğlu; 2002, 57-58).

Dengesiz kalkınma görüşünü savunan iki iktisatçı olan, A. O. Hirschman ve P. Streeten'in görüşleri karşılaştırıldığında endüstriler arası ilişkilerin, ekonomik kalkınma açısından taşıdığı önemi vurgulaması boyutuyla Hirschman'ı daha gerçekçi olduğu söylenebilir.

d- Dengeli ve Dengesiz Kalkınmanın Uzlaştırılması

Dengeli ve dengesiz kalkınmayı birbirine karşı değerlendirmenin bazı zorlukları bulunmaktadır; bu teorilerin ampirik olarak test edilmesi son derece güçtür, bir diğer zorluk ise, stratejilerin politik yönden bir çekişme içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber yalnızca ekonomik yönden ele alındığında dengeli ve dengesiz kalkınma görüşlerinin çok temel ayrışmaları bulunmamaktadır. Bu sebeple her iki yaklaşımı uzlaştıracak ve bir potada eritecek çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁹ Bu uzlaştırmacı yönelime göre; ilk adım dengesiz kalkınmayı, son adım ise dengeli kalkınmayı amaçlamaktadır. Dengeli kalkınma, bir anlamda arz ve talep arasındaki dengeyi bozmayacak şekilde çeşitli sektörlerin farklı oranlarda büyümesi olduğuna göre, birbirine alternatif olan iki strateji arasındaki ayırıcı özellik, arzla talep arasındaki dengesizlikten kaynaklanmaktadır (Kaynak; 2007, 349).

Dengesiz kalkınmada kaynakların birkaç seçilmiş alanda kullanılması önerilmektedir. Bu da yatırım miktarının bölünemezliklerin üstesinden gelecek büyüklükte olmasını ileriye süren dengeli büyüme doktrininin büyük itiş ifadesiyle benzer özellik göstermektedir. Kalkınma stratejisinde her iki doktrinin de güçlü yanlarından yararlanarak optimum bir birleşme sağlanabilir. Örneğin, kaynaklar belli sayıdaki sektörlerde yoğunlaştırılabilir ve bir yatırım programıyla da aynı sektörlerin kendi içlerinde dikey denge sağlanabilir (Kaynak; 2007, 349-350).

⁹ Bunların en önemlisi A. Mathur'a aittir. Daha ayrıntılı bilgi almak için A.Mathur'un 1966 yılında "Balanced vs Unbalanced Growth-A Reconciliatory View" çalışmasına bakınız.

B- Almaşık Kalkınma Teorileri

Kalkınma teorisinde ülkelerin ekonomik gelişme süreçlerini anlamada önemli çabalar sarf edilmektedir. Ülkeler arasında yaşam standardı farklılıkları ve bu farkları açıklama çabası, iki ayrı biçimde ele alınmaktadır (Barros; 2000, 126-127).

İlk yaklaşım, iktisat teorisindeki standart kavramları kullanmakta ve kullanılan kuramsal çerçevenin parçası olmayan hiçbir özelliği gelişmekte olan ülkelere atfetmeyerek, bu farklılığı haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Lucas (1988), Romer (1986 ve 1990) ve Becker ve Murphy'nin (1990) son dönemdeki çalışmaları, bu yaklaşımın örnekleri arasında sıralanabilir. Kalkınma düzeyindeki farklılıkların, sermaye birikimi gibi değişkenler arasındaki sayısal farklardan kaynaklandığı öne sürülmektedir. Ekonomik değişkenler, zaman içinde birbiriyle bağlantılı olduğundan bu ekonomik tarihsel yapıda bazı farklılıklara neden olmaktadır (Barros; 2000, 126).

İkinci yaklaşım, ülkelerin farklı kalkınmışlık düzeylerini açıklamak için ekonomiler arasındaki yapısal farkları ve dolayısıyla ekonomik dinamikleri sadece dışsal kabul edilen değişkenler açısından değil, ekonomik dinamikleri belirleyen değişkenler açısından da ele almaktadır. Farkların genel olarak gelişmiş ve azgelişmiş olan ülkelerin dünya ekonomisiyle nasıl bütünleştikleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımın bilinen örnekleri Latin Amerikalı yapısalcılar tarafından geliştirilen “*merkez [center] – çevre [periphery]*” modeli, ilk olarak Cardoso ve Faletto (1970) ve Frank (1966 ve 1967), Burgstaller ve Saveedra-Rivano (1984) ve Darity tarafından kullanılan “*kuzey-güney*” yaklaşımları sayılabilir (Barros; 2000, 127).

Klasik Marksizm içinde yer alan emperyalizm kuramı Yapısalcılık ve Yeni Marksizm, Bağımlılık yaklaşımının biçimlenmesinde etkili olmuştur. Emperyalizm kuramında yer alan kapitalizmin tekelci aşaması, emperyalizmin dünya ölçeğinde bütünleşik ve hiyerarşik niteliği gibi kavramsal çerçeveler, Bağımlılık Yaklaşımının esin kaynakları arasındadır. Ancak, Marx'ın belirttiği kapitalizmin modernleştirici etkisi, Bağımlılık yaklaşımı taraftarlarınca daha farklı biçimde ele alınmaktadır. Onlara göre kapitalizmin varlığı, aslında azgelişmişliği doğurmaktadır. Bu noktada Yeni Marksizmin, tekelci kapitalizmin azgelişmiş ülkeleri, gelişmiş ülkelerin çıkarlarına göre yapılandığı tezini paylaşmaktadır. Yapısalcılığın Latin Amerika

örneğinden hareketle geliştirdiği, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki eşitsiz ilişki çözümlemeleri bir başka esin kaynağıdır. Bağımlılık Yaklaşımı da Latin Amerika örneğinden hareket etmektedir (Sevkal; 2007, 41-42).

1- Yapısalcı Yaklaşım

Kalkınma iktisatçısı Meier'e göre (2005;65-67) kalkınma sermaye birikiminin sonucudur ve ülkelerin kalkınma düzeylerinin farklılıklarının temelinde, her ülkenin uluslararası ticarete farklı düzeyde uzmanlaşmış olması yatmaktadır. Latin Amerika ülkelerinin geri kalmışlığı veya kalkınamamışlığını belirleyen uluslararası ekonomik ilişkilerin, “merkez-çevre” [center-periphery] sistemi içerisinde ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Bu temel dayanağı inceleyen kalkınma teorisi, Yapısalcı yaklaşım (görüş, tez) olarak tanımlanmaktadır.

1948 yılında Bileşmiş Milletler bünyesinde oluşan Latin Amerika Ekonomik Komisyonunun [ECLA- Economic Commission for Latin America] ilk başkanı olan Raul Prebisch¹⁰ yeni bir ekonomik kalkınma modeli önermiştir. Prebisch ve yapısalcı tezleri savunanlara göre, azgelişmiş ülkelerde sayıları binleri hatta yüz binleri bulan tarımsal ürün üreticileri bir araya gelip, fiyatları yükseltme yönünde kararlar almak üzerine ortak irade gösteremezken, gelişmiş ülkelerde az sayıdaki endüstriyel mamul üreticileri aralarında anlaşarak kartel ve hatta tröstler oluşturup fiyatları diledikleri gibi kontrolleri altına alabilmektedir. Bunun sonucu olarak, gelişmekte olan ülkeler ihraç ettikleri tarımsal ürünlerin fiyatlarını arttıramazken, gelişmiş ülkeler ihraç ettikleri endüstriyel mamullerin fiyatlarını yükseltebilmektedir.

Sanayi Devrimi, teknolojinin gelişmesiyle verimliliği büyük oranda artırmıştır. Fakat bu dünya ölçeğinde eşitsiz şekilde dağılmıştır. Merkez ülkelerin çevre ülkelerinden yaptığı hammadde ithalatının (ithalatın talep fiyat elastikiyeti) düşük gelir getirdiğini ve dışa dönük(ihracata dönük) yapıların terk edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Meier hammadde ihracatına vergi konulması gerektiğini, merkez ülkelerden yapılan ithalatın zorlaştırılması gerektiğini, işçi örgütlerinin ve özellikle ihracat sektöründeki sendikaların güçlendirilmesini, dünya pazarında

¹⁰ Singer-Prebisch Tezi: Bu iki yazar dış ticaret hadlerinin tarımsal ürünler ihracatçısı azgelişmiş ülkelerin aleyhine geliştiğini ortaya koydu. Bu sebeple kalkınma literatüründe ikisinin ismiyle anılmaktadır.

hammadde fiyatlarının anlaşmalarla ve ortak bir tavır benimsenerek korunmasını önermektedir. Merkez ülkeler içsel bütünlüğü olan birbirini tamamlayan ve harekete geçiren yapı sergilerken çevre ülkelerde böyle bir yapı görülmemektedir. Teknolojiyi çevre ülkelerden ithal etmektedirler (Meier; 2005, 65-66). ECLA'nın önerisi ve Yapısalcı Tezler ithalat yapılarında korumacılığa dayanan planlı bir endüstrileşmeyi ve bölgesel bütünleşmeyi öngörmektedir.

ECLA'nın yaklaşımı ile kimi noktalarda çakışmakla birlikte, bu okulun sonraki dönemlerde yaptığı radikal çıkışta yer alması nedeniyle bu başlık altında incelenecek diğer bir Latin Amerikalı iktisatçı Celso Furtado'dır. Furtado azgelişmişliğin özgül bir olgu olduğundan hareketle, bu olgunun içsel görünümüne ilişkin çözümlemeler yapmış ve özgün bir teori ortaya koymaya çalışmıştır. Furtado'nun en çok üzerinde durduğu konu geleneksel tarım sektörüyle, modern kapitalist sektörün yan yana bulunduğu ikili ekonomik yapıdır. İkili Yapı üzerinde Nurkse ve Lewis'in daha önceden çalışmaları olduğu bilinmektedir (Kazgan; 1997, 251). Furtado, Latin Amerika ülkelerinin gelişme yolundaki en büyük engelinin, yani sanayileşme sürecinde karşılaştığı dar boğazların, mevcut eşitsiz gelir dağılımını fazla değiştirmeyen politikalar ile ödemeler dengesi açıklarının sürüp gittiği bir ortamda, dayanıksız tüketim mallarından dayanıklı tüketim mallarına doğru genişleyen, ancak ara ve yatırım malları için ithalata bağımlılığını sürdüren sanayi yapısına bağlı oldu olduğu görüşünü savunmaktadır. Ara ve yatırım mallarını elverişli koşullarda ithal etme olanaklarının varlığı da yerli üretimin genişlemesini engelleyen bir faktördür, demektedir (Yalman; 1984, 106).

2- Bağımlılık Yaklaşımı

Bağımlılık yaklaşımına göre, ikili bir yapı tarafından karakterize edilen azgelişmiş ülkenin kapitalistleşmesi için birbirinden ayrı olan geri ve kapalı sektör ile modern sektör arasındaki sınırların kaldırılması gerekir. Çünkü bu ikili yapıda geri ve ileri (kapitalist ve feodal) sektörler arasında ya hiç veya çok az bütünleşme vardır. Kendine yeterli geri bir tarım sektörünün varlığı, sanayileşme ve ekonomik bütünleşmeyi engellemektedir. Bağımlılık [dependency] yaklaşımı, Latin Amerika'nın 16. yüzyılda dünya sistemi ile bütünleşmesinden bu yana kapitalist olduğunu, Latin Amerika'nın günümüzdeki geriliğinin feodalizmin varlığı ile değil, bu ülkelerin

dünya sistemi ile bütünleşmesinde doğan bağımlılıklarının bir sonucu olması ile açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Palma'ya göre (1978) bağımlılık yaklaşımı ile ilgili olarak üç farklı yaklaşımın varlığından söz edilebilir. Bunlar (Aydın; 1986b, 199-200):

- i- Üçüncü dünya ülkelerinde otonom ve kendine yetebilen bir kapitalist gelişmenin mümkün olmadığını, olsa olsa azgelişmenin gelişebileceğinin mümkün olabileceğini savunan Andre Gunder Frank ile Dos Santos, Marini, Caputo ve Pizzario gibi Frankçı düşünürler.
- ii- Üçüncü dünya ülkelerinde gelişmeyi engelleyici ekonomik, politik ve toplumsal faktörleri belirlemeye çalışan Sunkel ve Furtado gibi yazarlar.
- iii- Latin Amerika ülkelerine uygulanabilen mekanik ve formel bir bağımlılık kuramı geliştirmekten kaçınarak bağımlılık ilişkilerinin somut biçimleriyle ilgilenen Cardoso'dur.

Bazı görüşler Bağımlılık yaklaşımını iki grupta ele almaktadır; Birinci grup, uluslararası ilişkilere ek olarak bağımlı toplumların dinamiklerini belirlemede yerel ilişkilerin rolünü vurgularken (Cardos ve Faletto; 1970 ve Sunkel; 1971); İkinci grup sadece uluslararası ilişkilere ağırlık vermektedir (Baran; 1962 ve Frank; 1967).

Cardoso ve Faletto (1970) bağımlı toplumun gelişimini açıklamak için ulusal sınıf ilişkilerinin dinamiğini yorumlama gereğini vurgulamaktadır. Onların kuramsal çerçevesinde bağımlılık, ulusal sosyal sınıflar ile çevredeki gelişme olanaklarını kısıtlayabilecek koşulları dayatan merkezi ekonomilerdeki kapitalist gruplar arasındaki ilişkilerin sonucudur (Barros; 2000, 138-139).

Latin Amerika'da gelişmenin son aşamasında, kısıtlamalar çevre yerine, daha önceki genişleme stratejisi doğrultusunda merkezde kurulmuş olan uluslararası şirketlerin yatırım ve teknolojik kararları ve bir başka faktör olarak çevrede yaratılan artı değer ve onun genişlemesini düşüren net ticaret oranı azalışıdır (Barros; 2000, 139).

Bağımlılık Yaklaşımı, P. Baran'ın (1962) ve A. G. Frank'ın (1967) çalışmaları¹¹ nedeniyle ön plana çıkmış ve azgelişmiş ülkelerde etki yaratmıştır (Ruccio; 1992, 121-122). Baran ve Frank'ın görüşlerine göre; sömürge ilişkileri ikinci dünya savaşı sonrasında ortadan kalkmış olmasına rağmen, yeni kurulan ülkelerde bağımsızlık öncesinde kolonyal bağla bağlı olduğu ülkelerin üretim ilişkileri ve yöntemlerini devam ettirmektedirler. Yani, siyasal bağımsızlık ekonomik bağımsızlığı beraberinde getirmemiştir. Yeni şekillenen ekonomik ilişkinin neo-kolonyal (yeni sömürgecilik veya yeni emperyalizm) bağlar kurduğunu ve sömürü ilişkisinin devam ettiği görüşünü savunmaktadırlar.

Paul Baran 1957 yılında “The Political Economy of Growth”u yayımlamıştır. Bu kitapta azgelişmişliğin tarihsel nedenlerine değinmiştir. Baran’a göre Batı Avrupa’da kapitalizmin gelişmesi, avantajlı coğrafi konumuna, yeterli doğal kaynağa sahip olmamasına (gemiciliğin ilerlemesi ve yeni coğrafyalarla ticaretin gelişmesinin de avantajlarının göz önünde bulundurulması gerekmekte) feodalizmin çözüldüğü son dönem tarımsal verimlilik artışına dayanmaktadır. Baran’a göre gelişmiş kapitalist ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ticari ilişkiler, sanayileşmiş ülkelere ucuz hammadde sağlanmasına olanak vermektedir. Azgelişmiş ülkelere yapılan yatırımlardan sağlanan kârlar merkeze transfer edilmektedir (Başkaya; 2009, 78-79).

Baran'ın analizindeki katkı, azgelişmiş ülkelerin bugünkü durumlarına ve niçin azgelişmiş olduklarına yönelik açıklamalarıdır. Baran, sınıf ilişkilerini ve bunun ekonomik artığın kullanımı üzerindeki etkisini vurgulayarak Marx'ın ekonomik teorilerini yeniden ele almıştır¹².

Baran’a göre azgelişmiş ülkelerde hızlı kalkınmanın önündeki başlıca engel, potansiyel ekonomik artığın büyüklüğünde ve kullanılma biçiminde aranmalıdır. Bu artık, azgelişmiş ülkelerde zenginler tarafından lüks tüketim olarak harcanmaktadır. Ekonomik artığın çok büyük bir kısmı yabancı sermaye tarafından kendi ülkelere

¹¹ 1967 Capitalism and Underdevelopment in Latin America, Monthly Review Press, New York

¹² Marx'ın kullandığı “artı değer” kavramına Baran, potansiyel ekonomik artık, belli bir doğal ve teknolojik ortamda kullanılabilir verimli kaynakların yardımıyla elde edilebilecek toplam üretim ile temel tüketim olarak tanımlanabilecek toplam tüketim arasındaki farktır ki; bu da yatırım fonunu ifade etmektedir, demektedir.

götürülmektedir. Böylece, azgelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerinde yatırımlarda kullanabilecekleri çok küçük bir ekonomik artık kalmaktadır (Kaynak; 2007, 135).

Andre Gunder Frank’a göre (1967; 3) “azgelişmişliği ve gelişmeyi yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış denilen ülkelerin içinde bulundukları durum doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Söz konusu iç çelişkiler yaratılan artığın geniş kitlelerden alınarak küçük bir azınlığın elinde toplanmasına olanak sağlamaktadır. Gelişmişlik ve azgelişmişlik tek fakat diyalektik olarak çelişik ekonomik yapının bir ürünü” dır.

Frank’a göre, “uydu” olarak tanımlanan periferel (çevresel) iktisadi yapılar, artığa el koyan metropolitan merkez tarafından sürekli olarak sömürülmektedir. Periferel diye tanımlanan azgelişmiş ekonomilerin gelişmesi merkezin hükmü altındadır ve merkez, kendi gelişme hedefleri doğrultusunda periferinin artı değerine sürekli olarak el koyar. Böylelikle azgelişmiş ekonomilerin endüstriyel gelişimi engellenir ve bu bölgeler birincil ürün ihraç eden bir konumda kalırlar. Bu uluslararası işbölümüne dayalı ticari sistem devamlılık kazanır. Çünkü bu dikey “artığa el koyma zinciri”, metropolitan sermaye birikiminin kendisini yeniden üretme koşuludur (Frank; 1967, 7).

Azgelişmişliğin nedeni bu ülkelerin metropollerle sürdürülen ticaret yoluyla değer transfer etmeleridir. Bu tür eşitsiz ticaret ilişkileri, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmiş kapitalist ülkelerin bir uzantısı olarak kalmalarını sağlamakta ve başarılı bir kapitalist gelişmenin yolunu tıkamaktadır. Frank, azgelişmişlikle gelişmenin olmadığı durumun da birbirinden ayrılması gerektiğini ileri sürmektedir. Azgelişmişliğin metropol uydu ilişkisinin bir sonucu olduğunu savunmaktadır. Metropol uyduyu sömürmekte, onun gelişme sürecini çarpıtmakta, ekonomik fazlanın metropollere sevk edilmesi sonucu kaynaklardan yoksun kalan çevre ülkelerin doğal olarak yoksullaştığı görüşünü savunmaktadır (Başkaya; 2009, 81-82). Frank’a göre, kırsal dönüşümün farklı ülkelerde, hatta ülkeler içerisinde farklı kırsal bölgelerde homojen olmayan bir biçimde, kimi bölgelerde diğerlerine göre daha hızlı veya yavaş ilerliyor, hatta zaman zaman duruyor olması, ancak kapitalizmin doğasında olan eşitsiz gelişme kavramı ile açıklanabilir. Uluslararası boyutta bakıldığında, eşitsiz gelişme, erken ve geç kapitalistleşen ülkelerin eşitsizliği ve bu

eşitsizliği sürekli kılan sömürü ilişkileri ile kendisini gösterir. Bunun sonucu olarak, dünyanın büyük çoğunluğunu oluşturan azgelişmiş ülkeler, farklı düzeylerde azgelişmiş bir kapitalizm ile karşı karşıyadırlar.

Frank Latin Amerika'nın burjuva gelişme kuramlarını eleştirirken; gelişme ve azgelişmenin kapitalist dünya sisteminin gelişme sürecinin birlikte varolan, birbirinden ayrılmaz iki yönü olduğunu vurgulamaktadır (Aydın; 1986b, 199-202). Kapitalist dünya sistemi içindeki bağımlı konumlarının bir sonucu olarak, üçüncü dünya ülkeleri azgelişmişlik kısılcasına girmişlerdir. Dünya sistemiyle bütünleştikleri 16. yüzyıldan itibaren özellikle Latin Amerika'nın yapısı kapitalist bir yapıya dönüştürülmüştür. Çünkü bu dönüşüm sonucunda uydu ülkeler dünya pazarları için üretim yapmaya başlamışlardır. Yani Frank için, değişim için üretim yapmak kapitalizm için yeterli bir koşuldur. Frank (1967) ve Wallerstein (1974, 1979 ve 1991) için kapitalizmin varlığından söz etmek için pazar için üretim yeterlidir. Metropol ve uyduların dünya sistemi içinde bütünleşmeleri bir dizi bağımlılık ve sömürü zinciri sayesinde gerçekleşmekte ve bu zincirlenme sonucu uydu ülkelerin artık ürünleri metropol ülkelere transfer edilerek üçüncü dünya ülkelerinin gelişmesi engellenmektedir. Zincirlenmenin tepesinde metropol ülkeler varken en dibinde de köylüler bulunmaktadır. Yani sömürü zinciri metropol devlet-milli devlet, bölgesel merkezler-yerel merkezler, büyük toprak ağaları veya tüccarlar-küçük köylüler veya toprak kiracıları ve topraksız köyler biçiminde bir silsile takip etmektedir (Frank; 1967, 7-8 ve 146-148).

Bağımlılık ekolü çerçevesinde özellikle Andre Gunder Frank'ın ürettiği azgelişmişlik tezlerinin incelenmesi, uluslararası eşitsizliğe getirdiği bakış açısından dolayı önemli yer tutmaktadır. Frank, Lewis ve benzerlerinin kalkınma teorilerine karşı argümanlar getirerek, gelişmişlik ve azgelişmişliğin, dünyanın kapitalist gelişme sürecinin birbirlerinden ayrılamaz ama diyalektik açıdan çelişkili sonuçları olduğunu öne sürer. Frank'a göre azgelişmişliğin devam eden yapısının anlaşılabilmesi için kapitalizmin tarihsel ilerici bir role sahip olduğu düşüncesinin tamamen terk edilmesi gerekmektedir.

Benzer şekilde, farklı ulus altı alanlar açısından da azgelişmiş ülkelerin öncelikle hangi bölgede yıkılıp, hangi bölgelerde varlığını sürdüreceğini belirleyecek

olan temel etken, bu bölgelere müdahil olacak ve dönüştürücü bir etki taşıyacak olan sermaye birikiminin ne denli kârlı olabildiğidir. Sermaye birikimi, kırsala öncelikle teknoloji ve eğitim, sonrasında da doğrudan doğruya (ya tarımsal kredi ve de doğrudan yatırım biçiminde) sermaye “ihraç” ederek; bir yandan da gerek emek tasarrufu sağlayan tarım teknolojileri, gerekse de merkezileşen toprak mülkiyetinden dolayı kırdan kopan nüfusu kendi bünyesinde istihdam ederek pre-kapitalist yapıları çözecek, ancak hepsinden önemlisi bunu, bölgeler arasında bir eşitlik gözetmeden, kendi kârlılık hedefleri doğrultusunda, eşitsiz bir biçimde yapacaktır. Frank’ın görüşleri yoğun eleştiriye de hedef olmuştur. Bunlar arasında en önemlileri Laclau (1971) ve Brenner (1977)dir¹³ (Aydın; 1986b, 202).

Samir Amin de kalkınma yazınında az gelişmişlik üzerine en çok yazan teorisyenlerden birisidir. Temel tezi, kapitalist yayılmanın az gelişmiş denilen çevre ülkelerde ve bu ülkelerin ekonomilerinde aşırı düzeyde bir çarpıtma, biçimsizleştirme, eklemsizleştirme yaratmış olmasıdır. Kapitalizmin bu ülkelere doğru genişlemesi, içyapıyı çarpıtarak, içedönük kendine ait öz eklemlenmesi olan, iç bütünlüğü ve tutarlılığı olan bir ekonomik yapının oluşmasını engellemekte ve gelişmenin yolunu tıkamaktadır. Dolayısıyla dışa dönük bir büyüme olmaktadır. Böyle bir ilişkiler ortamı geçerliken, az gelişmiş denilen sosyal formasyonların dünya sisteminin çevresinde yer almaları sonucu ortaya çıkmakta ve bu durum sürekli olarak yeniden üretilmektedir (Başkaya; 2009, 84-85).

Amin gibi Yeni Marksizmin öncüleri gelişmiş merkez ülkeleri ile az gelişmiş çevre ülkeleri arasındaki ilişkiyi sıfır toplamı oyuna benzeterek, merkezin kazancının çevrenin kaybı olduğu kanısındadır. Çevre ülkelerdeki artığın çok büyük bir bölümü merkeze aktarılmaktadır. Artığın çevrede kalan bölümü ise kalkınmayı sağlayacak biçimde kullanılamamaktadır. Sonuç olarak, çevrede kalan artığın oranı ne olursa olsun kalkınma gerçekleşmemektedir (Todaro; 1989, 101). Amin kapitalist sisteme eklemlenme konusunda “*kapitalist sistemin çevre ülkelerindeki yoksulluk ve eşitsiz gelir dağılımı özgün koşullar ve yanlış politikalar tarafından üretilen olumsuz etkiler değildir, bunlar sistemin mantığının ürünüdür. Bu nedenle kimi zaman azalır*

¹³ Frank ve dünya sisteminin eleştirileri arasında Booth (1975), O’Brien (1975), Leys (1977), Taylor (1974 ve 1979), Güllap (1979 ve 1983), Palma (1978) ve Wolpe (1980) sayılabilir. Frank bu eleştiriler karşısında görüşlerini gözden geçirmiştir ama ana görüşlerine aynen sadık kalmıştır.

kimi zaman artsa da bu etkiler sürekli dir” (Amin; 1999, 32) demekte ve az gelişmişliğin bir sistem sorunu olduğunu vurgulamaktadır.

Arghiri Emmanuel’in 1960’ların sonlarındaki eşitsiz değişim teorisi, kimi bakımdan Prebisch ve Singer’e ait dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhlerine bozulması yönündeki analizlerinin bir uzantısıdır (Kaynak; 2007, 143). Emmanuel dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhine seyretmesinin ve eşit olmayan uluslararası ticaret koşullarının kaynağının, ülkeler arasında sermaye serbest bir şekilde dolaşırken, emeğin serbest dolaşımına izin verilmemesinden kaynaklandığını savunmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde emek sanayileşmiş ülkelere göre oldukça ucuzdur. Bir üretim faktörü olarak emeğin göreceli ucuzluğu, aynı malın az gelişmiş ülkelerde daha ucuza mal edilmesini sağlamakta, bu durum az gelişmiş ülkeleri emek-yoğun malların ihracatçısı durumuna getirmektedir. Bu durumda, düşük ücret düzeyinin söz konusu olduğu bir ülke yüksek ücret düzeyinin söz konusu olduğu bir başka ülke ile ticarete girdiğinde, sürekli olarak belli bir ihracat karşılığında daha az ithalat yapar duruma düşecek demektir. Emmanuel yüksek ücret düzeyinin kalkınmayı teşvik ettiğini savunmaktadır. Düşük tüketim tezleri ile bu noktada çakışan Emmanuel, sermayenin talebin yüksek bölgelere kayacağını (dolayısı ile ücretin yüksek olacağı), bu kaynak transferinin daha fazla yatırım ve daha yüksek büyüme oranları, bu olguların ise birikimli bir süreci ortaya çıkaracağını savunmuştur. Bu durumun yüksek teknoloji kullanımı yönünde baskı yapacağını ve ileri teknoloji kullanımını teşvik edeceğini de belirtmiştir (Emmanuel; 1974 ve Emmanuel; 1979).

Emmanuel’in teorisi bir taraftan çeşitli yönlerden eleştirilirken, diğer taraftan uluslararası ticareti az gelişmiş ülkeler için de olumlu gören yaklaşımlar üzerinde soru işareti bırakmış ve böylece yapısalıcıların bu konudaki düşüncelerine de destek yaratmıştır. Sonuçta, neoklasik karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin her türlü koşulda ve her ülke için yararlı olacağı düşüncesinin zayıflamasına katkıda bulunmuştur (Kaynak; 2007, 144).

Wallerstein Dünya Sistemi Kuramı ile modernleşme kuramlarının etkisini azaltmada etkili bir kuram yaratma iddiasıyla ortaya çıkmakta, dünya düzenini

açıklamakla işe başlamaktadır (Wallerstein; 1995, 171-173). Bu kuramsal yaklaşımlar çoğu kez ideolojiler aracılığıyla politikayı etkilemiştir. Her iki bakış açısından etkilenen politika uygulamaları bulunmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş yıllarında uygulamaya yönelik rekabet yaşanmıştır. Tüm bu rekabete rağmen politika hedeflerinin modernleşme amacıyla birleştiği, kullanılan yöntemlerin de (sanayileşme, çeşitli altyapı yatırımları yapılması gibi) birbirine benzediği öne sürülmektedir (Wallerstein; 1991, 104-105).

Wallerstein'e göre günümüze kadar üç sistem varolmuştur;

- 1- *Mini Sistemler*; İnsanların çok küçük topluluklar halinde dar bir yönetsel yapı ile gelişmemiş ve sınırlı bir toplumsal yaşam sürdüğü bir sistemdir.
- 2- *Dünya İmparatorlukları*; Mini sistemlerin genişlemesi ve parçalara ayrılarak yayılması sonucu, M.Ö 8000 ile M.S 1500 arasında varolan kültürel ve yönetsel açıdan gelişmiş, ekonomik aktivitelerin belli merkezlerde toplandığı bir sistem olarak tanımlar.
- 3- *Dünya Ekonomileri*; Artı değerın tekelci bir ortam kurmayı başaranlarca çekilip alınmasını kolaylaştırmak amacıyla, geniş siyasi ve kültürel örgütlerle devletlerin oluştuğu bir sistemdir.Yirminci yüzyıl başında tek bir sistem, kapitalizm tüm dünyaya hakim olmuştur. Ancak kapitalizmin dünyaya hakim olması realitesi, onun tek seçenek olması ile açıklanamaz; Wallarstein'a göre kapitalizm seçeneklerden biridir; onun yaşanıyor olması mutlak olmasını ve gelişimin ulaşacağı doğrusal bir sonuç olarak algılanması gerekmediğini açıklamaya çalışır.

Bir dünya ekonomisi olarak kapitalizmin iki dinamik ilişki biçimi içerdiğini savunur. İlki burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki ilişkidir; bu ilişki biçiminde sermaye birikimi ve mülkiyet hakları yönetici sınıfa üretimin doğası ve üretim miktarı hakkında karar verme olanağı sağlar. Diğer ilişki biçimi ise mekansal uzmanlaşma hiyerarşisi yoluyla ortaya çıkan merkez-çevre kutuplaşması biçimindeki eşitsiz ilişkidir (Wallerstein; 1995, 173).

Wallerstein'in Dünya Sistemi Yaklaşımı kalkınma teorilerini açıklamakta teorik bir sistem sağlamaktadır. Bu sistemdeki güçler dengesini üç kategoriye ayırarak inceler; artı değeri zayıf ülkelerden çekebilen merkez devletler; genellikle tarıma dayalı üretim yapan ve düşük ücretle üretilen malları ihraç ederek ayakta duran sömürüye açık çevre ülkeler ve son olarak ta bu ikisi arasında yer alan ne varsıl ne de yoksul bir orta grubu temsil eden yarı çevre ülkelerden oluşan bir dünya sistemi tanımlar. Bir ülkenin çevreden yarı çevreye oradan da merkeze geçişini mümkün görür. Aksi halde sistem içi gerilimin ortadan kaldırılamayacağını savunur. Ancak günümüz koşullarında merkez, yarı çevre ve çevre ülkelerin sınırlarının çok iyi bir şekilde çizilmiş olduğunu ve mobilitenin mümkün olmadığını ekler.

C. Kalkınma ve Azgelişmişlik İlişkisi

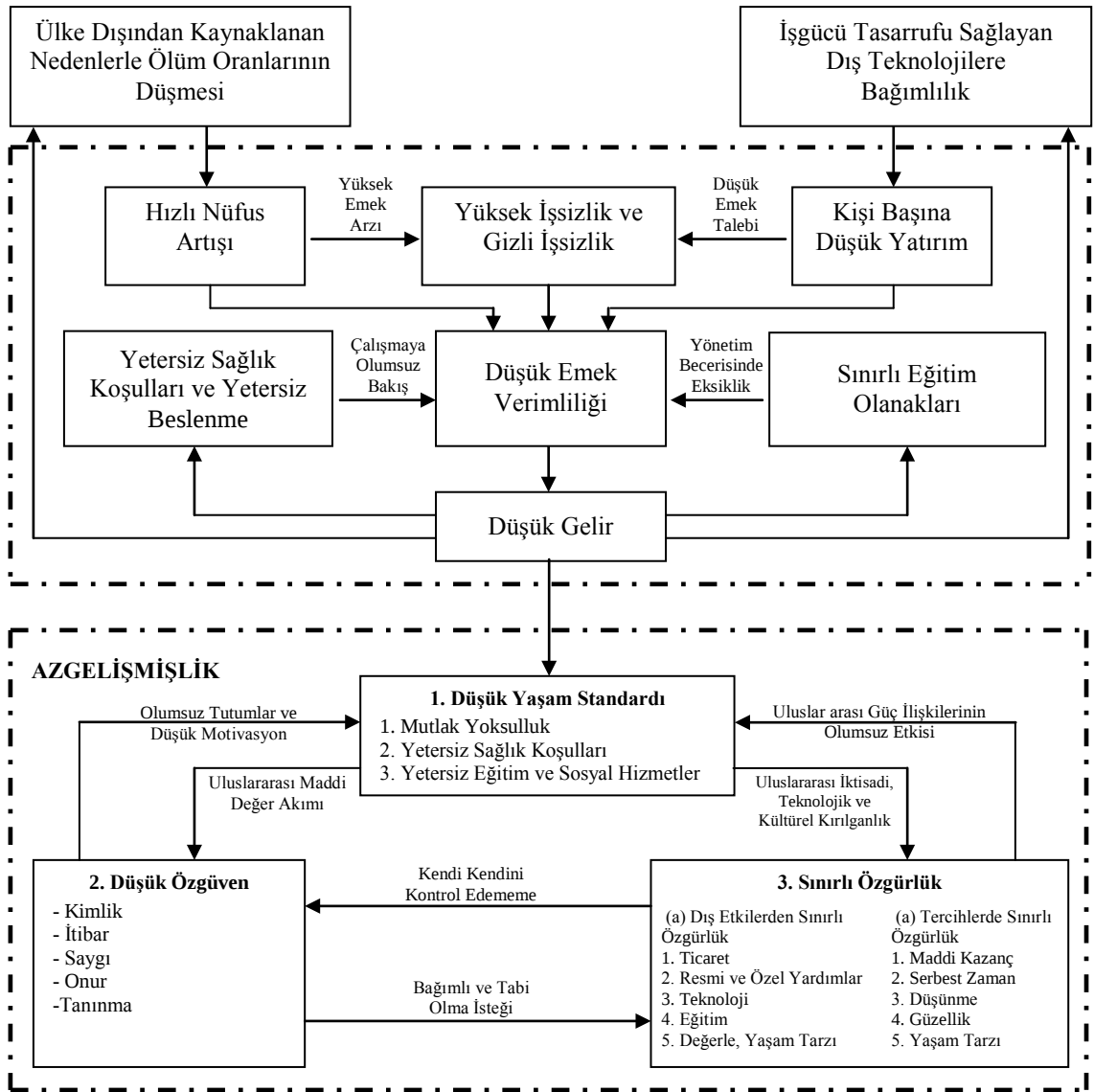
Kalkınma kavramı özellikle azgelişmiş ülke ekonomilerinin dünya sistemi içerisinde konumlanışları, geri kalmışlıklarının sebepleri ve sonuçları açısından iktisat literatürünün temel sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu temel sorunu değerlendirmek için öncelikle kalkınma kavramı ele alınmıştır. Kelimenin epistemolojik yapısı ve süreç içerisinde kavramın yeniden şekillenişine vurgu yapılmıştır. Kalkınma kavramını incelemek için azgelişmişlik olgusunu ve özelliklerini tanımlamak gerektiğinden bu özellikleri genel itibariyle tasnif edip bütünsel olarak ele almaya çalışılmıştır. Genel özelliklerine bakıldığında, bazı ülkelere göre coğrafi, kültürel, dinsel özellikleri dışarıda bırakılarak en temel özelliklerine vurgu yapılmıştır.

Kalkınma kavramı felsefi bir temel üzerine kurulmuş ve temel tartışmalar buradan yürümüştür. Bu temel tartışmaların arka planı ve ayrışmaların nerelerde, hangi fikirlerde olduğunu tam olarak kavramak için kalkınma teorilerine tarihsel bir perspektifle bakılmıştır. Burada geleneksel iktisat içinde yer alan kalkınma teorileri ve alması kalkınma teorileri temel olarak ayırım yapılmak suretiyle alt noktalarında farklı yaklaşımlara da yer verilerek literatüre bakılmaya çalışılmıştır.

Şekil 3 itibariyle kalkınma ve azgelişmişlik ilişkisine bakıldığında Nurkse'un kısır döngü teorisinde görüldüğü gibi bir ağ kurulmak istenmektedir. Düşük gelir noktasından yola çıkılarak Şekil 3'ü değerlendirirsek, yetersiz sağlık koşulları ve

eğitim olanaklarının sınırlı olması, dışarıya bağımlılık gibi sebeplerle verimliliğin düştüğü görülmektedir. Tüm dünyada sağlık konusunda tıbbi ilerlemelerin önemli bir rol oynadığı ölüm oranlarının düşmesi ve salgın hastalıkların azalması sebebiyle hızlı nüfus artışı görülmekte ve yeterince tasarruf olmaması, kişi başına yatırımın yetersizliği sonucunda verimlilik düşmektedir. Bu şekil Nurkse'un anlattığı “bir ülke fakir olduğu için fakirdir” önermesiyle çok yönlü özdeşlik kurmaktadır. Şeklin ilk bölümünde, özellikle az gelişmişlik vurgusu ekonomik göstergeler üzerinden ele alınmaktadır.

Şekil: 3 Kalkınma ve Az gelişmişlik Döngüsü

Kaynak: Todaro P. Michael ve Stephen C. Smith (2003) “Economic Development” Eighth Edition Pearson, Addison Wesley, Edinburg Gate, Harlow, England sf.92

Şekil 3'ü iki bölüme ayırdığımızda, ikinci kısımda azgelişmişlik kavramının sosyolojik ve psikolojik etkilerinin de ele alınarak özetlendiği görülmektedir. Azgelişmişlik olgusu toplumsal olarak üç başlıkta incelenmektedir. Bunlardan birincisi, düşük yaşam standardı, ikincisi düşük özgüven ve son olarak düşük özgürlük olmaktadır. Toplumsal yaşamda kendine yeterli olamama, özgüven eksikliği, motivasyon eksikliği gibi sarmalların yaşam başarısını olumsuz etkileme döngüleri görülmektedir. Bazen kültürel davranış kalıpları da bunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Şekilde yoksulluk kavramı çok yönlü ele alınmaya çalışılmıştır. Yoksulluk, gıda ihtiyacının tam karşılanmaması yani yetersiz sağlık koşullarını beraberinde getirmekte, dolayısıyla eğitim koşullarının yetersizliği gibi sosyal olanaklara da olumsuz etki yapmaktadır.

Tablodan yola çıkılarak azgelişmişlik ve kalkınma arasında direk ve dolaylı ilişki ağları çözümlenmeye çalışılmaktadır. Çeşitli kalkınma teorilerinde de şekildeki kısır döngü ilişkisi vurgulanmaktadır. Bu bölümün izleyen konusu, kalkınma teorileri içerisinde tarım sektörünün yeri ve önemidir. Azgelişmiş ülkelerin özelliklerine bakıldığında tarım sektörü yaygın görülen sektördür. Bu sebeple çoğu teori tarım sektörü üzerinde kalkınmayı veya tarım sektörüne dayanarak kalkınmayı hedeflemektedir. Bu sebeple kalkınma teorileri içerisinde tarım konusu ayrıca ele alınacaktır.

III- KALKINMA TEORİLERİ VE TARIM

Kalkınma teorilerinin ardından çalışmanın bu kısmında kalkınma teorilerindeki özellikle kalkınma ve tarım ilişkisini içeren modellere ve bu bağlamdaki tartışmalara yer verilecektir. Bu bağlamda tarımsal kalkınma modellerinden klasik modeller olarak tanımlanan; A. Lewis (1961) ve Ranis ve Fei (1961), daha sonra Neo-klasik iktisat içerisinde yer alan Jorgenston modeli (1961), son olarak da kalkınma, kırdan kente göç, tarım ve istihdam ilişkisini inceleyen Harris ve Todaro (1970) modeline yer verilecektir.

A- Lewis Modeli

Azgelişmiş ülkelerde görülen ortak özelliklere bakıldığında yapısal, teknolojik, bölgesel ve sosyolojik ikilik (düalizm) olduğu görülmektedir. Bu ülkeler aynı zamanda modernleşme sürecindeki toplumlar olarak ekonomik, siyasal ve

sosyo-kültürel yapılarını hem modern hem de geleneksel yaşam tarzıyla beraber oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla geri kalmış toplumların ekonomileri de tarımsal (geleneksel) ve sanayi (modern) olmak üzere ikili yapıdadır. Azgelişmiş ülkeler için, A. Lewis'in iki sektörlü kalkınma modeli olan "sınırsız emek arzı [labor surplus] ile kalkınma" çalışması en önemli kalkınma modelleri arasında yerini almaktadır (Todaro; 1997, 68-69).

Azgelişmiş ülkelerin demografik yönden gösterdiği özellik olarak doğum hızının yüksek olması ve tıbbi bilginin ilerlemesiyle beraber ölüm oranlarının düşmesi sonucu nüfus artışının yüksek olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu ülkelerde en az geçim düzeyinde gelir elde eden geleneksel kesim bulunmaktadır.

Lewis'in iki sektörlü modelini sanayi sektörü veya modern sektör (kapitalist sektör) ve tarım sektörü veya geleneksel sektör (geçimlik sektör) temsil etmektedir. Bu iki sektörlü kalkınma modelinin temeli sınırsız emek arzı varsayımına dayanmaktadır. Geçimlik sektör olan tarımdan artan-artık emekten, üretimden alıkonulduğunda üretimde bir azalmaya yol açmaması sebebiyle gizli işsizlik veya artık emek deposu olduğu varsayımı üzerine kurulur. Geleneksel kesimde mal ve hizmet üretimi ilkel teknoloji kullanılarak yapılmaktadır. Ücretler genellikle yaşamayı sağlayacak düzeydedir. Bu geleneksel yapının bir sonucudur. Lewis'e göre bu kesimden emeğin bir kısmı çekilse ve başka modern sayılan kesimlere aktarılsa bile üretimde bir düşme olmayacak belki de artacaktır. Temelde sanayinin yer aldığı modern kesimde ise, üretimde yoğun bir biçimde sermaye, yani makine ve benzeri donanım kullanılmakta, üretim geleneksel kesimde olduğu gibi geçimi sağlamak için değil, kâr için yapılmaktadır. Yatırım malları sahiplerinin geliri kârdan işçilerin geliri ise ücretten oluşmaktadır. Lewis kâr geliri elde eden bu kesime kapitalist kesim demektedir (Lewis; 1954, 89-90).

Sınırsız emek arzıyla kalkınma modeline göre, nüfusun büyük bir çoğunluğunun gizli işsiz olarak toplandığı geleneksel kesim, modern sanayi kesiminin işgücü deposudur. Böylece sanayileşme ve kalkınmanın gerek duyduğu niteliksiz emek herhangi bir sorunla karşılaşılmadan tarım kesiminden sağlanmaktadır. Lewis'in geçim kesimi dediği geleneksel tarım kesiminden kapitalist kesime yani sanayi kesimine aktarılacak işçiye ödenecek ücretin en az geçim

düzeyinin biraz üstünde olması yeterlidir. Çünkü geçim kesimindeki bir kişiye, hem geçimini sağlayacak ve hem de kırdan kente taşınması için gerekli masrafları karşılayacak bir düzeyde ücret ödenmesi halinde emek arzının sınırsız olacağını savunmaktadır. Makalede hem kapalı ekonomi hem de açık ekonomi için bölüşüm, birikim gelişme problemlerine yer verilmektedir (Lewis; 1954, 89-129).

Lewis Modelinin temel varsayımlarını özetlersek;

- *Marjinal verimliliği sıfır, sonsuz esnek tarımsal işgücü arzı:* Kırsal alanda nüfus fazladır, yani emek arzı sonsuz sayılır. Belirli düzeyde işgücünün tarımdan sermayeye kaydırılması toplam tarım üretimini azaltmamaktadır.
- *Sanayide verimin yüksekliği:* Sanayide işgücü verimliliği yüksektir.
- *Ücret yapısının farklılığı:* Marjinal verimliliği yüksek işgücü, yüksek ücret almaktadır.
- *Düal (ikili) ekonomik yapı:* Ülke ekonomisi sanayi ve tarım olmak üzere iki temel sektörden oluşur. Sanayi sektörü modern teknolojileri kullanan gelişmiş bir sektördür. Tarım ise kırsal alandaki kaynaklara bağlıdır.
- *Tarımsal üretimin kısırlığı:* Sanayi sektörünün kullandığı sermaye yeniden üretilebilir. Sermayenin devir hızı yüksektir. Toprak ise sabittir ve sürekli arttırılamaz.

1- Kapalı Ekonomide Kalkınma

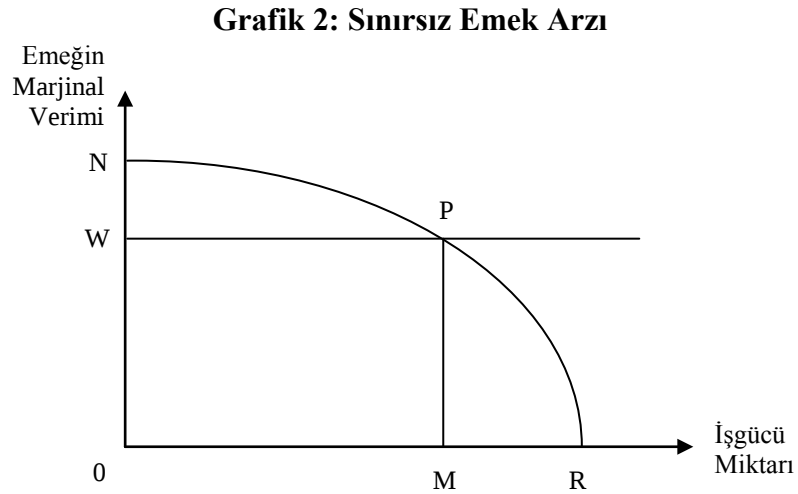
Modelin varsayımlarına bakıldığında, ilk varsayımı daha önceden de belirtildiği gibi, ülke ekonomileri iki temel sektör olan sanayi ve tarımdan oluşmaktadır. Sanayi sektöründe kullanılan sermaye yeniden üretilebilir niteliktedir. Sermayenin devir hızı yüksek olduğundan sermaye sahiplerinin belirli bir dönemde elde edecekleri kazançlar yüksek olmaktadır. Buna karşın tarım sektöründe toprağın arzının arttırılması mümkün olmamaktadır.

Lewis modelinin diğer varsayımı sınırsız emek arzıdır. Bu varsayımın Batı Avrupa ve erkek işgücü darlığı içerisinde bulunan bazı Afrika ve Güney Amerika

için doğru olmadığını, buna karşılık Mısır, Hindistan gibi ülkelerde geçerli olduğunu belirtmektedir (Lewis; 1954, 90).

Modelin bir diğer varsayımında ise; üretim faktörlerinden iřęc, sermaye ve doğal kaynaklara göre, nüfusun fazla olduğu ülkelerde sınırsız iřęc bulunduğunu ve ekonominin birçok kesiminde emeğin marjinal verimliliğinin çok az veya sıfır olduğu kabul edilmektedir. Bu ekonomilerde iřęcnn fiyatı, yaşamayı ancak sağlayacak seviyededir. Bu crette iřęc arzı talebi ařtıķa iřęc arzı ‘sınırsız’ olacaktır (Lewis; 1954, 91-92) Sanayi sektöründe ücretler, iřęcnn marjinal verimliliği göz önünde bulundurularak belirlenmekte, buna karşın tarım sektöründe böyle bir uygulama bulunmamaktadır.

Aşağıdaki grafikte iřęcnn ne miktarda istihdam edileceğine bakıldığında;

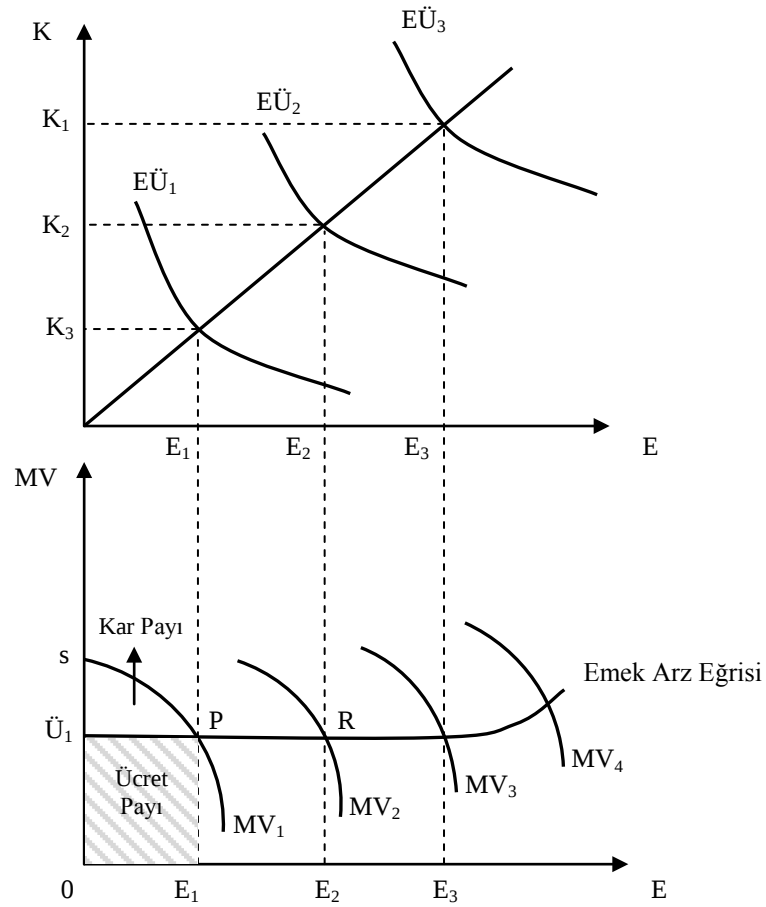
Kaynak: Lewis, “Economic Development With Unlimited Supplies of Labour”, Manchester School, Mayıs, 1954, s.406.

Sermaye miktarı sabit ve cari cretler OW kadardır. Bu durumda istihdam edilecek miktar, OM olmaktadır. OMPW işçilere ödenecek toplam creti WNP ise sermayedarın fazlasını göstermektedir.

Lewis Modelinde azgeleşmiş ülkelerdeki sermaye kesimi, geçim kesiminde yeni yöntemlerin kullanılmasına karşı çıkacaklar ve hatta köylüleri tarlalarını bırakıp gitmeye teşvik edeceklerdir. Bu şekilde sermaye/kapitalist kesim bol ve ucuz emeğe sahip olacaktır. Çeşitli nedenlerle sermaye/sanayi sektöründe ücretler “geçim

kesimine” kıyasla daha yüksek olacaktır. Bu kesim toplum tercihini tarım sektöründen sanayi sektöründe çalışmaya teşvik edecektir. Sermaye yeni sermaye birikimine ve yatırımlara yöneldikçe, sermaye kesimi işgücünü geçim kesiminden kendi kesimine çeker ve genişlemeye devam eder. Gelişme, emek fazlası bitinceye kadar kümülatif bir biçimde ilerler.

Grafik 3: Sınırsız Emek Arzı İle Kalkınma

Kaynak: Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, 4. Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1986, s.263.

Bu durumu grafik yardımıyla da açıklamak mümkündür; üstteki çizimde, düşey eksen sermaye, yatay eksen emek kullanım miktarı yer almaktadır. Alt çizimde ise düşey eksen emeğin marjinal verimliliği ve ücret, yatay eksen ise emek kullanım miktarı gösterilmektedir. MV eğrileri, emeğin marjinal verimliliği eğrileridir. Emeğin marjinal verimliliğinde sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme gibi sebeplerle artış olduğu zaman MV_1 , MV_2 , MV_3 ve MV_4 gibi sağa doğru

kayarlar. Başlangıçta emeğin marjinal verimliliği MV_1 olması durumunda, en az geçim seviyesi $O\ddot{U}_1$ kadar olacak ve istihdam edilen emek miktarı OE_1 kadar olacaktır. Sanayide yaratılan toplam hasıla $OSPE_1$ alanı kadardır. Bunun $O\ddot{U}_1PE_1$ kadarı işçilere ödenen toplam ücreti $\ddot{U}_1SP$ ise girişimcilerin kârını göstermektedir. Emek arz eğrisi R noktasına kadar yatay eksene paraleldir. Çünkü cari ücret düzeyinde daha fazla emek istihdamı, emeğin marjinal verimliliğinin artmasına, o da bilindiği gibi sanayi kesiminde sermaye birikimine ve teknolojik ilerlemelere bağlıdır. R noktasından itibaren yukarı doğru kıvrılması, OE_3 'ten daha fazla emek kullanımının, ücret düzeyinin yükselmesiyle mümkün olacağını ifade etmektedir. Bu durumun iki sebebi olabilir: birincisi tarım sektöründe gizli işsizlik tükenmiştir. Tarım sektöründen işçi transfer edebilmek için ödenen ücretin en az geçimlik seviyenin üzerine çıkması gerekmektedir. İkincisi, tarım ürünlerinin fiyatı yükselmiş olabilir (Savaş; 1986, 263-264). Sanayi sektöründe sermaye birikiminin ne kadar olduğunu kavramak için grafiğin üst kısmına bakmak gerekmektedir. Başlangıçta OK_1 kadar sermaye bulunmaktadır. İstihdam edilecek emek miktarı OE_1 olacaktır. Eğer ekonomide sermaye birikimi artar ve OK_2 , OK_3 seviyesine çıkarsa emek miktarı da artacaktır. Dolayısıyla istihdam miktarının artması sermaye birikimi ile de doğru orantılıdır.

Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma teorisine göre tasarrufun kaynağı kâr olmaktadır. Dolayısıyla Lewis, çalışmasında tasarruf olgusuna da şöyle değinmektedir: Lewis'e göre iktisadi kalkınmada bir diğer önemli sorun tasarruf sorunudur ve az gelişmiş ülkelerde yüzde 4-5 olan tasarruf miktarının, yüzde 12-15'e nasıl çıkartılabileceğidir. Modele göre genellikle toplumun tasarruf yapan grubu, en yüksek gelire sahip olan yaklaşık yüzde 10'udur. Bu grup ulusal gelirin yüzde 40'ını elde etmektedir. Geri kalan yüzde 90'ın tasarrufları pek önemli bir miktara erişemez. Lewis, Colin Clark'ın "az gelişmiş ülkelerde tasarruf azdır, çünkü bu ülkeler çok fakirdir" düşüncesini doğru bulmamaktadır. Tasarruf oranındaki artışın nedenini tasarruf edenlerin gelirlerinin ulusal gelire oranla daha çok artmasında bulmaktadır. Eğer ülkedeki sermaye büyük bir paya sahip olsaydı, kârlar, ulusal gelirin daha büyük bir payını meydana getirecek, tasarruf ve yatırımlar da daha fazla olacaktır. Buna dayanarak, sermaye birikimi sadece gelir dağılımının eşitsizliğinden değil, eşit olmayan gelir dağılımının yanında, gelir içinde kâr payının da büyük olmasındandır. Lewis ayrıca sermaye birikiminin sadece kârlarla değil sermaye

sahiplerinin banka kredileri ve para arzındaki artıştan da faydalanarak sermaye birikimini arttırdığı görüşünü savunmaktadır (Lewis; 1954, 109-112).

2- Açık Ekonomide Kalkınma

Emek fazlası biten bir ülkenin ücretleri geçinme seviyesi üstüne çıkar, sermaye sahipleri bundan olumsuz yönde etkilenmeye başlar. Bu durumda diğer ülkelere hâlâ emek fazlası varsa, sermaye sahipleri ya göçleri teşvik ederler veya sermayelerini bu ülkelere gitmeye teşvik ederler (Lewis; 1954, 119). Göçlerin teşvik edilmesine o ülkedeki işçi sendikaları karşı çıkabilir. Oysa sermaye ihracı sermaye sahipleri açısından daha kolay bir yoldur. Sermayeyi ihraç eden ülke ile ithal eden ülke arasındaki ilişkiler şöyle gelişebilir:

A ülkesinde ücretler artarken, B ülkesinde emeğin bol olduğu varsayımından hareket edilirse, A ülkesinin sermaye sahipleri sermayelerini B ülkesine yatıracaklardır. Burada sermaye ihracı genellikle doğal kaynakları zengin ülkelere kayma gösterecektir. Son yüzyıl içinde ihraç edilen sermayenin Hindistan ve Çin gibi ülkelere değil de Amerika, Avustralya vb. ülkelere gitmesinin nedeni budur. Ayrıca yabancı yatırımların artması için o ülkede altyapı yatırımlarının tamamlanmış olması da gerekmektedir. Yine burada sermaye ihracını mutlaka ülkede emek arzının tükenmesine bağlamamak gerekir. Lewis burada mukayeseli maliyetler kuramı uygulamasının, azgelişmiş ekonomiler için, özellikle piyasa fiyatlarının gerçekleri tam yansıtamaması nedeniyle başarılı olamayacağı görüşünü savunmaktadır (Lewis; 1954, 119-129).

Lewis Modeline yapılan eleştiri ve katkılara bakıldığında: S. Enke, Lewis modeline aşağıda yer alan unsurların katılması gerektiğini ileri sürmektedir; sermaye kesiminin gelişiminde üç dönem bulunmaktadır. Bunlar:

- i. Sermayenin genişleme dönemi
- ii. Sermayenin hem genişleyip hem derinleştiği dönem
- iii. Sermayenin sadece derinlemesine geliştiği dönem

Görüldüğü gibi yatırımlar sermaye-yoğun olursa kâr miktarı artmakta, ancak yeni istihdam olanağı doğurmamaktadır. Bu yolla kırsal alandan sanayi kesimine işgücü transferi çok sınırlı olmakta, hatta istihdam yaratmak bir yana işten çıkarma sorunları da doğurabilmektedir. Sendikal hareketler, devletlerin asgari ücret politikasındaki değişimler ve bunlara benzer nedenler cari ücret düzeyi, BÜD' den BÜ'D' ne istihdam miktarı M den M' ne düşecektir. Yeni cari ücret düzeyinde geçerli olan işgücü talep eğrisi MV' olur. Böyle bir durum, ülkede gerçek kalkınma olmadan sermaye birikiminde meydana gelen artışlarla ulusal gelirin artması şeklinde tanımlanabilir (Ghatak; 1984: aktaran Boz; 2004, 144-145).

B- Ranis ve Fei Modeli

A. Lewis'in sınırsız emek arzı ile kalkınma teorisi sonrasında bazı iktisatçılar teoriyi geliştirmek için çaba harcamışlardır. Bu çabaların en önemlisi de Ranis ve Fei modelidir. Bu model A. Lewis modeli ile beraber anılmaktadır. Gustav Ranis ve John C. H. Fei'nin kalkınma modelinde sanayi kesimi ile tarım kesiminin işleyişini bir arada ve birbiriyle etkileşimini ele almıştır. A. Lewis'in özellikle geçim kesimine önem vermemesini eleştirmişlerdir. Modellerinde, kaynakların büyük bir kısmı tarım kesiminde bulunan azgelişmiş bir ekonomide bu kaynaklardan bir kısmını üretimde bir azalma yapmadan diğer kesimlere aktarılmasının mümkün olduğunu belirtmektedirler. Tarımı terk eden işçilerin sayısı belirli bir miktara ulaştıncaya, geride kalanların marjinal verimlilikleri, onların ücretlerine eşit olma eğilimde olacaktır. Böylece tarım kesiminde bir tasarruf ortaya çıkacaktır. Diğer taraftan sanayi kesimi, nüfus artışı sırasında mutlak olarak daha fazla işçiyi değil, aynı zamanda artan toplam nüfusun daha fazla bir oranını masnetmek zorunda kalacaktır.

Rannis ve Fei (1961;533-565), çalışmasında Lewis modelinde kullanılan iki sektörlü yapıda geçimlik veya tarım sektöründeki ucuz emek sunumuyla (arz) beslenmiş olan sanayi sektörün genişlemesini araştırmaktadır. Azgelişmiş bir ülkedeki kalkınma, çıktıya katkıları sıfır (gizli işsizlik) veya çok az olan tarımsal işçi fazlasının, çalışan nüfusun verimli üyeleri haline gelecek şekilde ve haftalıkları veya ücretleri tarımdaki kurumsal ücrete eşit (veya bağlı) olduğu, sanayi sektörüne yeniden dağıtımından ibarettir. Bu sanayi (endüstriyel) emek arz eğrisi yukarıya dönmeye başlayıncaya kadar devam eder. Burada Lewis, geçim (tarım) sektörünün

tatminkâr bir çözümlemesini vermekte başarısız kalmıştır. Lewis'in tasvir ettiği mekanizma, mevsimsiz bir duraklamayı ortadan kaldırmazsa bu sektör de gelişmek zorundadır. Bu gelişme sırasında, gerekli denge fikrinin izlenmesi, kalkış oluşumunun sonu hakkında bizi tutarlı bir tanıma götürür. Son olarak, eğer kalkınma işlemi dengeli gelişme yolu boyunca başarılı olacaksa, Malthusçu problemi çözebilmelidir.

Rannis ve Fei, modeli üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşaması tarım sektöründe işgücü fazlalığının bulunduğunu, ilave işgücünün marjinal verimliliğinin sıfır veya sıfıra yakın olduğunu ve tarımdan sanayiye işgücü transferinin herhangi bir alternatif maliyetinin olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca sanayide işgücü arz eğrisinin sonsuz elastik olduğunu ve bu yüzden cari ücret düzeyinin sabit olduğunu kabul etmektedir. Fei-Ranis Modelinde kabul edilen varsayımlar sırasıyla şunlardır (Fei-Rannis; 1961, 133-139):

- Tarım Sektöründe işgücü fazlalığı bulunmaktadır.
- Marjinal işgücünün(emeğin) marjinal verimliliği sıfır veya sıfıra yakındır. Tarımdan sanayiye işgücü transferinin maliyeti yoktur.
- Sanayide işgücü arz eğrisi sonsuz elastiktir ve bu sebeple cari ücret düzeyi sabittir.

Tarım sektöründe emek üretkenliğindeki artış yukarıdaki şekil c de ortalama ürün eğrisinin yukarıya kaymasıyla tanımlanabilir. Yukarıdaki 3. şekilde (c) dikey ekseninde marjinal ürün miktarı ve cari ücret düzeyi, yatay ekseninde marjinal ürün miktarı bulunmaktadır. Fei-Ranis modeli ekonomik gelişmenin üç aşamada gerçekleşeceğini varsayar. Birinci aşamada işgücü arzının sonsuz elastik olduğu ve cari ücret seviyesindeki değişimlerden etkilenmediğini varsayar. Bu aşamada model işlerlik bakımından Lewis modeliyle oldukça benzerlik gösterir; tarım kesiminde marjinal verimliliği sıfır veya sıfıra yakın olan işgücü sanayi sektörüne transfer edilir.

Figure 1 consists of three vertically aligned graphs sharing a common horizontal axis representing labor quantity (Q).

- Graph (a):** The vertical axis is labeled $M\ddot{U}$ (Marginal Utility). It shows three downward-sloping curves: d'' , d' , and d . A horizontal line S intersects these curves at points G , t , and f' respectively. An upward-sloping curve S' intersects d' at f'' and d at L_2 . The horizontal axis is marked with 0 , G , L_0 (corresponding to point t), f' , f'' , and L_2 .
- Graph (b):** The vertical axis represents utility, with $T\ddot{U}$ (Total Utility) indicated on the right. It shows a straight line from point A to the top-right corner, and a concave curve D starting from A . A point R is marked on curve D . A horizontal double-headed arrow labeled "Tarımsal İşgücü" (Agricultural Labor) spans from the vertical line through R to the vertical line through L_0 . Point P is marked on the horizontal axis at L_2 .
- Graph (c):** The vertical axis is labeled $O\ddot{U}$ (Marginal Value). A horizontal line is labeled $V'=V$ and CIW . A downward-sloping curve MV_L intersects this line at point V (corresponding to L_0) and ends at point H . An upward-sloping curve intersects the horizontal line at point E (corresponding to L_2). The horizontal axis is marked with 0 , L , C (corresponding to L_0), and H .

Grafik 5'e bakıldığında işgücü arzi sonsuz esnektir CIW kurumsal olarak belirlenen ücret düzeyinde cari ücret düzeyi ve işgücünün marjinal verimliliği sabit varsayıldığında, MV İşgücünün marjinal verimliliği Şekil 5b'de üretim fonksiyonunun eğimiyle gösterilmektedir; üretim fonksiyonu A ve D noktaları

arasında yatay durumda olduğundan MV sıfırdır. Bu Şekil 5c’de de O ile C noktaları arasında da aynıdır. Şekil 5c’de sabit olan kurumsal ücret OW ile, ortalama ürün WVQ ile gösterilmektedir. Tasarrufların yeniden yatırıma yönlendirilmesini sağlayan büyüme şekil 5a’da (d)den (d’)ne geçmiş olup, işgücü transfer miktarı da $OC=AD$ kadar olur. İşgücü transferi, tarımdaki işgücü fazlasının bitmesi ve marjinal ürün eğrisinin yükselmeye başlamasıyla son bulur. Bu da ekonomik gelişmenin ikinci aşaması olup Şekil 5b’de DP ve Şekil 5c’de CH aralıklarıyla gösterilmektedir. Ancak bu aralıklarda ücretler, ortalama ürün ve marjinal ürünün üzerinde seyrederek. Tarımda işgücünün marjinal verimliliği pozitif olduğu müddetçe, tarımdan sanayi sektörüne işgücü transferi toplam çıktıyı azaltmadan mümkün olmayacak ve böyle bir uygulamanın bir fırsat maliyeti olacaktır. Bu sebeple Şekil a’ da işgücü arz eğrisi (S) t noktasından sonra tamamen esnek bir yapıyı gösterir.

İşgücünün marjinal verimliliğinin sabit kurumsal ücret düzeyine eşit olduğu noktada (Şekil 5c’de E noktası $MV=CIW$), ekonomi tamamen ticarileşmiş olacaktır. Şekil 5b’de buna denk gelen nokta, üretim fonksiyonuna teğet çizilen R noktasıdır. Bu yüzden şekil 5b’de DP ve Şekil 5c’de CH aralıkları ekonomik gelişmenin ikinci aşamasını gösterir (AD arasında I. Aşama, DP arasında II. Aşama, P’den sonrası III. Aşama).

İşgücü arzı OL’den çok olduğu müddetçe arazi sahipleri, kırsal alandan sanayi sektörüne olan işgücü transferine izin verecektir. Çünkü işgücü transferiyle tarımsal üretim miktarında meydana gelen azalış ücretlerden az olup alternatif maliyeti düşük olacaktır. Ancak işgücü arzı OL’den düşük olduğunda arazi sahipleri tarım kesimindeki işgücünün sanayiye transferine pek olumlu bakmamaktadır.

Kırsal alanda bütün nüfusun tarımsal faaliyette bulunabileceği düşünülün. Bu durumda toplam üretim miktarı WL, $W=AP$ ve L =toplam işgücü miktarıdır. Tarımdan işgücü transferi OL’e erişinceye kadar, toplam ücret miktarı transfer edilen işgücü oranında bir azalma gösterir, ancak toplam ücret miktarında transfer edilen işgücü miktarında bir azalma gösterir, ancak toplam üretim miktarında herhangi bir azalma görülmez. Çünkü üretim fonksiyonunun yatay kısmında (Şekil 5b’de AD) işgücünün marjinal verimliliği sıfırdır. Bunun anlamı burada işgücünün belirli bir kısmının işten çıkarılması veya başka sektöre kaydırıldığında üretimde herhangi bir

değişiklik olmamaktadır. OL arasında üretim fazlası $W'L$ olup (Şekil 5c) bu oran sanayi sektöründeki işgücüyle orantılıdır. Tarım üreticilerinin ürettikleri bütün ürünleri pazarda sattıkları varsayılırsa, sanayi sektöründe kişi başına düşen gıda miktarı ile tarımdaki ücret düzeyi (W') sabit kalacaktır. Bunun anlamı tarımdan sanayi sektörüne transfer edilen her bir işçi, tarım kesiminde tükettiği kadar gıda maddesi tüketmektedir. Bu nedenle sanayideki sabit ücret düzeyi, gıda maddeleri ticaretinin tutarlı bir sonucu olmaktadır.

Sanayideki işgücü arzı OL'den büyükse tarımdan sanayiye işgücü transferi tarımsal üretimi düşürecektir. Bu noktadan sonra sanayide işçi başına düşen ilave tarım ürünü miktarı azalmakta, gıda fiyatları ve endüstri işgücü arz eğrisi yükselmeye başlamaktadır. Böylece Lewis modeli sadece L noktası kadar geçerli olmaktadır. Çünkü bu noktadan sonra sanayi sektöründe sıfır alternatif maliyetle çalıştıracak sınırsız sayıda işçi bulmak olanaksızdır.

Modelin işleminde tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü transfer hızı nüfus artışına, teknolojik gelişmelerin tarıma uyarlanma durumuna ve sanayi sektöründe yatırımları sağlayacak sermaye stoku oluşumuna bağlıdır (Ghatak; 1984: aktaran Boz; 2004, 148-151)

Özetle Fei-Rannis modeli üç temel noktaya değinmektedir. Bunlar:

1. Tarım kesiminin marjinal verimliliği düşük olduğundan sanayide yatırım miktarı arttıkça, işgücü sanayiye yönelmektedir.
2. Tarımdan ayrılan her bir işgücü tarımdaki üretimi azalttığından, yarattığı alternatif bir maliyet bulunmaktadır. Tarımda çalışan işçi sayısı azaldıkça tarımsal üretim azalır ve gıda fiyatları yükselir.
3. Tarımdan daha fazla işgücü çekmek için ücretler yükselmeye başlar. Bu da kalkınma hızını yavaşlatır.

C- Jorgenson Modeli

Bu modelin Lewis ve Fei-Rannis modellerinden farkı tarım sektöründe işgücü fazlalığını kabul etmesine rağmen marjinal verimliliğini sıfır olarak kabul

etmemesidir¹⁴. Modele göre; sanayi sektöründe üretim miktarı, işgücü ve sermayeye göre belirlenir ve ölçeğe göre sabit getiri vardır. Tarım sektöründe ise, üretim miktarı arazi ve işgücü miktarına bağlı olup üretimde azalan verimler kanunu geçerlidir.

Tarımdaki teknik gelişmeler ne sermaye ne de işgücü kullanımına bağlı olmayıp nötr olarak kabul edilir. Modelde üretilen gıda miktarı arttıkça ve teknoloji (ölüm oranının düşmesi ve ortalama ömrün artmasına bağlı olarak) ilerledikçe tarım kesiminde nüfus artışının sürekli olacağını ve sanayi kesimine kaydırılarak bu sektörde üretimin artacağı vurgulanmaktadır. Bunun ortaya çıkması için başlangıçta belli bir sermaye stoku gerekmektedir. Bu sermaye stokunun yatırıma dönüşmesi ve sermaye stoklarının büyüyerek artması, kullanılabilecek kalifiye işgücü miktarı ile tarım ve sanayi sektörü arasındaki ticarete bağlı olarak değişebilir. Sanayi sektöründe ücretler, tarım sektörüne göre daha yüksek olduğundan tarımdan sanayiye işgücü transferi gerçekleşir (Boz; 2004, 151-152). Jorgenson modelinin özellikleri aşağıda yer almaktadır:

1. İkili yapı vardır (Tarım ve sanayi).
2. Tarımda işgücünün marjinal verimliliği sıfır değildir.
3. Tarımda azalan verimler kanunu geçerlidir.
4. Tarım sektöründeki işgücünün sanayi sektörüne aktarılması için;
 - a. Sanayide yatırım yapılacak bir sermaye birikimi bulunmalıdır.
 - b. Teknoloji tarıma uyarlanırsa, tarımdaki üretim azalmaz.

Eğer, teknolojinin tarıma uyarlanma hızı > nüfus artış hızı = tarımsal üretim artar. Eğer, teknolojinin tarıma uyarlanma hızı < nüfus artış hızı = tarımsal üretim azalır.

D- Harris-Todaro Modeli

Kırdan kente göç ile ilgili klasik teori Harris-Todaro modeline dayanmaktadır. Teori kırsal alandaki ücretler ile kentsel¹⁵ ücretler arasındaki farkın yüksek olması ve dolayısıyla işgücünün kente göç etmesi üzerinde kurulmaktadır.

¹⁴ Lewis ve Fei-Rannis modellerinde fazla olan işgücünün marjinal verimliliğini sıfır kabul edilmektedir.

¹⁵ Makalede kentsel ücretten kastedilen sanayi sektöründeki ücretlerdir.

Harris-Todaro modeline göre, kırsal kesimdeki ücretler görece olarak kentlerde yani sanayideki ücretlere göre daha düşük kalmakta ve dolayısıyla yüksek ücret alınan sektöre/kente doğru bir göç olmaktadır. Sanayi sektöründe bu yeni işgücünü emebilecek kapasite gelişmemekte ve bu durum kentsel işsizliğe neden olmaktadır. Beklenen kentsel ücret miktarı halen kırsal kesimdeki ücret düzeyinden yüksek olması sebebiyle göçler devam etmektedir. Kentlerde ücretlerin yüksek olma gerekçelerine bakıldığında; işgücünün sendikaların etrafında örgütlenmesi ve böylece talep ettikleri yüksek ücretleri, elde etmekte zorlanmamalarıdır. Buna karşın işçilerin örgütlenmediği ya da çok zayıf örgütlenbildikleri yerlerde ise ücretler düşük olma eğiliminde ve esnek bir tavır içerisinde. Bir diğer sebep olarak asgari ücret uygulaması ve işsizlik ödenekleridir. Kentlerde sermaye sektöründe yüksek ücret ödenmekle birlikte enformel sektörlerde sendikalaşma yoktur ve hükümet politikalarının uygulanmasında zorluk ortaya çıkmaktadır (Harris-Todaro; 1970, 126-142).

Bununla beraber, kırsal sektörden kentsel sektöre göç eden kimselere, yüksek ücretlerin geçerli olduğu sanayi sektöründe istihdam bulunamamakta, bu durumda iş bulamayan işsizler çok düşük ücretlerle işçi çalıştıran kayıtdışı sektörlerde kaymaktadır.

Harris-Todaro modelinde de Lewis modelinin varsayımları geçerlidir. Bu varsayımlar:

- İkili bir yapı vardır (kapitalist kesim) sanayi sektörü-(kırsal kesim) tarım sektörü
- Kırsal kesimde geçimlik ücret vardır ve bu ücret düzeyinden de sınırsız emek arzı bulunmaktadır. İşgücü arzı konusunda işverenin bir sorunu yoktur.
- Kapitalist kesim geçimlik ücret düzeyinden sınırsız emek arzını sağlayamaz. Bu sebeple ücretlerin geçimlik düzeyden daha yüksek olması gerekmektedir.

Harris-Todaro'nun kullandığı notasyon (Lewis modelinde kullanılan şekliyle); *M*: Geçimlik Ücreti, *W*: Endüstriyel Ücret düzeyini göstermektedir. Bu iki ücret arasındaki farkı anlatmak için Lewis gerekçeleri sırasıyla (Basu; 2003, 154):

a) Kentlerde yaşamanın maliyeti kırsal kesime göre daha yüksektir. Bu sebeple reel anlamda kentteki ücretler kırdaki ücretlerden daha yüksektir.

b) Lewis'e göre bunun nedeni kırsal kesimdeki rahat yaşamdan daha kurallara bağlı kentsel yaşama geçmenin psikolojik maliyeti bulunmaktadır. Ayrıca belirli bir süre kentte yaşamış vasıfsız bir işçi bile, kırdan göç etmiş birine göre kapitalist kesim için daha verimli olmaktadır.

Harris-Todaro modelinde ikili yapı varsayımı devam etmekte olduğu yukarıda vurgulanmaktadır. Burada ücretlerdeki beklentiye dayanarak kırsal kesimde fazla olan işgücü kentsel kesime kayacaktır. Lewis modelinin kısa dönemli bir parçası olarak değerlendirilebilecek olan Harris-Todaro modeli, işgücü piyasalarının ve göçün işleyişi ile kentsel istihdam politikalarının sonuçlarına ilişkin önemli açıklamalar getirmektedir. Bu konular Lewis'in modelinde ihmal edilmiştir. Ayrıca Lewis modelindeki, geçimlik ve sanayi modernleşme süreci, otomatik bir model değildir. Çünkü Lewis modelinde bu durum modernleşmenin ana dinamiği olarak yer almakta oysa bu durum durgunluğa da yol açabilir¹⁶.

Göç ve Kentsel İşsizlik konusunda; azgelişmiş ülkelerde, geçimlik tarım sektöründe eksik istihdam (gizli işsizlik) durumu araştırılmaktadır. Fakat kentsel işsizlik görece ihmal edilmiş bir konudur ve bu konu Lewis modeli ve benzeri çalışmalarda da yer almamaktadır. Bu konuda ciddi bir teorik değerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Hükümetlerin bu konuda aldığı geleneksel tedbirler sorunu çözmekten çok sorunu arttırmaktadır (Basu; 2003, 163).

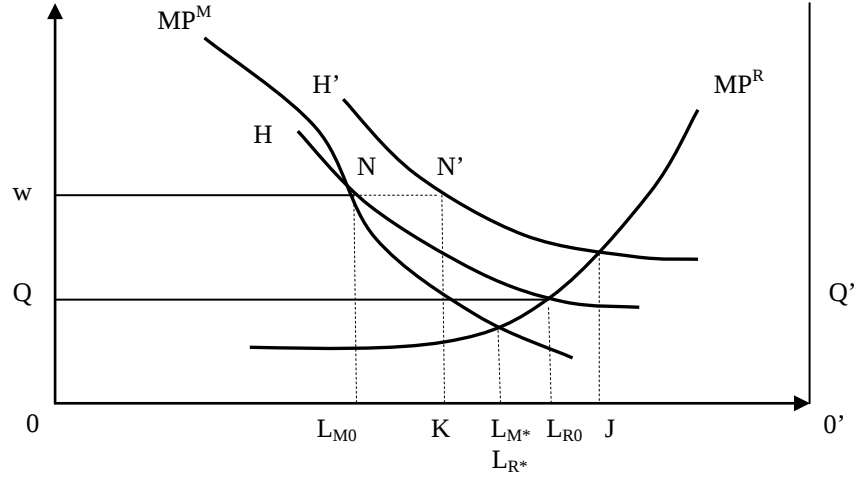
Bu nedenle kırsal-kentsel işgücü dağılımının politika amaçlarıyla uygulanabilecek gerçekçi bir teorinin oluşturulabilmesi önemlidir. Böyle bir teorinin de belirli bir göç hipotezine¹⁷ dayanması gerekmektedir. İktisatçılar için

¹⁶ Azgelişmiş ülkelerin deneyinde bu durum doğrulanmaktadır.

¹⁷ Göç hipotezi, göç meselesindeki literatür yaklaşık 100 yıl öncesine dayanır. Göç konuları ile ilgili olan ayrıntılı çalışma için **Lee ve Rovenstein'e, Stephen Castles and Mark J. Miller**, The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, New York: The Guilford Press, 2003, **Messina, Anthony and Lahav, Gallya** (eds.) (2005): The Migration Reader, Lynne Rienner, Boulder, **World Bank** (2006): Global Economic Prospects: economic implications of remittances and migration 2006, **Michael Peter Smith and Luis Eduardo Guarnizo** (eds.) (1999), Transnationalism from Below. Transaction Publishers. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) çalışmalara bakınız.

önemli olan bu konu-sürekli olarak tekrarlanan-insanların ekonomik durumlarını iyileştirme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu ekonomik motivasyon Harris-Todaro modelinin yapıtaşdır.

Grafik 6: Harris-Todaro Modelinde Kırsal İşgücü Dengesi

Kaynak: Kaushik Basu, “Analytical Development Economics” The Less Development Economy Revisited, The MIT Press, Cambridge, 2003, sf.168

Şekilde;

- L_M-----Kentsel işçi miktarını (modern)
- L_R-----Kırsal işgücü miktarını (rural)
- W-----Kentsel ücreti
- W_R-----Kırsal işgücünün marjinal ürünü(hasilası) yani kırsal ücreti göstermekte ve

$W_R < W$ olduğu kabul edilmektedir.

Modelde, L_M kentsel istihdam miktarı dışsal olarak belirlenmektedir. Kentlerdeki açık işyeri sayısı işçi sayısından az ise, işgücünün bir bölümü işsiz kalacaktır. Buna karşın kırsal kesimde işçiler her zaman iş bulabileceklerdir. Böylece toplam kentsel işgücü istihdam edilenlerle işsizlerin toplamından oluşmaktadır.

$$L = L_R + L_M$$

Harris-Todaro modelindeki önemli bir diğer varsayım ise işçilerin göç kararlarının, onların gelir beklentilerine dayandırılmasıdır. Çünkü kırsal kesimde iş bulma garantisi vardır. Beklenen geliri, kırsal ücret (W_R), beklenen kentsel gelir W 'nun iş bulma olasılığı ile çarpılması belirlemektedir ki bunu da model kentsel istihdama eşit varsaymaktadır. Bu da $L_M/(L-L_R)$ 'dır.

$W = \frac{L_M - L_R}{L_M} W_R$ olduğu sürece kırdan kente göç kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir. Tersine bir eşitsizlik durumunda kentten kıra göç kavramı konuşuluyor olacaktır.

L , L_M , W ve W_R sabit olması nedeniyle insanlar köylerden modern sektöre doğru göç etmektedir, zamanla L_R düşmekte ve dengeye ulaşmaktadır.

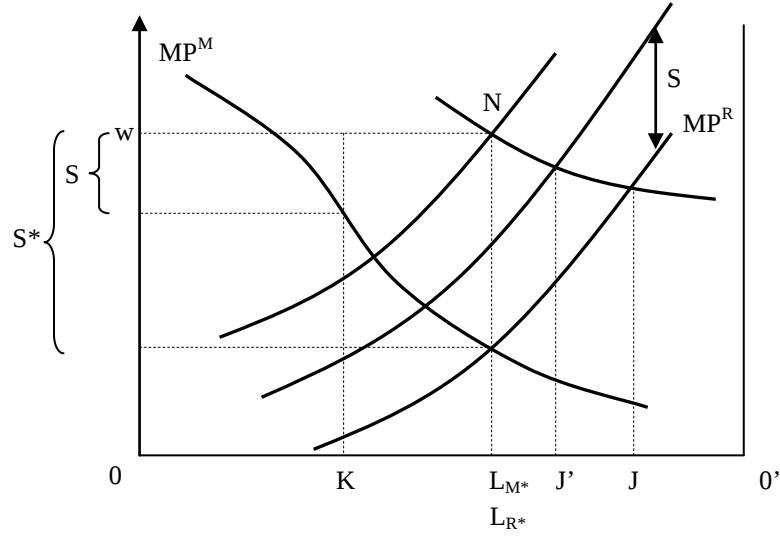
Yani $W = \frac{L_M}{L - L_R} W_R$ Bu eşitlik olduğunda göç etme eğilimi sıfır olacaktır.

Kentsel istihdam 1 birim arttığında kırsal istihdam W/W_R birim kadar düşer. Başka bir ifadeyle kentsel kesimde ilave 1 birim istihdam yaratılması W/W_R kadar kişinin kentsel sektöre göçüne neden olur. Bu da $W > W_R$ olduğundan, kentsel işsizliğin azalması yerine artması anlamına gelir (Basu; 2003,169).

Basu'ye (2003;172) göre Harris-Todaro modelinin basitleştirilmiş biçimi modelin ana fikrini iyi bir şekilde ortaya koymasına rağmen, açıklama gücü sınırlıdır. Örneğin Harris-Todaro modeline göre istihdamın sürekli olarak arttırılması kentsel işsizliği de arttırmaktadır¹⁸. Harris-Todaro modelinde L_M ve W_R içsel olarak belirlenmektedir. Ancak kentsel ücret W dışsal olarak belirlenmeye devam etmektedir.

¹⁸ Örnek olarak Konya'da devlet ve özel sektörün yüzde 15 oranında ilave iş sahası yaratması durumunda, kente olan göç yüzde 15'in çok üzerinde artmakta bu da işsizliği daha da arttırmaktadır.

Grafik 7: Harris-Todaro Modeli

Kaynak: Kaushik Basu, “Analytical Development Economics” The Less Development Economy Revisited, The MIT Press, Cambridge, 2003, sf.174

Harris-Todaro modelinden farklı olarak Lewis modelinde her bir dönemde kentsel işsizlik yoktur. Yeni kentsel istihdam alanları yaratıldığında aynı sayıda kişi kırsal kesimden göç ederek bu yeni iş alanlarını dolduracaktır. Ayrıca Harris-Todaro modelinde kırdan kente göçün kentsel işsizliğin varlığına rağmen gerçek hayatta olduğu gibi devam edebileceğini vurgulamaktadır. Burada kısa dönem modelinin daha önceki bölümdeki analizden daha gerçekçi olduğu ortadadır. Bu da Harris-Todaro modelinin kısa dönem dengeyi açıklama girişiminden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Lewis modeli kısa dönemdeki gelişmeleri açıklamakta yetersizdir. Çünkü toplumun uzun dönemdeki ilerlemesini açıklamak için tasarlanmıştır.

IV. KALKINMA VE TARIM İLİŞKİLERİNİN GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın bu bölümünde yapılan incelemeler sonucunda kalkınma, gelişme ve azgelişmişlik kavramlarının çoğu kez birbirinin yerine kullanılabildiği, ancak literatürde bazı kullanım ve içerik farklılıklarının olduğu görülmüştür. Özellikle büyüme kavramının niceliksel kolaylık sağlaması nedeniyle kalkınma kavramıyla aynı anlamda kullanılabildiği dikkat çekmektedir. Kuşkusuz böylesi değerlendirmelerin gerisinde iktisadi ekollerin arka planını oluşturan ideolojik tercihlerin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Kavramsal olarak “azgelişmiş” veya “çevre”, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin yanında, büyüklüğü, coğrafi koşulları, sektörlerin gelişmişlik düzeylerinde ve bunların bölgesel dağılımındaki farklılıklar da ülkelerin kategorik ayrımlarında etkili olabilmektedir. Bunların ötesinde ülkenin sosyo-kültürel yapısı ve insanlar arası ilişkilerin karakteristik özellikleri de bölüşüm ilişkileri üzerinde belirleyicidir. Nitekim ülkelere göre yoksulluk sınırının, gelir dağılımı dengesizliklerine gösterilen tepkilerin ve hükümetlerin bu konudaki politika tercihlerinin farklılaşabilmesi bunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle tek-tip evrensel bölüşüm ilişkilerinden ve dolayısıyla kalkınma teorilerinden bahsetmek mümkün görülmemektedir.

Kalkınma teorilerinin çeşitliliğine karşın temelde iki ana eğilimden söz edilmektedir. Bu eğilimlerden ilki, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme ve sanayileşmeyi mümkün gören ve toplumların doğrusal bir gelişim çizgisi (evrimci bir ilerleme/ilerlemeci) izleyeceğini savunurken, ikinci eğilim ise azgelişmiş ülkelerin kapitalist olmayan bir yolla gelişebileceğini savunan görüşlerden oluşmaktadır. Birinci yaklaşım, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin yolunda ilerlemesi gerektiğini ve kalkınmanın ancak bu şekilde sanayileşme ile mümkün olacağını savunmaktadır.

Modernleşme yaklaşımı olarak adlandırılan bu bakış açısı, azgelişmişliğin kaynağını genellikle ülkenin yetersiz içsel dinamiklerine bağlamakta ve bu durumun aşılmasında dış müdahaleyi ya da desteği gerekli görmektedir.

Diğer bir yaklaşım almaşık teorilerdir. Almaşık Teoriler içerisinde de yapısalcı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Yapısalcılar serbest dış ticarete ortaya çıkan eşitsizliği vurgulamakla birlikte, sistemin sınırlarını fazla zorlamama eğiliminde olmuşlar ve daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan Latin Amerika kökenli bağımlılık tezlerine ilham vermişlerdir.

Kalkınma teorilerindeki özellikle kalkınma ve tarım ilişkisini içeren modellere ve tartışmalara bakıldığında, tarım sektörünün kalkınmadaki rolü, tarımda oluşan fazlanın sermaye sektörüne aktarılması olarak görülmektedir.

Bu çerçevede, en azından ülkelere göre kalkınma ve tarım ilişkileri farklı yapı ve sistemler tarafından belirlendiği dikkate alınarak, teorilerin ortaya koyduğu kısıtlı yaklaşımlardan farklı olarak gerçeğe inmek gereği bulunmaktadır. Bu bağlamda incelenen farklı kalkınma teorileri göre;

- Ülkede uygulanan büyüme stratejisi ve makro ekonomik politikalar
- Nüfus yapısı ve nüfusun artış hızı
- Doğal kaynaklar ve sektörel yapı
- Piyasa yapıları
- Sektörler arası ücret farklılıklarının düzeyi
- Göç ve göçün yapısı
- Teknolojik düzey
- Gelişmiş ülkelerle kurulan ticari ve kurumsal bağımlılıklar

gibi faktörlerin kalkınma sürecinde önemli ölçüde belirleyici olduğu anlaşılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

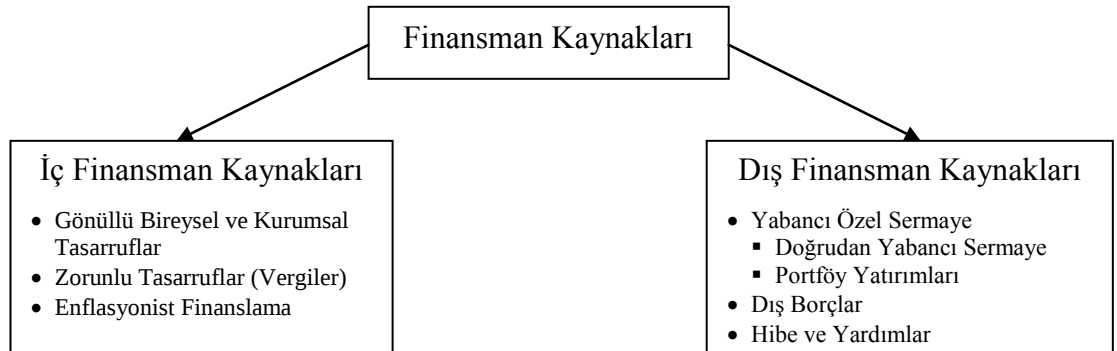
KALKINMANIN FİNANSMANI VE TARIM

I- KALKINMANIN FİNANSMANI

Az gelişmiş ülkelerin kalkınması için sermaye birikiminin artması önem taşımaktadır. Bununla birlikte kalkınmanın sadece sermaye birikimi ile gerçekleştirilemeyeceği, beşeri, sosyal, kültürel boyutlarda da gelişme sağlanması gerektiği çalışmanın birinci bölümünde vurgulanmıştı. Diğer taraftan kalkınmanın gerçekleştirilmesi için kaynak ihtiyacının da karşılanması gerekmektedir. Bu durum başlı başına bir konu olarak kalkınmanın finansmanı gündeme getirmektedir. Zira, az gelişmiş ülkelerde sanayileşme ve kalkınma sürecinde karşılaşılan temel darboğaz sermaye birikimi ve kaynak temini olmaktadır. Ayrıca, kalkınmanın finansman ihtiyacının belirlenmesi ve elde edilen kaynakların doğru kullanımı da son derece önemli bir konudur.

Bugün az gelişmiş ülkelerin sanayileşme aşamaları sırasında karşılaştıkları temel sorun, kalkınmanın doğal ve kendine özgü yapısından kaynaklanan finansman sorunudur. İç tasarrufların yetersizliği nedeniyle yatırımların düşük, dolayısıyla sermaye birikiminin yok denecek kadar az olması, döviz yetersizliği ve teknolojik gerilik sonucu verim düşüklüğünün ortaya çıkması, gelişen ekonomilerin içinde bulundukları finansman sorununun boyutlarının devamlı artmasına neden olmaktadır (Minibaş; 1985, 3).

Şekil 4: Kalkınmanın Finansman Kaynakları

Kalkınmanın finansman kaynakları iç ve dış kaynaklar olarak iki temel başlıkta incelenmektedir. İç finansman kaynakları, ülke içindeki iktisadi aktörlerin kaynak temininden oluşmakta, dış finansman kaynakları diğer ülke ve kurumlardan elde edilen kaynakları kapsamaktadır. İzleyen bölümde bu konu ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

A- Kalkınmanın İç Finansman Kaynakları

Kalkınmanın finansmanında yararlanılabilecek iç kaynaklar esas itibariyle iki ana gruba ayrılabilir. Bunlardan ilki tasarruflar, ikincisi ise enflasyonist finansmandır. Tasarruflar kendi içinde gönüllü tasarruflar ve zorunlu tasarruflar olan vergiler olmak üzere ikiye ayrılır. Gönüllü tasarruflar da kamu (devlet) tasarrufları ve özel tasarruflardan oluşur. Özel tasarruflar, bireysel ve kurumsal tasarruflar olarak ikiye ayrılır. Tasarrufların diğer çeşidi ise zorunlu tasarruflar yani vergiler ve enflasyonist finansmandır.

1- Gönüllü Tasarruflar

Kalkınmanın finansmanında sahip olunan kaynakların etkin kullanımı kadar hangi tür kaynaklara başvurulacağı da önem taşır. Bu anlamda özellikle gönüllü tasarruflar en sağlam ve güvenilir kaynak özelliği taşımaktadır. Bu tür tasarruflar bireyin ve kurumların kendi iradesiyle gerçekleştirdiği tasarruflardır (Berber; 2006, 367-368).

Az gelişmiş ülkelerde görülen ortak özelliklerden birisi de tasarruf oranının düşük olmasıdır. Kişi başına düşen gelirin düşük olması sebebiyle gelirin büyük kısmı tüketime gitmekte ve tasarrufa ayrılan kısım yetersiz olmaktadır. Basit makro denge kurulduğunda gelir (Y) ile tüketim (C) arasındaki fark bize tasarrufu (S) vermektedir. Bu ülkelerde marjinal tüketim eğiliminin yüksek ve marjinal tasarruf eğiliminin ise düşük olduğu bilinmekte ve sermaye birikiminin kalkınmayı gerçekleştirecek yatırımları finanse edecek düzeyde olmaması, tasarrufların artırılmasını ve bunları yatırımlara kanallize edecek mekanizmaların varlığını gerektirmektedir. Yani kişi başına düşen ulusal gelirin artırılması bu tasarruf artışı ile

mümkün olmakta, kalkınmanın gerçekleştirilmesi yatırımların artmasına bağlı olmaktadır.

Y: Gelir C: Tüketim S: Tasarruf

$$Y=C+S$$

$$S=Y-C$$

Yatırım yapılabilmesinin kaynaklarından birisi tasarrufların arttırılmasıdır. Çünkü tasarrufların artması yoluyla sermaye birikiminin, dolayısıyla gelirlerin arttırılabilmesi, tasarruflardaki artış kadar bir yatırım artışı sağlanabilmesiyle mümkündür. Azgelişmiş ülkelerde tasarruf düzeyinin düşüklüğü, yatırım düzeyinin de düşüklüğüne sebep olmaktadır. Bu nedenle tasarruf yetersizliği sorununun çözülebilmesi, yani gönüllü tasarrufların özendirilmesi için, yüksek faiz politikasına dayalı tasarrufu teşvik edici para politikası öngörülmektedir. Zira tasarruf ve yatırımlar faiz haddinin birer fonksiyonudur. Tasarruflarda meydana gelen herhangi bir değişme faiz haddi üzerinde etkili olarak yatırımlarında aynı oranda artmasına veya azalmasına neden olmaktadır. Enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde ise yüksek faize dayalı para politikaları vasıtasıyla tasarruflar özendirilebilir. Ancak bu tür para politikaları gelir artışı yaratamadığı takdirde, yeniden enflasyona neden olacaktır. Çünkü böyle bir yaklaşım bir yandan toplam tasarrufların limitine gelinmesine sebep olmakta, diğer yandan mevduat faizlerinin tüketime yönelmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Minibaş; 1985, 16-17).

Azgelişmiş ülkelerin tarım ağırlıklı bir üretim yapısına sahip olmaları, tarım kesiminden sanayiye kaynak aktarımına imkân sağlamaktadır. Böyle bir kaynak transferinin sağlanması sermaye piyasasının varlığına ve tarımda biriken sermayenin alternatif maliyetinin sanayi sektöründe yüksek olmasına bağlıdır. Sermaye piyasası burada, tarım kesiminde yapılan tasarrufların sanayiye aktarılabilmesi için köprü görevi görmektedir. ABD, Almanya, İngiltere ve Japonya'da zaman zaman tarım kökenli sermayenin sanayi faaliyetlerinde etkili olduğu gözlemlenmektedir (Minibaş; 1985, 20).

Kurumsal düzeyde gerçekleştirilebilecek tasarruflar, kamu ve özel sektör kuruluşlarının dağıtılmamış kârlarından ibarettir. İşletmelerin temel amaçlarının kâr

maksimizasyonu olduğu düşünöldüğünde, bu kurumlarda belirli bir üretim dönemi sonunda elde edilen vergi sonrası kâr, işletme sahibi ya da ortaklarına dağıtılmayıp gelecek dönemlerde gerçekleştirilmesi düşünölen bazı faaliyetler için alıkondduğunda tasarruf yapılmış olmaktadır. Vergi sonrası kârın tasarruf sayılabilmesi için enflasyondan arındırılmış yani reel nitelikte olması gerekmektedir (Berber; 2006, 373).

Gelir düzeyinin düşük olduğu azgelişmiş ölkelerde bireysel anlamda tasarrufta bulunabilmek ya da mevcut tasarrufları artırmak oldukça zordur. Aynı zamanda gelir dağılımındaki adaletsizliğin boyutu, bu tasarruf artışını ve bunun geniş kitlelerce gerçekleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Tasarrufları artırmak amacıyla farklı çözüm önerileri sunulmakta, bu ölkelerde gönüllü bireysel ve kurumsal tasarrufları arttırmak için finansal kurumların sayısını ve niteliğini, çeşitliliğini arttırmak gerekliliği savunulmaktadır. Bu amaçla devlet yapacağı yasal düzenlemelerle bir taraftan özel ticari bankaların kurulmasını destekleyebilir. Bunun yanında özel ve kamusal sosyal sigorta sistemi yoluyla kaynakların sermaye piyasasına kanalize edilmesini öneren (Han ve Kaya; 1999, 84) yaklaşımlar da bulunmaktadır.

Bireysel Tasarruflar (hanehalkı tasarrufları); bireyin ya da hanehalkının belirli bir dönemde elde ettiğı gelirin bir kısmını tüketime ayırmayıp tasarruf etmesine denir. Fakat her tür birikim tasarruf olarak tanımlanmamakta, yatırımlara kanalize edilebilen birikime tasarruf denilmektedir. Kamu tasarrufları ise kamu gelirlerinin kamu harcamalarından fazla olması durumunda ortaya çıkar. Kamunun tasarruf edebilmesi için ya kamu gelirleri artırılmalı ya da kamunun harcamaları kısılmalıdır. Kamusal tasarrufların, özellikle gelişmekte olan ölkelerde, her iki yol ile de artması oldukça güç görünmektedir. Bu nedenle özellikle azgelişmiş ölkelerde kamu tasarrufu nadir rastlanan bir durum olarak bilinir (Berber; 2006, 373).

Gönüllü tasarruflar başlığı altında iç borçlar da incelenebilir. İç borçlar kaynağı itibariyle tasarruflara dayanan ölkede iç kaynaklardan sağlanan ödünçlerdir. Girişimci veya daha ziyade devlet, gelirleri harcamalarını karşılamadığı durumlarda borçlanmaya başvurur. Devletin iç borçlanma kanalları vatandaşların tasarrufları, iktisadi kuruluşlar, sosyal güvenlik kuruluşları ya da bankalardan oluşmaktadır.

2- Zorunlu Tasarruflar (Vergiler)

Kalkınmanın finansmanındaki kaynaklardan diğeri de zorunlu tasarruflar olan vergilerdir. Vergiler kamu harcamalarını finanse etmek için devletin hükümlerine dayanarak gerçek ve tüzel kişilerden tahsil ettiği ekonomik değerlerdir. Vergilerin zorunlu tasarruf olarak değerlendirilme nedeni bünyesinde bulunan hukuki cebirden ileri gelir. En genel anlamıyla hukuki cebir, kanunun yapılmasını emrettiği davranışın aksine davranışların cezalandırılmasına meşruiyet kazandıran bir tasarruftur. Vergi ödemekten kaçan kişi bu davranışın sonunda hukuki anlamda cezalandırılacağını bilmektedir veya kanun koyucu kişinin bunu bildiğini varsaymaktadır.

Vergiler hangi isimle ve hangi matrah üzerinden alınırsa alınsın, tarh ve tahsil usülleri ne olursa olsun sonuçta özel kesimin satın alma gücünün bir kısmının kamu sektörüne transferi sonucunu doğururlar. Bu transfer sürecinin sonunda özel kesim harcamaları azalır. Diğer taraftan vergileme yatırım yapma arzusunu da azaltır. Hem tüketim hem de yatırım harcamalarının kısılmasına sebebiyet verdiği için vergiler kısa dönem itibarıyla anti-enflasyonist bir etki yapar (Berber; 2006, 375).

Vergileme zorunlu bir tasarruf aracı olarak düşünüldüğünde az gelişmiş ülkelerde görülen özellikler ve vergilerin uygulanmasında zorlaştırıcı sosyal, siyasi ve psikolojik faktörler karşımıza çıkmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde görülen vergi ile ilgili özellikler aşağıda özetlenmektedir (Han; 2008, 82 ve Türk; 2001, 307-308):

1. Az gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir düzeyi düşüktür. Bu durum, tasarrufun, tüketimin ve sermaye birikiminin de düşük olmasına sebep olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde gelir dağılımı da büyük ölçüde bozuktur.
2. Vergileri arttırarak kalkınmayı finanse etmeye çalışmak, tasarrufların ve dolayısıyla yatırımların azalmasına yol açarak iktisadi bakımdan sakıncalı durumlar ortaya çıkmasına neden olabilir.
3. Az gelişmiş ülkelerde ekonominin büyük bölümünde ikili yapı görülmektedir. Ekonominin yapısı vergilendirmeye elverişli değildir. Finans piyasası gibi hizmet sektörünün aygıtları kurumsallaşmamış, para ekonomisi tam olarak yerleşmemiştir.

4. Azgelişmiş ülkelerde kurumsallaşan büyük işletmelerin ve şirketlerin sayısı çok az olduğu için kayıt, defter ve belge düzeni yeterince yerleşmemiştir.
5. Politik engeller vergi politikasının karşısındadır. Kalkınmanın finansmanı varlıklı kesimlerden ve kitlelerden alınacak varlıklarla karşılanacaktır. Varlıklı kesimler aynı zamanda siyasi iktidarı da elinde bulunduran kesimdir. Bu itibarla kalkınmanın finansmanı için bu tabakanın kendisini vergilendirmesi gerekmektedir. Bu sebeble politik engellerle karşılaşılacak ve vergi vermeye karşı direnç geliştirilecektir.

Azgelişmiş ülkelerde vergileme ülkenin kalkınma önceliklerine ters düşmemelidir. Bu nedenle iyi bir vergi düzeninin oluşturulması vergilemede başarıya ulaşmanın ilk şartı olarak kabul edilebilir (Berber; 2006, 374). Rabushka (1987) ideal bir vergi sisteminin büyümeyi teşvik edebilmesi için beş farklı konudaki koşulu yerine getirmesi gereğini belirtmektedir. İlk olarak, vergi sistemi toplum tarafından önem atfedilen kamusal mal ve hizmetler için gerekli harcamaları finanse edecek yeterli vergi geliri sağlayabilmelidir. İkinci olarak, vergi sistemi maliyet-fiyat yapısını, işgücü arzını ve yatırım kararlarını mümkün olduğunca az etkilemelidir. Bu ise genel olarak tek oranlı vergi tarifesinin kullanılması ve sadece gelir vergisinde düşük seviyede bir artan oranlı vergi sisteminin benimsenerek, gelir düzeyi çok düşük grubun gelir vergisinden mümkün olduğunca az etkilenmesi ile gerçekleşebilir. Üçüncü olarak vergi mevzuatı zaman zaman gözden geçirilerek ekonomideki yeni gelişmeleri takip edebilecek şekilde revize edilmelidir. Dördüncü olarak dolaylı ve dolaysız tüm vergi yükümlülükleri idaresi basit, kolay ve ucuz olmalı ve mevzuat vergi kaçırmayı teşvik edici nitelikte olmamalıdır. Son olarak, prensipte vergi sisteminin mali olmayan amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılmaması gerektiğini ve bu tür amaçlar için kamu harcamaları politikasının kullanılmasının daha doğru olacağını belirtmektedir (Şen vd; 2004, 210-211).

Azgelişmiş ülkelerde dolaysız vergilere zorunlu olarak başvurulur. Dolaysız vergi uygulamaları için ekonominin kapalı ekonomi durumunda olmaması, üretimin daha çok piyasa için yapılması gerekmektedir (Berber; 2006, 376). Kalkınmanın finansmanında kullanılan vergilerin başında gelir vergileri gelmektedir. Bu tür vergide devletin yapacağı bir artış bireylerin tasarruf ve yatırımları üzerinde önemli etkiler yapar. Gelir üzerinden alınan vergiler, verginin ekonomik kaynaklara göre

alınması ilkesinin sonucunda doğmuş vergi kalemleri olup, gelir vergisi ile kurumlar vergisinden oluşmaktadır (Demircan; 2003, 102). Kişisel gelir ve kurumlar vergileri, özellikle ekonomik kalkınmanın ileri aşamalarında genel vergi sistemi içinde önemli yer tutarlar. Örneğin gelişmiş ülkelerde, 1993 yılında toplam merkezi devlet gelirleri içinde kişisel gelir ve kurumlar vergisinin oranı ortalama yüzde 33 iken, azgelişmiş ülkelerde bu oran, ülkelerin gelişmişlik derecelerinde bağlı olarak yüzde 21,6 ile 23,8 arasında değişmektedir (Ataç; 1999, 283).

Azgelişmiş ülkelerin vergilemede karşılaştıkları sorunlara bakıldığında, tarım sektörünün toplam üretim ve işgücü içindeki payının diğer sektörlerle kıyaslama yapıldığında oldukça yüksek olmasının önemli sorunlar yarattığı görülmektedir. Diğer taraftan kayıt dışı ekonominin milli gelire oranı ve kayıtdışı faaliyet gösterenlerin sayısının yüksekliği de önemli bir sorundur. Bu ülkelerde yaygın olarak görülen küçük ölçekli işletmelerdir ve ücretlerin toplam milli gelir içindeki payı da düşüktür. Bu gibi sebeplerden dolayı azgelişmiş ülkelerde vergilerin etkin şekilde toplanması güçleşmektedir. Dolayısıyla, bu ülke ekonomilerinde yüksek vergi seviyesine ulaşmak oldukça zordur (Tanzi ve Zee; 2000, 3).

Burgess ve Stern (1993) kalkınmanın bir finansman aracı olarak tarımsal vergilemede en önemli ve uygun metodun arazi vergilemesi olduğunu belirtmektedir. Azgelişmiş ülkelerde arazi mülkiyetinin dağılımı oldukça adaletsiz ve araziler genel olarak inelastik bir yapıya sahiptir. Arazi, görülebilir bir taşınmaz ve servetin iyi bir göstergesi olduğu için eşitlik, verimlilik ve idari kolaylık bakımından arazinin tarımsal vergilemenin doğal konusu olarak görülmesi oldukça normaldir (Şen vd; 2004, 211).

Arazi vergisinde önemli olan arazinin mülkiyetinin vergilendirilmesidir. Bunun yanında vergi matrahının belirlenmesinde araziden alınan rantın esas alınması kalkınma amaçlı vergi politikası bakımından önemlidir. Arazi mülkiyetinin vergilendirilmesinde toprağın atıl bırakılmasını ve hak edilmemiş gelirleri önlemek şeklinde ekonomik amaçlar güdebileceği gibi feodalizmi ortadan kaldırmak ve büyük arazi sahiplerinin siyasi etkisini azaltmak gibi siyasal amaçlar için de gerçekleştirilebilir (Savaş; 1999, 102-103).

Az gelişmiş ülke ekonomileri, vergi politikasını uygularken vergiyi yeni bir anlayışla ele almak, vergiye alışılmış olan fonksiyonlarından farklı fonksiyonlar yüklemek ve yeni vergileme amaçları ve vergileme prensipleri bulmak zorundadırlar (Türk; 2001, 309). Kalkınmanın finansmanında vergileme önemli bir fonksiyon üstlenmekle birlikte az gelişmiş ülkelerde vergi sisteminin yeterince gelişmediği ve üstlendiği fonksiyonu tam anlamıyla yerine getiremediği bilinmektedir. Az gelişmiş ülkelerde vergi sorunlarının çözümü ve vergi sisteminin iyileştirilmesi için vergi yükünün adil dağıtılması, vergi yönetiminin güçlendirilmesi ve sistemin kalkınma planlarıyla uyumlaştırılması gereklidir. Etkin bir vergi politikası oluşturabilmek için para, fiyat, ücret, kamu harcaması gibi ek politikaların eş anlı uygulanması gerekmektedir (Berber; 2006, 376).

3- Finansman Kaynağı Olarak Enflasyon

Kalkınmanın finansmanında kullanılan iç finansman kaynaklarından bir diğeri de enflasyonist finansmandır. Klasik iktisatçılardan beri enflasyonun finansman özelliği tartışılmaktadır. 1930 sonrasında para arzı vasıtasıyla ekonominin yönlendirilmesi kabul görmüş ve enflasyonla para hacmini birlikte ele alan çeşitli programlar geliştirilmiştir. Hatta çoğu gelişmiş ülkede enflasyonun “ ekonomik ve sosyal yapı dönüşümü” sağlayacağı kabul edilmiştir. Enflasyon ile ekonomik dinamik faktörlere işlerlik kazandırılarak dengesizlik ortamında büyüme sağlanmaya çalışılmaktadır. Özellikle, tasarrufların yetersiz olduğu ekonomilerde enflasyon “devlet ve özel sektör dışında kalan fonların ortaya çıkarılıp sermaye birikimine kaynak teşkil edilmesi için” zaman zaman çözüm olarak önerilmektedir. Diğer bir ifadeyle, enflasyonla kalkınmada amaç, enflasyon vasıtasıyla gelir dağılımını değiştirerek milli gelirdeki kârların oranını arttırmaktır (Minibaş; 1985, 34-35).

Minibaş’a göre (1985; 35) enflasyon yoluyla kalkınma sınırsız olmamakta, para ve maliye politikalarıyla kontrol edilerek şiddeti sınırlandırılabilen ve finansman aracı olarak enflasyon kısa dönemde kullanılması şartıyla sermaye birikiminde iki rol üstlenmektedir. Birincisi, tasarrufların artırılması, diğeri kamu yatırımlarının gerçekleştirilmesini sağlayan bir finansman aracı olarak kullanılmasıdır.

Az gelişmiş ekonomilerde sermaye birikimi yetersizliğinde yatırımların emisyonla finansmanı da ekonomide kısa dönemli enflasyonist baskıların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu konuda Lewis'e göre; eğer bir ülkede her sene milli gelir yüzde 2 oranında artıyorsa, para arzında milli gelirin yüzde 1'i oranında bir artış yatırımların enflasyona meydan vermeksizin finansmanına imkan verilmektedir. Yatırımları emisyonla finanse ederken yatırımlar arasında bir ayırım yapmak gerekir. Ancak, kısa devrede başlanıp bitirilebilecek yatırımlar bakımından emisyonun sermaye birikimine katkısı olabilir. Onun için, başlanması ve sonuçlandırılması uzun döneme ve fazla dövize ihtiyaç gösteren yatırımların finansmanda emisyonla kaçınmak gerekmektedir (Türk; 2001, 304). Lewis'e göre enflasyonun etkisi üç aşamada görülmektedir. Bunlar (Han; 2008, 84-85);

1. Birinci aşamada; fiyatlarda hızlı bir yükselme kendini gösterir, yükselen fiyatlar nedeniyle geniş halk kitlelerinin tüketimi önemli ölçüde düşer ve bu gelişmelerin sonucunda da sermaye yaratılmasına dolaylı bir katkısı olur.
2. İkinci aşamada; enflasyon durulabilir. Çünkü fiyat artışları nedeniyle ortaya çıkan nominal gelir artışları, büyük ölçüde tasarruf eğilimi yüksek grupların gelirini, diğer grupların aleyhine artırır. Bunun sonucunda ilk grubun yapacağı gönüllü tasarruflar da yatırımlara eşit düzeye gelir.
3. Üçüncü aşamada; enflasyonun beslediği sermaye birikiminin fiilen üretimde kullanılması sonucunda ilave tüketim mallarının pazara ulaşmasıyla fiyatlar düşme eğilimine dahi girebilir.

Enflasyonun uzun dönemde kalkınmanın finansman aracı olarak kullanılması tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir. James Tobin (1965) enflasyonun, kalkınmanın finansmanında bir araç olarak kullanılabileceğini savunmuştur. Tobin etkisi [Tobin effect] olarak literatüre giren bu yaklaşıma göre; enflasyon iktisadi aktörleri reel para balanslarını düşürmeye, buna karşın tasarruflarını artırmaya zorlayacak, sonuçta da sermaye birikimi artacaktır demektedir. Gelişmiş ülkelere bakıldığında Tobin'nin yaklaşımının aksine, enflasyonun tasarrufu değil tüketimi kamçılıdığı görülmektedir (Şen vd; 2004, 217).

Enflasyonun sermaye birikimi üzerindeki etkisi dolaylıdır. Bir ekonomide enflasyon klasik ayrıma göre; kredi enflasyonu¹⁹ veya açık bütçe²⁰ uygulaması şeklinde başlatılabilir. Enflasyonun az gelişmiş ülkelerin kalkınmasındaki etkisini temel itibarıyla iki görüşte özetleyebiliriz (Savaş; 1986, 70-73):

Enflasyonun Parasalcı Yorumu; ekonomide para arzında meydana getirilecek artışlar bir taraftan belli gelir gruplarının tüketimini kısırarak zoraki tasarruf yaratırken diğer taraftan da belli sektörlerde yatırım artışına yol açar. Bu nedenle, enflasyonun parasal yorumunu benimseyen iktisatçılara göre, kalkınmanın hızlandırılmasında enflasyondan yararlanmak ve belli ölçülerde enflasyon yaratmak faydalıdır.

Enflasyonun Yapısalıcı Yorumu; az gelişmiş ülkelerde enflasyonun devamlı bulunduğunu ve bu sebeple yaratılmasına gerek olmadığını, enflasyonu önleyici tedbirlerin de, ekonomik kalkınmayı geciktireceğini öne sürmektedir. Yapısalıcı görüşler, az gelişmiş ülkelerin özelliklerinden yola çıkmakta ve bu ülkelerde faktör mobilitesinin çok az olduğunu, döviz rezervleri ve sermaye birikimin yetersiz olduğunu savunmaktadırlar. Ülkede tekelleşme eğiliminin yüksekliği sebebiyle talep arttığı zaman firmalar üretimi azaltarak fiyatların yükselmesine ve kar marjlarının bu yolla artmasını isterler. Aynı zamanda az gelişmiş ülkelerde gelir dağılımının adaletsiz olması da enflasyon yaratıcı etkiler doğurmaktadır.

Az gelişmiş ülkeler, ithalat ve ihracatta meydana gelecek değişimlerden çok şiddetle etkilenmektedirler²¹ Yapısalıcı yaklaşımda, para arzındaki artışların enflasyona yol açmayacağı dolayısıyla enflasyonun para arzından bağımsız olduğu iddia edilmemekte, enflasyonun sadece para arzından doğmayacağı, yapısal nedenlerin enflasyona neden olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte son yirmi yılda enflasyonist finansman politikalarının kullanıldığı belirli endüstriler için kredi sağlamanın sosyal bedelleri yüksek olmuştur. Birincisi böyle büyümede kazançlar

¹⁹ Kredi enflasyonu; devletin para piyasasına müdahale etme yolları olan kanuni rezerv hadleri, açık piyasa işlemleri ve reeskont hadleri politikalarının para arzını arttırıcı yönde kullanılmaları aracılığıyla ortaya çıkar. Kanuni rezerv oranlarının düşürülmesi, halka tahvil veya hisse senedi satılması ve reeskont oranlarının düşürülmesi ekonomide para arzını artırır.

²⁰ Açık bütçe uygulaması; devlet bütçesinin giderlerinin gelirlerinden fazla olması demektir. Böyle bir uygulama, devletin Merkez Bankasından ve/veya halktan borç alması yoluyla yapılabileceği gibi para basma yoluyla da yapılabilir.

²¹ Ekonomide fiyatların yükselmesi ihracat miktarının azalmasına, ithalat miktarının artmasına yol açmaktadır. Bu durumda döviz rezervlerinin yetersiz kalması devalüasyonu ve ithalat sınırlamalarını gerekli kılacaktır. İthalatın pahalılaşması ise, enflasyonun hızını arttıracaktır.

dengeli dağılamamaktadır. Büyük şirketlere fonlara ulaşmada öncelik verildiğinden dolayı, bu şirketler daha aktif durumdaki orta ve küçük ölçekli rakiplerine göre fazla üretken olurlar. İkincisi, sermaye yoğun endüstriler ve işletmeler emek-yoğun hale gelmektedir. Üçüncüsü, bütçe açığı finansmanından kaynaklanan enflasyon, istenmeyen bir talebe yol açar. Yani yurtiçi sermaye yoğun ve/veya ihracat yoğun lüks ürünleri tüketmeye doğru eğilimi olan bireylere finansman sağlanmakta, bu da geniş ölçekli sermaye yoğun girişimler üzerinde özendirici etki yaratabilmektedir. Bu politikalar az gelişmiş ülke ekonomilerindeki ikili yapıyı güçlendirir. Dördüncüsü, enflasyon gönüllü tasarruf seviyesini azaltma eğilimindedir. Değer kaybına direnme kapasitesi, sosyal üretkenlik yerine kullanılan önemli bir yatırım kriteri olmuştur. Sonuç olarak, enflasyon, bütçe açıklarıyla, ücret baskılarıyla ve devalüasyonlarla beslenir ve güçlenir ve yurtiçi fiyatların kronik bir şekilde yükselmesine katkıda bulunur. Enflasyonist finansman bazı hallerde yüksek endüstriyel gelişmeyi sağlasa da, az gelişmiş ülkelerin ikili yapı eğilimini kuvvetlendirir, işsizliği artırır ve kişisel gelir dağılımını kötüleştirir (Berber; 2006, 377-378).

Enflasyon, kalkınmanın finansmanında çok dikkatli kullanılması gereken bir araç olarak görünmektedir. Artan oranda artarak ilerleyen enflasyon kronik bir hal alabilmektedir. Talep enflasyonu olarak başlayan enflasyon daha sonra maliyet enflasyonuna dönüşebilmekte ve böylece mücadelesi oldukça güçleşmektedir. Bu durum kalkınmanın enflasyonist yol ile finansmanının alternatif maliyetinin oldukça yüksek olabileceği anlamına gelmektedir.

B- Dış Finansman Kaynakları

Ülkelerin ekonomik yapıları ve gelişmişlik düzeylerinde faktör donanımları belirleyici bir niteliktedir. Malların ulusal ve uluslararası değişiminde mal fiyatları, emeğin değişiminde ücret, sermayenin değişiminde de faiz belirleyici girdiler olmaktadır. Ülkeler arasındaki ücret ve faiz farklılıkları, emek ve sermaye donanımı yoğunluğundaki farklardan oluşmaktadır. Sermaye ve emek yönünden zengin olan ülkelerde bu girdilerin fiyatı düşük, kıt olan yerlerde ise yüksektir. Bu da faktörlerin bol olduğu ülkelere az olduğu ülkelere doğru bir girdi akımı başlatmaktadır (Jepkins; 1987, 18).

Az gelişmiş ülkeler de genellikle iktisadi kalkınmanın finansmanında sermaye yetersizliği problemiyle karşı karşıyadır. İç finansman kaynaklarının ihtiyaç duyulan sermaye birikimini sağlayacak büyüklükte olmaması bu ülkeleri dış finansman kaynağı arayışına itmektedir. Bu tür ülkelerde kalkınma için, dolayısıyla sanayileşme için sermaye birikiminin yetersiz olduğu durumlarda kaynak ihtiyacının (tasarruf açığı) dış finansman yoluyla sağlanması amaçlanmaktadır. Keynesyen makro ekonomik denge denklemleriyle bakıldığında, açık ekonomide denge;

$$I+X=S+M^{22}$$

$$I+(X-M)=S$$

$$X-M=S-I$$

$X > M$ olduğunda $I > S$ olacaktır.

Az gelişmiş ülkelerde eşitliğin ilk kısmında genellikle $X < M$ olmaktadır. Bu notasyonda, eşitliği tersine çevirmek için, ihracat gelirlerinin artırılması veya ithalatın kısılması yoluna gitmek gerekirken ve ticaret hadlerini olumlu hale çevirmek veya döviz ithal etmek gerekmektedir. Eşitliğin diğer tarafında da yatırımların artırılmasıyla birlikte hammadde ve yatırım mallarına olan talebin artması, ithalatı genişletmektedir. Bu durumda, ülkenin döviz gelirlerine olan ihtiyacı da artmakta ve devamlı ödemeler dengesi açıklarıyla karşılaşmaktadır. İşte bu noktada ya kalkınmadan vazgeçilecek ya da bunun dış kaynaklarla tamamlanması gündeme gelecektir.

Sağlanan dış borçlar, kullanımdaki etkinliğe de bağlı olarak, milli gelirin artmasına ve kalkınma hızının yükselmesine katkıda bulunabilecektir. Buna paralel olarak, ithalatı ikâme eden ve/veya ihracata yönelik sanayilerin gelişmesine katkıda bulunduğu ölçüde, ülkenin döviz açığı azalabilecek ve kullanılan dış borçların ana para ve faizlerinin ödenmesi fazla bir güçlük doğurmayacaktır. Kuşkusuz dış borçların geri ödenmesi, kullanıldığı süredekinin tam tersine, ekonomiden dış dünyaya bir kaynak transferine yol açmakta ve dolayısıyla kullanılma sırasındaki yararlarının karşılığını (maliyetini) oluşturmaktadır. Bu açıdan dış borç

²² I=Yatırım, X=İhracat, S=Tasarruf, M=İthalat

bulunabilmesi kadar, bu kaynakların nasıl kullanıldığı ve borçların geri ödenebilme kapasitesi de büyük bir önem taşımaktadır (Egeli; 2003, 64-65).

Dış kaynaklardan elde edilen fonlar, iç kaynaklardaki yetersizliği ortadan kaldırmak amacıyla rasyonel politikalar doğrultusunda kullanıldığı sürece kalkınmanın gerçekleşebilmesi olanağı vardır. Aksi takdirde toplumlar, Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi, ekonomik ve siyasal bunalımlarla karşılaşmaktadır. Özellikle yabancı sermaye, dış borç ve yardımları finansman kaynağı olarak kullanırken ülkenin dış kaynaklardan yararlanabilme potansiyeli ve zaman içinde sermaye akımının niteliğindeki farklılıkların gözönünde bulundurulması gerekmektedir (Minibaş; 1985, 54).

Nitekim 1980’li yılların başlarında Meksika, Brezilya, Şili ve Arjantin gibi Latin Amerika ülkeleri başta olmak üzere bir kısım gelişmekte olan ülke borçlarını ödeyemez duruma düşmüş ve dünya büyük bir “dış borç krizi” ile karşı karşıya gelmiştir. Bu kriz bir yandan ağır borç yükü altındaki ülkelerle alacaklılar arasında “borç erteleme anlaşmaları” yapılmasını gerekli kılarken; bir yandan da borç krizi üzerindeki başta olmak üzere az gelişmiş ülkelere dış kaynak transferinin azalmasına ve bu ülkelerin genellikle Uluslararası Para Fonu (IMF) ile işbirliği içinde tüketim, ithalat ve yatırımları daraltıcı yurtiçi uyum (istikrar) politikaları izlemek zorunda kalmalarına neden olmuştur. Krizin olumsuz etkilerini azaltmak üzere çeşitli planlar (Baker Planı, 1985; Brady Planı, 1989 vb.) geliştirilmiş, bu arada IMF-Dünya Bankası işbirliğiyle, “Yapısal Uyum Kolaylığı” (1988) gibi, az gelişmiş ülkelere yönelik kaynaklar oluşturulmaya çalışılmıştır (Egeli; 2003, 65).

Dış finansman kaynakları, üç ana başlıkta incelenmektedir. Bunlar; **yabancı özel sermaye, dış borçlar** ve dışarıdan gelen **hibe ve yardımlar** olarak maddelendirilmiş olup izleyen bölümde ayrıntılarıyla ele alınmaktadır (Savaş; 1986, 96-103 ve Türk; 2001, 270-298).

1- Yabancı Özel Sermaye

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecinde, karşı karşıya bulundukları temel sorunlarından birisi ulusal tasarrufların yeterli düzeyde olmamasıdır. Ulusal

tasarrufların yetersiz kalması durumunda başvuru kaynak yaratma mekanizmalarından birisi de yabancı özel sermayedir.

1950’li yıllarda doğrudan yabancı sermaye yatırımları birincil ürünler ve doğal kaynağın bulunduğu sektörlerde yoğunlaşmışken, son yıllarda hizmet sektörü ve teknoloji yoğun imalat sektörüne kaymaktadır (Çetinkaya; 2004, 241-249). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ev sahibi ülkeye döviz girişi sağlamak, ülkenin sermaye stokunu artırmak, ülkede üretim kapasitesini genişletmek, istihdam yaratmak, ülkeye teknoloji transferi sağlamak, yerli girişimciyi eğitmek gibi yararlar oluşturmaktadır (Seyidoğlu; 2002, 139).

Az gelişmiş ülkelerde, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek ve özellikle 1970’li yıllardan sonra karşılaşılan sermaye açığını ortadan kaldırmak için, dışarıdan finansman sağlama yoluna gidilmektedir. Az gelişmiş ülkelerde sermaye birikiminde yetersizlik sorunu, *tasarruf açığı* ve *dış ticaret açığı* olmak üzere iki tür darboğaz ortaya çıkarmaktadır. Yabancı özel sermaye, az gelişmiş ülkeler açısından (aynı zamanda Türkiye açısından da) dört noktada önem taşımaktadır: Finans gücü, teknoloji transferi, yönetim becerisi ve dış pazar imkanlarıdır (Minibaş; 1992, 70).

Yabancı sermayenin dünya ekonomisindeki genel dağılımı veya yöneliminde en önemli ekonomik unsurlar verimlilik ve kârlılık olmaktadır. Yabancı özel sermaye, doğrudan yabancı sermaye (dolaysız) ve portföy yatırımı (dolaylı) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları genelde sanayi sektörüne yönelik olmakla birlikte hizmet sektöründe de yabancı sermaye girişleri yıllar itibarıyla artış göstermektedir. Doğrudan yabancı sermaye şeklinde ortaya çıkan uluslararası sermaye hareketleri, tahvil ve hisse senetlerinin diğer ülke veya ülkelerin kuruluşları tarafından satın alınmasını ifade eden portföy yatırımları dışında kalan ve bir veya daha fazla uluslararası yatırımcının tamamına sahip olarak veya yerli bir veya daha fazla firma ile ortaklık kurarak gerçekleştirdiği yatırımları ifade etmektedir (DPT; 2000, 1).

Portföy yatırımları ile doğrudan yabancı sermaye arasındaki en önemli fark; yabancı ülkede yapılan yatırımın yönetimi konusunda kendini gösterir. Dolaysız yabancı sermaye yatırımı durumunda, yabancı ülkede kurulan şirket ana şirketin

doğrudan yönetimi altındadır. Oysa uluslararası portföy yatırımları durumunda bir yabancı tahvil veya hisse senedi satın alınırken şirket yönetiminin bizzat denetlenmesi söz konusu değildir. İkinci olarak dolaysız yatırımcı sermayesinden başka bir katkıda bulunmaz. Üçüncü olarak yatırımcıların kimlikleri de birbirinden farklıdır. Portföy yatırımlarını, tasarruf sahibi gerçek kişiler de yapabilir. Oysa uygulamada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını yapanların hemen hemen tamamı çok uluslu şirketler(ÇUŞ)'dir. Dördüncü fark yatırımın ana para ve gelirlerinin geri ödenmesi konusunda görülür. Portföy yatırımlarında gelir ve amortismanların geri ödenme koşulları önceden bellidir. Bunlar borç alan ülke bakımından sabit bir döviz borcu niteliğinde olup, ekonomik koşullara göre değişmez. Oysa dolaysız yatırımlarda genellikle belirli bir amortisman yoktur (Berber; 2006, 390-391).

Özel yabancı sermaye az gelişmiş ülkelerin sermaye birikimi ve teknolojik gelişimi ile ilgili olarak, dış finansman kaynaklarından biridir, çünkü az gelişmiş ekonomiye özel yabancı sermaye ve teknoloji ithaline götüren sebepler iç tasarruf yetersizliği, ödemede ortaya çıkan darboğazlar veya teknolojik yeniliklerdir ve her üçü de mali anlamda fon gerektiren unsurlardır (Berber; 2006, 391).

Portföy (dolaylı) yatırımı şeklinde gelen yabancı sermaye, kısa vadeli olduğundan, ülkenin kalkınmasına uzun dönemde pek fayda sağlanmadığı gibi istikrarsızlık yarattığı için olumsuz sonuçlar da doğurabilmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından farklı olarak portföy yatırımlarının oynaklığı yüksek, buna karşın yer değiştirme maliyeti düşük olduğundan kriz gibi olağanüstü dönemlerde gelişmekte olan ülkelere yönelik yabancı sermaye hareketlerini baltalamaktadır. Bunun sonucunda az gelişmiş ülkeler kalkınmanın önemli bir finansman kaynağından yani doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından mahrum kalmaktadır Yabancı özel sermayenin az gelişmiş ülke ekonomilerine olası katkıları aşağıdaki gibi sıralanabilir (Şen vd; 2004, 220-222):

1. İç tasarruf ve döviz açığının kapatılmasına katkı yaparak gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya bulunduğu Narkse'ün fakirlik kısır döngüsünü kırmaya yardımcı olması,
2. Sermaye birikimine katkı sağlaması,

3. Teknolojik gelişmeye ve yeni teknoloji transferine imkan sağlaması,
4. Reel ücretleri ve istihdamı arttırması,
5. Ülkenin rekabet gücünü arttırması ve kaliteyi yükseltmesi,
6. Beşeri sermayenin gelişmesine ve altyapı hizmetlerinin gelişmesine katkı sağlaması,
7. Vergi gelirlerinn arttırması,
8. Pozitif dışsallık sağlaması.

Yabancı özel sermayenin faydalarının yanında sakıncaları da söz konusudur. Genel olarak bu sakıncalar şöyle sıralanabilir (Han; 2008, 90);

- i. Uygun bir denetim mekanizması olmadığında yabancı özel sermaye ekonomiyi kontrol altına alabilme riskini beraberinde getirmektedir, dolayısıyla bu durum doğru kalkınma hamleleri yapılmasına da engel olma potansiyeli taşımaktadır. Para, maliye ve dış ticaret politikası araçlarının gerektiğinde belirli amaçlar için kullanılmasında zorluklar ortaya çıkabilir.
- ii. Yabancı sermaye ulusal ekonomi için uygun olmayan teknolojileri “empoze ederek” ülkenin sanayileşmesinde ve teknolojik gelişmesinde sapmalara neden olabilir. Böyle bir durumda, bir yandan teknolojide dışa bağımlılık artarken, öte yandan, bu teknolojinin gereği olarak sürekli olarak ithal edilecek dış girdilerle dış ticaret açığının giderek büyümesi gibi olumsuz sonuçlar doğabilir.
- iii. Yabancı özel sermayenin temel amacı kâr etmek olduğuna göre, elde ettiği kârı ana girişimin bulunduğu ülkeye aktarması doğaldır. Bu kâr aktarımları, az gelişmiş ülkelerden döviz çıkışına yol açtığı için, döviz olarak bir kaynak kaybı niteliğinde görülebilir. Eğer kâr oranları çeşitli nedenlerle çok yüksek düzeylerde ise, bu durum ulusal ekonomiye yarardan çok zarar getirmektedir.

Az gelişmiş ülkeler için kalkınmanın finansman boyutunda, yabancı özel sermaye başvuru kaynaklarından birisi olarak görülmektedir. Fakat bu yöntemle başvurulurken, hangi teknolojiyi beraberinde getirdiği, ne ölçüde ulusal ekonomi

ihtiyaçları ile örtüştüğü, evsahibi ülkede ne kadar süre kaldığı, istihdamı artırıp artırmadığı, ulusal kalkınma açısından faydalı olup olmadığı gibi etmenlerin beraber değerlendirilmesi gerekmektedir.

2- Dış Borçlar (Krediler)

Dışarıdan elde edilen kaynakların bir diğeri de dış borçlardır. Dış borç tanımlaması genellikle kredi şeklinde olmaktadır. Dış krediler ya da dış borçlar, azgelişmiş ülke hükümetleri tarafından veya banka ve firmalar üzerinden özel sektörün yurt dışından sağladıkları kredilerden oluşmaktadır. Özel sektör kredileri de genellikle devlet güvenceli teminatlarla gerçekleşmektedir.

Azgelişmiş ülkelerin kalkınmalarında özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında dış borçlanma önemli bir paya sahip olmaya başlamıştır. Uluslararası Mali Kuruluşların kurulmasıyla birlikte özellikle bu kuruluşların içinde IMF ve Dünya Bankası azgelişmiş ülkelere kredi olanağı yaratmaktadır (Todaro; 1994, 457). Azgelişmiş ülkelerin dışarıdan sağladıkları krediler çeşitli açılardan başlıca dört grupta toplanabilir (Han; 2007 ve Berber; 2006, 382-383):

- **Vadeleri Açısından Dış Krediler:** Uzun Vadeli Kalkınma Kredileri ile Kısa ve Orta Vadeli Krediler; bu grup içerisinde en önemli kredi uzun vadeli olanıdır. Buna karışılık kısa ve orta vadeli krediler özellikle cari dış ödeme güçlüklerinin giderilmesi ve genel olarak ekonomi politikası uygulamalarının kolaylaştırılması amacıyla başvuru kaynaklarıdır. Genel olarak vadeleri bir yıla kadar olan dış borçlara kısa, bir ile beş yıl arası dış borçlara orta ve beş yıldan daha uzun süreli kredilere uzun vadeli borçlar denilmektedir.
- **Tarafları Açısından Dış Krediler:** İkili ve çok Taraflı Krediler; dış krediler resmi kaynaklı ve özel kaynaklı olmak üzere de sınıflandırılırlar. Azgelişmiş ülkeye kredi verenin, bir ülke, bir finansman kurumu ya da konsorsiyum²³ olmasına göre de dış krediler ikili ya da çok taraflı krediler olarak adlandırılabilir.

²³ Konsorsiyum; Uluslararası, resmi ya da özel ekonomik kuruluşların kredi açmak, mal yardımları koordine etmek ya da açılan kredilerin geri ödemesini sağlamak gibi amaçlarla meydana getirdikleri organlardır.

- **Kullanım Yeri Açısından Dış Krediler:** Proje ya da Program Kredileri; Azgelişmiş ülkelerin aldıkları krediler, belirli kalkınma projelerini gerçekleştirmek amacıyla olabilir. Proje kredilerinde, kredi belirli bir proje için verilir ve sadece projede kullanılır. Program kredileri ise , kalkınma plan ve programlarının uygulanmasında karşılaşılan genel nitelikli dış finansman ihtiyacını karşılamak için alınmaktadır.
- **Koşulları Açısından Dış Krediler:** Bağlı ve Serbest Krediler; Alınan kredinin kullanımının serbest olup olmamasına göre bir ayrım yapılabilir. Bağlı kredilerle krediyi veren devlet ya da uluslararası finansman kuruluşu, kredinin kullanma serbestisini ya belirli bir ülke ya da belirli bir mal ve hizmet ile sınırlayabilir. Bazen bu iki koşulun beraber kullanıldığı da görülmektedir. Bağlı kredilere en yaygın örnek Eximbank kredileridir.

Azgelişmiş ülkelerin dış borçlar konusunda karşılaştıkları güçlükler, bu ülkelerin en önemli sorunları arasında sıralanabilir. Sermaye birikiminin yeni yatırımlar ve dolayısıyla kalkınma için yetersiz kaldığı durumlarda dışarıdan alınan finansmanlarla bu ihtiyaçların giderilmesi yoluna başvurulmaktadır. Ancak dış borçların vadeleri dolduğunda ana para ve faiz ödemeleri gündeme gelmektedir. Dolayısıyla, dış borçların bu ödemeleri karşılayacak verimli yatırımlarda kullanılması gelişmekte olan ülkeler için büyük önem taşımaktadır. Azgelişmiş ülkeler için uzun dönemde kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması, ancak alınan kredilerin verimli alanlarda kullanılması ile mümkün görünmektedir.

3- Hibe ve Yardımlar

Dış tasarrufların bir türü de tamamen veya kısmen karşılıksız olarak verilen hibe ve yardımlardan oluşmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD, Sovyetler Birliği'nin tehditlerine ve komünizmin yayılmasına karşı dış yardım programını uygulamaya koymuş ve bu çerçevede zamanın ABD Dışişleri Başkanı Marhall'ın önerisi, Devlet Başkanı Truman'nın da onayıyla İkinci Dünya Savaşından sonra yıkılan Avrupa'nın yeniden imarı için Tükiye'de dahil olmak üzere Fransa, İngiltere gibi değişik ülkelere askeri ve ekonomik ağırlıklı yardımlar yapmaya başlamıştır. 1948 yılında uygulamaya konulan Marshall Planı olarak adlandırılan bu

dış yardımlar sonrasında Sovyetler Birliği’de Hindistan, Mısır, Suriye gibi ülkelere bu tür yardımlarda bulunmuştur (Şen ve diğerleri; 2004, 227).

Dış yardım yapan ülkelere bakıldığında bu ülkelerin siyasi amaçları ve ekonomik çıkarları ile coğrafi yakınlıklarının belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Dış yardımlar, yardımı yapan ülkelerin ön koşulları karşılığında verilmektedir. Bu koşullar verilen yardımın belli bir projenin finansmanında kullanılması şeklinde olabileceği gibi, yardımı yapan ülkenin mallarının satın alınması koşuluyla da olabilmektedir.

Az gelişmiş ekonomilere yardım yapılırken bazı etmenler göz önünde bulundurulmaktadır. Kalkınmanın önünde engel olan ekonomik ve sosyal faktörleri ortadan kaldırmak üzere, ekonomik ve sosyal reformların yapılıp yapılmadığı, iktisadi kalkınmanın bir kalkınma planı çerçevesinde yürütülüp yürütülmediği, yardım görecektir ekonominin yatırımları emme gücü, ödemeler bilançosunun açık gösterip göstermediği ve nihayetinde yapılacak yardımın hibe veya kredi şeklinde olmasını tayini bakımından, az gelişmiş ekonominin ilk kalkınma hızına kavuşup kavuşmadığı gözönünde tutulan ölçütlerin belli başlılarıdır (Türk; 2001, 289). Günümüzde dış yardımlarla ilgili tartışmalar genellikle üç noktada yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmalar aşağıda sıralanmaktadır (Şen vd; 2004, 229-230):

- Tartışmalardan ilki, gelişmekte olan ülkelerin kalkınması için, dış yardım mı yoksa bu ülkelerin dış ticaretini artıracak kolaylıkların sağlanmasının mı daha iyi olacağı noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmaya göre, belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış az gelişmiş ülkelerin, ihracatını artıracak biçimde geliştirilmelerinin hem bu ülkelerin ihracat yapılarını daha da iyileştirebilmelerine, hem de kalkınma süreçlerini daha sağlam temellere dayandırabilmelerine katkı sağlayacaktır. Bununla beraber kısa dönemde tasarruf açığının kapatılmasında şartsız döviz olarak yapılan dış yardımların kalkınmada daha önemli bir rol oynayacağı da açıktır.
- Tartışmaların ikincisi, dış yardımların miktarı ile ilgilidir. Dış yardımların miktarını belirlemede insani duygulardan daha ziyade gelişmiş ülkelerin politik ve ideolojik tercihleri belirleyici olmaktadır. Soğuk savaş döneminde Batı Bloku ile Doğu Bloku arasındaki siyasi ve ekonomik rekabetin ortaya

çıkardığı dış yardımlar, Doğu Bloku'nun 1990'lı yılların başında tamamen çökmesi sonrasında önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu durumdan da dış yardıma muhtaç azgelişmiş ülkeler olumsuz yönde etkilenmişler ve önemli bir dış kaynaktan yoksun kalmışlardır.

- Üçüncü tartışma ise, dış yardımların yardımı yapacak devlet tarafından mı yoksa, uluslararası bir kuruluş tarafından mı verilmesinin, gelişmekte olan ülkelerin kalkınması açısından daha yararlı olacağı noktasında yoğunlaşmaktadır. Dış yardımların, uluslararası bir kuruluş tarafından yapılmasının daha faydalı olacağını ileri sürenler, yardımı alan ülkenin veren ülke karşısında onurundan özveride bulunma tehlikesinin ortadan kalkacağı, bu konuda uzmanlaşmış uluslararası bir kuruluşun ihtiyaç sahibi ülkeleri ve yardımın şeklini daha iyi belirleyebileceği gibi avantajları olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber ülkelerin yardımını kendilerinin yapmayı tercih ettikleri de bir gerçektir.

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını finanse etmede kullanabildikleri bir diğer dış hibe nitelikli kaynak ise yurtdışında çalışan işçilerin göndermiş olduğu dövizler olabilmektedir. Başta Türkiye olmak üzere bir çok ülke vatandaşları ikinci dünya savaşı sonrası işgücü açığı olan Avrupa ülkelerine gönderilmiş ve bunlar elde ettikleri kazançların önemli bir kısmını ülkelere yatırım amacıyla göndermiştir. Bu tür cari transferlerin doğru yönlendirilmesi durumunda kalkınmanın finansmanına katkı yapması olasıdır.

II- KALKINMANIN FİNANSMANI VE TARIM

Tarımsal faaliyet, insanlığın yerleşik hayata geçmesi öncesinde ve sonrasında gerçekleştirdiği ilk iktisadi faaliyet olma özelliğini taşımaktadır. Beslenme kişilerin fizyolojik ihtiyaçlarının en başında gelmesinden dolayı yaşamsal bir öneme sahiptir. Tarımsal faaliyetin, zamanla beslenme fonksiyonuna ek olarak yeni işlevler yüklenmek suretiyle toplumsal önemi devam etmektedir. Bu açıdan, tarımsal faaliyetlerin insanlığın gelişmesinde uzun zaman ilk sırayı tutması “eşyanın tabiatı” gereğidir.

R. Alexander (1964;59-62) Kalkınmanın iktisadi hayattaki rolünü anlattığı “İktisadi Kalkınmanın Esasları” isimli kitabında tarım sektörü üzerine görüşlerini aşağıda yazıldığı gibi kaleme almakta ve tarımın önemini vurgulamaktadır;

“Birçok ülkede iktisadi kalkınmanın sanayileşme anlamına geldiği kabul edilmektedir. Bununla beraber tarım, başarılı bir iktisadi kalkınma programının ayrılmaz bir parçasıdır. Gerçekten sanayinin gelişmesine paralel olarak tarımda da gerekli değişme ve ilerleme sağlanmadığı takdirde sanayileşme tek yönlü ve çok pahalı olur, ayrıca sanayileşme taraftarlarının bu yoldan ulaşmayı umdukları amaçları da gerçekleştiremez”

İktisadi kalkınma için ortak kanı olarak az gelişmiş ülkelerin çoğunda tarım alanında çözülmesi gereken iki genel problem mevcuttur. Bunlar; tarımsal reform ve toprak mülkiyeti²⁴ sorununun çözüme kavuşturulması ve tarımda verimliliğin artırılmasıdır. Birçok hallerde bu iki faktör birbirine bağlı ve birbirini etkilemektedir. Ayrıca bu faktörler ülkelerin sanayileşmesi üzerinde de rol oynamaktadır.

Tarım, özellikle az gelişmiş ülkelerde, kırsal alanda yaşayan halkın geçimini sağladığı temel sektördür. Ayrıca, tarım sektörü, ulusal ekonomilere, halkın temel gıda maddelerini garanti ederek, nüfusun önemli bir kısmına istihdam olanağı sağlayarak, ulusal gelire ve ihracata destek olarak ve sanayi sektörüne ara malı sağlayarak ve talep yaratarak katkı sağlamaktadır.

A. Genel Olarak Tarım Sektörünün Özellikleri

Tarım sektörü, içinde tarımsal üretimin gerçekleştirildiği bir faaliyet alanıdır. Ülke ekonomilerinin sektörel yapısının incelenmesinde genellikle Colin Clark’ın (üç sektör) yaklaşımı kullanılmaktadır. Ulusal ekonomilerin analizinde üçlü sektör olarak, tarım birinci, sanayi ikinci ve diğer sektörler üçüncü sektörü oluşturmaktadır.

²⁴ Özellikle toprak mülkiyeti konusunda tarımsal yapı çeşitli ülkelerde farklı nitelikler göstermiştir. Sanayi devrimi öncesinde İngiltere’de “enclosure” hareketi, Fransa’da ihtilalden sonra feodalizmin tasfiyesi, Japonya’da 19 yüzyılda Meiji döneminde gerçekleştirilen toprak reformu, Rusya’da kolektifleştirme eylemleri birbirinden farklı tarımsal yapı değişiklikleridir. Toprak reformu sadece daha çok çiftçiyi toprak sahibi yapmak değil, tarımsal yapıyı sanayileşme sürecinin gerektirdiği koşullara uyum sağlayabilecek bir biçime dönüştürmektir.

Bu sektörler içerisinde tarım, insanlığın varlığından bu yana, temel fizyolojik ihtiyaç olan beslenme ile ilgili olduğundan en eski ve en önemli sektör olmuştur. Sektörler arası ilişkilerde bazen tamamlayıcılık bazen de rekabet unsuru görülmektedir.

Sanayi ve tarım sektörleri arasındaki ilişkilerin seyri ve sanayinin, tarım aleyhine gelişme göstermesi, üretim yapısını ve zamanla sosyal hayatı etkileyen itici bir güç olmuştur. Ekonomik gelişmenin başlangıç safhasında, tarım sektörü hâkim unsur ve ekonomiyi besleyen temel güç iken, zamanla sanayi sektörü ilerleyici ve yönlendirici bir öneme sahip olmuştur. Zaman içinde gelir, tasarruf ve yatırımlar yön ve hacim değiştirerek sanayide toplanmıştır. Genel olarak tarım ile sanayi arasındaki ilişkilerin seyri, her ülkede sanayinin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Bu üstünlük, sanayinin pazarlık gücünde, iç ticaret hadlerinde, gelir dağılımında, istihdamda, teknolojik gelişmede, talebin fiyat ve gelir esnekliğinde kendini hissettirmiştir (Olalı;1987, 19).

Tarım sektörünün iktisadi kalkınmadaki rolünü incelerken öncelikle yapılması gereken, tarım sektörünün genel özelliklerinin ortaya konulmasıdır. Tarımsal üretimin ve tarımsal ürünlerin sahip olduğu özellikler incelendiğinde sektörün kalkınma açısından bünyesinde barındırdığı kısıtlar kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İzleyen bölümde tarım sektörünün üretim açısından özellikleri, ürün açısından özellikleri ve sektörün işlevleri ele alınacaktır.

B. Tarımsal Üretimin Özellikleri

Tarımsal üretim, yaygın olarak bitkisel üretimi kapsamakla birlikte hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de kapsayan çok yönlü faaliyetler bütünüdür. Tarımsal faaliyet yapan işletmelere tarım işletmesi, bu işletmeleri işletenlere de çiftçi denilmektedir. Çiftçi, tarım işletmesinde üretici ve girişimcidir. Bu kişi her zaman işlediği toprağın sahibi olmayabilmekte, kiracı, ortakçı veya yarıcı olarak da tarımla uğraşabilmektedir.

Tarımsal üretim, günümüzde yalnızca ilkel nitelikteki bitkisel ürünlerin ekim, dikim ve hasadı ile hayvansal ürünlerin yetiştirilmesinden ibaret olan bir faaliyeti ifade etmemekte, giderek ticari ve sınai bir karakter kazanmaktadır. Yetiştirilen tarım

ürünlerinin, üretici işletmelerinde işletilerek yarı mamül mallara dönüştürülmesi, piyasaya ulaştırılması ve pazarlanması da artık bir tarımsal faaliyet olarak görülmektedir. Çünkü, bu tür faaliyetler üretimle yetinen çiftçilik faaliyetlerini tamamlamakta ve sınai/ticari bir özellik göstermektedir. Çiftçi el sanatlarının da tarımsal üretim kavramı içerisine sığdırılması tartışılan bir konu olmaktadır (Olalı;1987, 3-5).

Tarımda, üretim fonksiyonunda girdiler dışında üreticinin denetleyemediği dışsal değişkenler²⁵ de önemli rol oynamaktadır. Yukarıda tarım sektörünün diğer sektörlerden farklılıklarına genel bir giriş yapılmakla beraber, diğer sektörlerdeki üretim faaliyetinden ayıran özellikleri aşağıda belirtilmektedir:

- **Arz Esnekliğinin Sınırlı Olması**

Üretim fonksiyonu bir üretim döneminde, çıktı ile üretime katılan girdiler arasındaki ilişkiyi gösterir. Bu fonksiyonel ilişki $Y=f(X_1, X_2, \dots, X_n)$ diye yazılır. Burada Y ürün yani çıktıdır; $X_1, X_2, \dots, X_n$, üretime katılan emek, doğal kaynaklar, sermaye gibi girdileri göstermektedir. Bu üretim fonksiyonu, girdilerle çıktı arasındaki ilişkinin kesinlikle bilindiğini varsayar. Oysa tarımda, her dönemdeki ürün miktarının belirlenmesinde sadece kullanılan girdi miktarı değil, yağış, ısı, gibi doğal etkenler de rol oynar. Bu dış etkenleri h ile gösterirsek, tarımda üretim fonksiyonu $Y=f(X_1, X_2, \dots, X_n, h)$ şeklinde yazılacaktır. Bu fonksiyonel ilişki diğerinden farklıdır, çünkü her dönemde çıktıyı, kullanılan girdiler dışında, üreticinin denetleyemediği dışsal etkenler de belirler. Mesela, çiftçi üretimi artırmak amacı ile daha fazla girdi kullansa da, doğal koşullar elverişsiz giderse, üretim azalır. Girdi-çıktı ilişkisinin tarımda kesinlikle bilinmemesi, “verim belirsizliği” olarak nitelendirilir (Kazgan;2003,4-5). Tarımsal üretim doğası gereği ekonominin dinamiğine gecikmeli olarak ayak uydurur. Üretim kısa dönemde talep cephesindeki değişmelere ayak uyduramaz. Ayrıca tarımsal üretimde kısa ve uzun dönem kavramları diğer üretim kesimlerine göre farklılık arzeder. Üretimde doğal koşulların belirleyici olması sebebiyle tarım sektöründe risk ve belirsizlik de büyüktür.

²⁵ Dışsal etken veya egzogen (exogen) değişken, üretimi etkilediği halde üretimden etkilenmeyen doğal etkenlere denir. Tarım sektöründe üretici dışsal etkenlere bağımlıdır. Teknoloji düzeyi ilerledikçe etkilerini sınırlandırabilir.

Tarımdaki belirsizliklere fiyat belirsizliği ve yukarıda anlatıldığı gibi verim belirsizliği örnek gösterilebilir (Olalı;1987, 8).

Tarım kesiminde, üretim faktörlerinden birisi olan toprağın (veya doğal kaynakların) sınırlı olması da ürün arzını sınırlamaktadır. Belirli bir ekonomi ele alındığında veri toprak (doğal kaynak) sermaye ve işgücü arttırılmış olsa bile tarımsal üretimin bir sınırı vardır (Manisalı;1982, 91-94).

- **Üretim Tekniklerinin Geliştirilebilme Olanaklarının Sınırlı Olması**

Tarımda üretim faktörlerinin mobilitesi sınırlıdır. Bu durum hem mekan hem de sektörler itibariyle geçerlidir. İşgücü toprağa bağlıdır. Başka bir bölgeye göç varolmakla beraber son çare olarak düşünülür. Meslek değiştirme imkanları da sınırlıdır. Aynı zamanda toprak taşınmaz bir faktördür. Kurumsal nedenlerle, toprağın verimsiz çalışan çiftçiden verimli çalışan çiftçiye geçişi sınırlıdır (Olalı;1987,7).

- **İklim Şartlarının Belirleyiciliği**

Tarım, doğal kaynaklardan ve biyolojik güçten yararlanılarak yapılan bir üretim faaliyetidir. Tarım makinelerinin kullanımı hem mevsime, hem de arazi şartlarına ve işletme büyüklüğüne bağlıdır. Sermaye mallarının kış aylarında âtil kalması ciddi bir maliyet sorunudur (Karagölge; 1987, 7).

Tarımsal üretim doğa koşullarına bağlıdır ve üretim her türlü doğa koşullarına açık olarak dış ortamda yapılır. Tarımsal üretimin çeşidini, miktarını belirlemede toprak ve iklim koşulları etkilidir. İklim, toprak ve diğer doğa koşullarını belirlemek ve değiştirmek genelde mümkün değildir. Bu nedenle doğa koşullarının izin verdiği şekli ile tarımsal faaliyet sürdürülür. Sulama, sera, makineleşme gibi teknolojilerin kullanımı ile doğal koşulların etkisini azaltarak, açık ve kapalı ortamda üretim yapmak bir ölçüde mümkündür (Dernek; 2006, 3).

- **Üretici Rantının Belirsizliği**

Tarımsal üretim ve arz, belirlilik ilkesinin gerçekleşmesine olanak bırakmaz. Üretim fonksiyonunun ve tarımsal fiyatların istikrarsızlığı, fiyatın ancak ürün piyasaya geldikten sonra belirlenmesi, fiyat değişimlerinin yansımadaki gecikme, pazarlama hizmetlerindeki monopolcü etkenler, belirlilik ilkesini bozar. Yani üretici, üretim planını hazırlarken, ürün için elde edeceği fiyat ve üretim faktörlerinin verimi gibi öğeleri kesinlikle bilemez, bu da belirsizliği artırır (Kazgan; 2003, 9).

- **İşbölümü ve Uzmanlaşmaya Elverişli Olmaması**

Tarımsal üretim mevsimlidir, dolayısıyla bu faaliyet kolunda çeşitli işler, uygun olan zamanlarda ve sıra ile yapılmak zorundadır. Tarımsal faaliyetin zamanla sınırlı oluşu ya da işlerin mevsimlik oluşu yüzünden tarımda, hem ileri bir iş bölümü ve uzmanlaşma yoktur, hem de işçilik ihtiyacı mevsimden mevsime değişmektedir (Karagölge; 1987, 9). Üretim mevsimlere bağlı olarak kesiklidir, belli bir zaman ve çaba sonunda ürün elde edilir. Bazı mevsimlerde ürün bolluğu görülürken, bazı mevsimlerde ise hiç ürün olmaz.

- **İktisadi Krizlere Karşı Direncin Yüksek Olması**

Tarımsal üretim, konjonktürel kriz dönemlerinde sanayi ve hizmetler sektörleri kadar derinden etkilenmez. Konjonktürün canlanma dönemlerinde ise, tarım ürünleri fiyatları sanayi ürünleri fiyatlarından daha yavaş artar. Buna dayanarak üretimi tarıma dayalı toplumların ekonomik krizler karşısında daha dayanıklı oldukları ileri sürülmektedir (Olah; 1987, 9).

- **Tarımsal İşletmenin Fiyat Üstlenicisi Olmaması**

Üretim ölçeği, her işletmede, o sektörün toplam arzına oranla çok küçüktür. Dolayısıyla, tekil işletme üretim miktarını değiştirmekle, ürün fiyatını etkileyemez, fiyat her üretici için veridir. Yani talep elastikiyeti sonsuzdur. Buna göre tarımsal ürün arzında atomisite şartı gerçekleşir (Kazgan; 2003, 7).

Ancak “retim leğinin küçüklüğü”, mutlak olarak tanımlanabilen bir kavram değildir, göreli bir anlamı vardır. Azgelişmiş ülkelerde, tarım işletmelerinin yarısından fazlasının kullandığı girdi ve sağladığı ürün gelişmiş ülkelerdeki­in onda biri kadardır. Bundan dolayı üretim leği, piyasanın genişliği ile birlikte dşnlmelidir; ürünün toplam arzına göre, tek üretici, fiyatı etkileyemeyecek kadar küçük miktar üretiyor demektir (Kazgan; 2003, 8).

Tarımsal retim­in özellikleri­le ilgili olarak buraya kadar yapılan açıklamalar sektörün çok özel koşullarda üretim yaptığını, üretimde dalgalanmaların kaçınılmaz olduğunu dolayısıyla kalkınmanın finansmanı açısından tarımdan beklenen işlevlerin bu özellikleri dikkate belirlenmesi gereğine işaret etmektedir.

C. Tarımsal rnlerin zellikleri

Tarım rnlerinin kendilerine özgü bazı belirgin nitelikleri bulunmaktadır. Bu zellikler aşağıda açıklanmıştır;

- **Nihai Tüketime Konu Olması veya Sanayi Girdisi Olması**

Tarımsal faaliyet sonucu elde edilen maddeler, genellikle hammadde niteliği taşır. Gıda maddeleri ve/veya hammadde olarak kullanılan tarım ürünleri organik niteliklerinden ötürü genellikle dayanıksız maddelerdir. Bu sebeple depolama risk ve maliyeti vardır (Olalı; 1987, 13-14).

- **Türdeş (Homojen) rnler Olması**

Tarımsal rnler türdeştir (homojen) yani her ürün niteliklerine göre standartlaştırılmıştır. Üretici A, marka, ambalaj, reklam vb. yollarla ürününü, retici B’ninkinden farklılaştıramaz, bu ilke ancak tarımsal üreticinin pazarlamacıya ürünü arzettiği piyasada geçerlidir. Ekonomi geliştikçe ve piyasalar rgtlendike, nihai tketic­ie ürünün arzedildiği piyasada türdeşlik ilkesi çeşitli biçimlerde bozulur. Özellikle işlendikten sonra tketic­ie sunulan ürünlerde bu ilke artık geçerliliğini yitirir (Kazgan ;2003, 8).

- **Tarım Ürünlerinin Bileşik Ürün Karakterli Olması**

Bitkisel ve hayvansal ürünler genellikle bileşik ürün karakteri gösterirler ve birarada yetişirler. Bu nedenle bu tür ürünlerde çoğu defa “ana ürün” veya “yan ürün” ayrımının yapılması gerekli olur. Tarım ürünlerinin çoğunda zengin bir yan ürün deseni bulunmaktadır. Ana ürünlerin yanısıra yan ürünlerin de birlikte yetişmeleri üretici için ek gelir kaynağı olduğu kadar sanayi açısında da zengin bir hammadde kaynağı teşkil etmektedir. Ancak yan ürünlerin elde edilmesi çoğu zaman ana ürünlerin işlenmesi ile mümkün olmaktadır (Olalı; 1987, 14-15).

- **Gelir Esnekliğinin Düşük Olması**

Gıda maddesi ve yarı mamul tüketim maddesi niteliği taşıyan tarımsal ürünlerin gelir elastikiyeti düşüktür.²⁶ Gıda maddeleri talebinin gelir elastikiyeti *Engel Kanunu* çerçevesinde incelenebilir; Engel, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında işçi ailelerinin bütçelerini incelediğinde, artan tüketici gelirlerine karşın, ailelerinin gıda maddeleri harcamalarının mutlak olarak yükseldiğini, ancak oransal(nispi) olarak azaldığını, buna karşın gıda maddeleri dışındaki tüketim harcamalarının mutlak ve nispi olarak arttığını tespit etmiştir. Tarım sektörü Engel Kanunu’nun açıklamaya çalıştığı bu durumdan çok etkilenmektedir. Engel Kanunu bir bakıma tarımdaki gelir düzeyinin neden diğer sektörlerin altında kaldığını ve zaman içinde milli gelir içinde tarımın payının azaldığını da açıklamaktadır²⁷.

Tarımsal ürünlerde gelir esnekliğinin düşük olması, diğer şartlar veri iken, tarım ürünleri fiyatları diğer sektör ürünlerine oranla daha düşük oranlarda yükselir ve iç ticaret hadleri tarım sektörü aleyhine gelişir. Bu durum, serbest piyasa şartları altında tarımın giderek daha az kaynak kullanması sonucunu yaratır. Piyasaların akışkan olması halinde sermaye, iş gücü, ve hatta doğal kaynaklar tarımdan, tarım dışı sektörlere kayar (Şahin; 2002, 272).

²⁶ Gıda maddeleri gelir elastikiyeti ülkeden ülkeye ve hatta aynı ülkede farklı gelir grupları arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Bu elastikiyet az gelişmiş ülkelerde 0,7-0,8 arasında, gelişmiş ülkelerde ise 0,3-0,4 arasında değişme göstermektedir.

²⁷ Ekonomi geliştikçe, gelir düzeyi de yükselir. Tüketiciler ilkel ve basit tarım ürünleri yerine, işlenmiş ve tüketim olgunluğu arttırılmış ürünleri tercih etmeye başlar. Böylece gıda maddelerine yapılan tüketim harcamalarının giderek artan bir ölümü tarım kökenli fakat sanayide işlenmiş mamullere gitmeye başlar. Bu arada sanayi kesiminin de rolü artar. Sanayi kesimlerinin gıda maddeleri harcamalarından aldıkları pay büyürken tarım sektörünün payı küçülür.

Yapılan ampirik araştırmalar tarım ürünleri talebinin sadece gelir esnekliğinin değil, aynı zamanda fiyat esnekliğinin de düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Talebin gelir esnekliği bitkisel ürünlerde hayvansal ürünlere göre daha düşüktür (Şahin; 2002, 272). Zira gelir düzeyi yükseldikçe karbonhidratlı besinler yerine proteinli besin kullanımı artar.

- **Fiyat Belirleme Sürecinin Farklı Olması**

Tarımsal ürünlerin fiyatları, sanayi ürünlerinin fiyatlarından farklı şekilde oluşur. Ürünlerin arz ve talep elastikiyetinin düşük olduğu bir önceki maddede belirtilmiştir. Fiyatlarda yıldan yıla dalgalanma ortaya çıkar. Depolama ve ürün imhası yoluyla bu dalgalanmayı önlemek her zaman mümkün değildir. Üreticiler ürün fiyatlarının belirlenmesinde serbestliğe sahip değildirler. Gıda maddelerinde talep önemli bir değişiklik göstermediği için ürünlerin fiyatı arz miktarına bağlı olarak oluşur (Olalı;1987, 16-18).

D- Tarıma Öncelik Veren Kalkınma Stratejilerinin Dayanakları

Kalkınma literatürüne bakıldığında, yaygın görüş azgelişmiş bir ülkenin gelişmiş ülke haline gelmesi için, geleneksel üretim biçimi olan tarım sektöründen sanayi sektörüne geçişi gerçekleştirmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Kalkınma teorilerinin çoğunda, tarım sektörünün geri kalmışlığı ekonomik geriliğin göstergesi olarak değerlendirilirken, sanayi sektörünün payının artması ise gelişmişliğin göstergesi olarak yorumlanır. Ancak gelişmiş ülkelerin, azgelişmiş ülkeleri hem hammadde kaynağı olarak, hem de kendi ürettikleri nihai ürünlerin alıcısı olan bir pazar alanı olarak görmesi, gelişmiş ülkelerin gücünü artırırken azgelişmiş ülkelerin fakirlik zincirini kırmalarını zorlaştırmaktadır. Gelişmiş ülkenin bu süreçte daha da güçlenmeleri ve sermaye birikimlerini artırmaları ağır eleştirilere konu olmaktadır. Özellikle Yapısalcı Kalkınmacı görüşü savunan iktisatçılar, bu durumu eleřtirmektedir²⁸.

Azgelişmiş ekonomilerde tarım sektörünün önemi, milli gelir içerisinde tarımın payının büyük olması ve faal nüfusun büyük çoğunluğunun tarım sektöründe

²⁸ Birinci bölümde Yapısal Kalkınmacı anlayış içinde daha ayrıntılı bilgi verilmektedir.

alışmasından ve yaşamasından ileri gelmektedir. Kalkınma literatüründe varolan çalışmalarda genellikle tarıma öncelik veren politikalarla ilgili görüşler farklılık göstermektedir. Bunlar, uzun dönemde tarıma bağlı gelişmeyi öngören stratejiler veya uzun dönem içinde tarımı bir basamak yaparak, sanayileşmeye öncelik vermeyi benimseyen görüşlerden meydana gelmektedir. Azgelişmiş ekonomiler iktisadi kalkınmalarını dengeli bir şekilde yürütebilmek için sanayileşmelerine paralel olarak tarım sektörünü de geliştirmek, tarımsal ürünlerini çeşitlendirmek ve artırmak yoluna gitmektedir. Uygulamalarda, azgelişmiş ülkeler tarıma farklı derecede önem vermelerine rağmen, tarım sektöründen hiç vazgeçmemişlerdir (Manisalı; 1982, 96-101 ve Türk; 2001, 263). Kalkınma teorilerinde tarımı öncelikli tutan görüşlerin ortak özellikleri ve dayanak noktaları aşağıda yer almaktadır:

1- Yatırım Sermayesi İhtiyacının Düşük Olması

Azgelişmiş ekonomilerde, tarım kesiminde üretim, sanayiye oranla daha düşük yatırımlar ile gerçekleştirilebilir. Yatırımın, tarım kesiminde yaratacağı ürün artışının, sanayi kesiminden daha hızlı şekilde geri dönüşü olmaktadır. Azgelişmiş ülkeler sermaye birikimi açısından büyük zorluklar ile karşı karşıya bulunduklarına göre, tarım kesiminde yapacakları düşük miktardaki yatırımlar bile, tarım kesiminin bu özelliğinden dolayı hızlı üretim artışı sağlayabilir. Bu maddeye yapılan eleştiriler, kısa vadeli bir görüş olduğunu ve bir dereceye kadar uygulanabileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

2-Nitelikli İşgücü İhtiyacının Düşük Olması

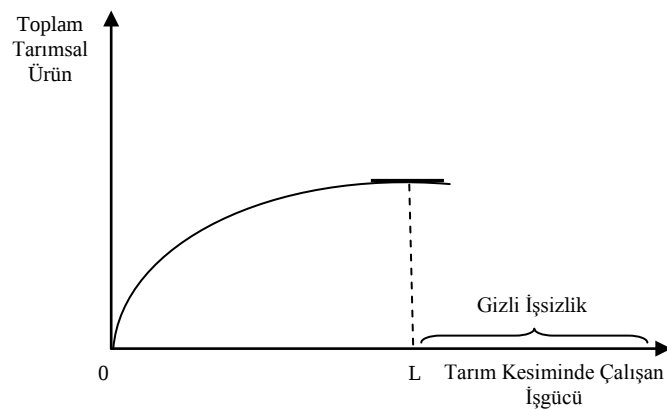
Tarım kesiminde, sanayi kesiminin gerektirdiği girişimci ve idari kadroya ihtiyaç duyulmamaktadır. Sanayi/teknolojik yatırımlarının artması, beşeri sermaye ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Sanayide özellikle büyük ölçekli yatırımlarda, bilgi seviyesi yüksek teknik ve idari kadrolara ve girişimcilere ihtiyaç vardır. Oysa tarım kesimi için nitelikli işgücü ihtiyacı yoktur. Gerektiğinde ilkel bilgi düzeyi ve teknikler ile dahi tarımsal üretimin sürdürülmesi söz konusudur. A. Lewis'te olduğu gibi genelde tarıma öncelik veren kalkınma iktisatçılarının dayanak noktası bu özelliktir.

Sanayi kesiminde ücretli emek kullanımı yaygın olarak görülmektedir. Aile işgücü ile çalışan firmalara pek rastlanmaz. Tarım kesiminde ise işgücü kullanımı iki farklı biçimde örgütlenmektedir. Sanayi sektörü ücretli işgücü ile çalışmaktadır. Ancak, tarım işletmelerinin hiçbirisi ürün fiyatlarını, hatta işçi ücretlerini, etkileyecek güçte değildir. İşçi sendikaları bulunuyor olsa da çok güçsüzdür. Diğer yanda ise aile işgücü ile çalışan, ücretli işgücü kullanmayan “köylü aile işletmeleri” bulunmaktadır. Bu iki ayrı örgütlenme biçiminde, emek kullanımı ücret haddi farklı kurallara tabidir. Bu fark köylü aile işletmelerinde (geçimlik kesim) gizli işsiz ve mevsimlik işsiz türünde emek birikimine yol açar. Ekonomiler geliştikçe, ücretsiz aile emeği kullanımı yerine, tarımda da ücretli işgücü kullanımına bırakır (Kazgan; 2003, 43-44).

Bu sebeple tarım sektöründe en sık karşılaşılan işsizlik türü, gizli işsizliktir. Azgelişmiş ekonomilerde tarım kesimindeki nüfus artış hızının çok yüksek olması ve buna karşılık, makineleşmenin yanında toprağın sınırlı olması “gizli işsizlik” dediğimiz işsizlik türünün ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Tanım vermek gerekirse gizli işsizlik; üretim faaliyetinden çekilen bir işgücü olmasına rağmen, üretim miktarının azalmaması durumudur. Diğer bir ifadeyle üretimden alıkonan işgücünün üretime herhangi bir katkısı yoktur.

Tarımda makineleşmenin işgücünden tasarruf ettirici özelliği yanında, hızla artan işgücü, üretime herhangi bir katkıda bulunmadığı halde geniş ölçüde tarım sektöründe istihdam edilmeye devam etmektedir.

Grafik 8: Tarım Kesiminde İstihdam ve Gizli İşsizlik

Kaynak: Erol Manisalı, **Gelişme Ekonomisi**, Ar Yayın Dağıtım, İstanbul, 1982, s.30.

Grafik 8 incelendiğinde; Tarım kesiminde (OL) düzeyinden sonraki işgücünün, çalışır görüldüğü halde üretime herhangi bir katkısıda bulunmamaktadır ve bu kesim gizli işsiz konumundadır.

Sanayi kesiminde, tarımdaki fazla işgücünün tamamını kapsayacak büyüklükte yatırım yapılamadığı ve hizmet kesimi de yeterli olmadığı için, tarımdaki fazlanın tamamı diğer kesimlere aktarılamamakta, dolayısıyla gizli işsizliğe karşı çözüm yolu bulunamamaktadır (Manisalı; 1982, 29-30).

3- İşgücü Hareketliliği ve Göçü Baskılaması

Tarıma öncelik ya da büyük önem verilmesini savunan görüşün diğer bir dayanak noktası da, hızlı artan kırsal nüfusun, tarım alanında yapılan yatırımlar ve tarıma verilen önem ile yerinde tutulmasıdır. Bu görüş mekanizmayı tersine de işletecek nitelikte görülmektedir. Çünkü tarım kesiminde yatırımların arttırılması, bir bakıma tarımda makinalaşmayı arttırmak demektir. Bu da tarım kesiminde sermaye yoğun üretim tekniğine geçmek demektir ve sonuç olarak tarım kesiminden diğer kesimlere daha hızlı bir işgücü arzı yaratır. Tarım kesiminden sanayi kesimine işgücü arzı sorunu Lewis tarafından incelenmiştir²⁹. Lewis'te, azgelişmiş ekonomilerde, sanayi kesimi için gerekli olan işgücü ihtiyacının, tarım kesiminden rahatlıkla sağlanabileceği önerilmekte ve bir bakıma “sınırsız işgücü arzının” bulunduğu kabul edilmektedir. Tarım kesiminde görülen gizli işsizlik, sanayi için bir faktör kaynağı teşkil etmektedir. Oysa bu gerekçe, tarım kesiminde, tarıma dayalı yatırımların arttırılması büyük bir ihtimalle işgücü fazlasını arttıracak, diğer kesimlere işgücü hareketini hızlandıracaktır.

4- İthal Girdi İhtiyacının Düşük Olması

Tarım kesiminde üretimin arttırılması için gerekli olan ithal girdi, sanayi kesimine oranla çok daha düşüktür. Azgelişmiş ekonomiler, büyük dış ödeme güçlükleri ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu bakımdan birim üretim için gerekli olan ithalat, tarımda sanayi kesimine oranla çok daha düşüktür. Bu sebebe dayanarak

²⁹ Arthur Lewis ve sınırsız emek arzı ile kalkınma modeli birinci bölümde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

tarıma öncelik vermek dış ticaret bilançosunun dengesi açısından da tercih edilmektedir.

5- Tarımsal Ürün İç Talebinin Yüksek Olması

Tarıma öncelik veren iktisatçıların destek olarak gösterdikleri diğer bir faktör de az gelişmiş ülkelerde tarımsal ürün talebiyle ilgilidir. Gelirleri artış gösteren az gelişmiş ekonomilerin bu artan gelirle birlikte, tarımsal ürün talebi de artmaktadır. Ayrıca bu ülkelerde nüfus artış hızının çok yüksek oluşu, talep artış hızının daha da yüksek olmasına yol açar. Nüfus artış hızıyla birlikte, az gelişmiş ekonomilerde gıda maddeleri talebinin gelir esnekliğinin yüksek oluşu, tarımsal üretimin önemini ortaya koyar (Johnston; 1961).

6- İhracatta Tarımsal Ürünlerin Başat Olması

Az gelişmiş ekonomilerin geleneksel ihracat maddelerinin tarıma ve hammaddeye (doğal kaynaklara) bağlı olması ve bu ülkelerin sanayi mamul madde ihraç etme olanaklarının çok sınırlı bulunması, tarıma öncelik verilmesini savunan iktisatçıların görüşlerine destek olmuştur. Bu görüşe göre, ihracatın artırılması, az gelişmiş ekonomilerin geleneksel ihraç ürünleri üzerine eğilmeleri ile söz konusudur.

Görüldüğü gibi kalkınmanın gerçekleştirilmesi sürecinde tarım bir çok boyuttan faydalanılabilecek bir sektör konumundadır. Ülkelerin tarım sektörü boyutunda sahip olduğu potansiyellere ve bu potansiyellerin kullanılma derecesine bağlı olarak tarım kalkınma sürecine önemli katkılar yapabilecektir.

E- Tarımın Kalkınmanın Finansmanına Olası Katkı Kanalları

İktisat tarihi çalışmalarına bakıldığında, tarımsal devrimlerin sanayi devrimlerinden önce geldiği görülmektedir. Günümüzün sanayi ve sanayi ötesi ülkeleri daha geçen yüzyıla kadar tarım toplumu konumundaydı. Bu ülkeler ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında veya yirminci yüzyılda “*tarım karakterli*” toplum niteliğinden sanayi toplumuna geçmişlerdir. Bu toplumlar, tarımdan sağladıkları “artıkları” sanayide yatırıma dönüştürerek sanayileşmenin ve sosyo-

ekonomik gelişmenin temellerini atabilmişlerdir. Bu bakımdan tarım, insanlığın bugün ulaştığı aşamada çok önemli işlevler yüklenmiştir. Sanayileşmiş ülkelerde, tarımın ekonomik kalkınmaya katkıları artık azalmıştır. Fakat azgelişmiş ülkelerde tarımın katkıları olmaksızın iktisadi ve sosyal kalkınmanın gerçekleşmesi çok güçtür (Şahin; 2002, 271).

Ekonomi gelişirken tarım sektörünün görece önemini yitirmesinin sosyo-ekonomik nedenleri vardır. Bunlar, daha önce de vurgulandığı gibi, tarım ürünlerinin gelir elastikiyetinin düşük olması, iç ticaret hadlerinin genelde tarım aleyhine gelişmesi, üretimin, iklim şartları ve doğal koşullar gibi kontrol edilemeyen dışsal faktörlere bağımlı olması, sanayileşmenin kalkınma ile özdeşleştirilmesi sebebiyle yatırımlar ve kaynak tahsisi sanayiye doğru kaymasıdır (Şahin; 2002, 272-273).

Günümüzde sanayileşmiş ülkelerin tarım sektörlerinin ekonomik kalkınmaya katkıları azalmaktadır. Fakat azgelişmiş ülkelerde tarımın katkıları olmaksızın iktisadi ve sosyal kalkınmanın gerçekleşmesi oldukça güçtür. Bruce F.Johnson ve John W. Mellor (1961) tarafından yazılan makalelerde, asıl tartışmanın sanayileşme karşısında tarımsal kalkınmanın tercih edilmesi olmadığını, tarım ve sanayileşme arasındaki ilişkiyi açıklamak ve iktisadi kalkınmada tarımın rolünü analiz etmek olduğunu vurgulamaktadırlar. Ülkelerin coğrafik özellikleri, tarihsel durumları ve kültürel yapıları, ekonominin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir ve ülkelerin kalkınma perspektifinde bu karakteristik özelliklerin tamamı oldukça önemlidir. Tarımın kalkınmadaki rolünü analiz ederken diğer sektörlerle arasındaki dengeyi tayin etmede üç unsur önem arz etmektedir (Johson; 1961, 242);

- i. Tarım sektörüne doğrudan doğruya yapılan devlet yatırımları ya da yatırım yardımları,
- ii. Kamu tarafından desteklenen araştırma ve yayın/eğitim programlarına ayrılan bütçe tahsisatı,
- iii. Farklı sektörler üzerindeki vergi yükü.

Azgelişmiş ülkelerde tarım sektörü ve bu sektörün iktisadi büyümedeki rolü iki önemli özellik gösterir; ilk olarak, hemen hemen bütün azgelişmiş ekonomilerde tarım, büyük ölçüde bir endüstri, çoğu zaman da tek kayda değer endüstridir. Ortalama olarak

milli gelirin içinde tarım ürünleri önemli yer tutmakta ve işgücünün büyük bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Diğer önemli özellik ise, tarımsal gelirin yıllar itibariyle oransal olarak azalması ve zamanla sanayi sektörünün payının artmasıdır. Bu durum, tarıma sermaye birikimi için önemli bir yük yüklemektedir (Johnston; 1961, 244). Tarım ürünü ihracatında belirli bir mukayeseli üstünlüğe sahip ülkelerde, aynı hızla olmasa da tarım sektöründe nispi bir düşüş gözlenmektedir. Yalnız tarımın payında görülen düşüşün, buna karşın sanayi ve hizmetler sektöründe görülen artışın sebebi tam olarak izah edilememektedir (Johnston; 1961, 244).

Johnston ve Mellor makalelerinde artan tarımsal ürün miktarı ve verimliliğin iktisadi kalkınmaya katkısı beş önermede özetlenmektedir (Johnston; 1961, 248-258);

- i. İktisadi gelişme, tarımsal ürün talebinde önemli bir artışla karakterize edilmektedir. Talep büyümesine uygun olarak, gıda maddeleri arzında bir genişleme kaydedememe, iktisadi büyümeye ciddi bir şekilde engel olabilir.
- ii. Tarımsal ürün ihracında bir genişleme, geliri ve döviz getirisini artırmada ümit verici olabilir.
- iii. İmalât ve ekonominin diğer gelişen sektörleri için gereken işgücü, tarım sektöründen çekilmelidir.
- iv. Tarım, azgelişmiş bir ekonominin hâkim sektörü olarak, temel yatırımların ve ikincil sektörlerin gelişmesi için sermaye birikimine net katkıda bulunmalıdır.
- v. Tarım nüfusunun artan geliri sanayideki gelişmeyi teşvik edici bir unsur olarak önemli sayılabilir.

Tarımdan iktisadi gelişmeye güçlü etkiler, ancak gelişmenin başlangıcında “tarımın ekonomiye hâkim olduğu” aşamada söz konusudur; nispi önemi azaldıkça, ekonomiye hâkim olmaktan çıktıkça bu gibi etkilerin önemi de giderek azalmaktadır (Kazgan; 2003, 300). Bu noktadan bakıldığında kalkınmanın sağlanması için tarım sektöründen kaynak aktarım mekanizmasını belirlemek ve hangi kanalların kalkınmada finansman sağlamak için kullanıldığı sorularına yanıt aranmaktadır. Bu

amaçla izleyen bölümde, tarımın kalkınmanın finansmanını sağlamada kullandığı kanallar dört ana başlık altında incelenmektedir.

1. Sermaye Birikimi ve Vergiler Yoluyla Katkı

Sermaye, gelirin tüketilemeyen, yani tasarruf edilen kısmının sabit yatırıma yönlendirilmesiyle birikir; makine (sermaye malı) birden fazla üretim sürecine katılır, aşınma-eskime süreciyle tükenir. Bireysel üreticiler açısından sermaye birikimi, yeni bir makinenin satın alınmasıyla gerçekleşir. Bu parasal kaynakları, yani yatırım fonlarını (nakdi sermayeyi) gerektirir. Yatırım fonları, üreticilerin cari yıl gelirinden yaptıkları tasarruflarla, bankalardan veya aracı gruplardan sağlanan kredilerle, daha önceki yıl gelirinden yaptıkları parasal birikimden sağlanır. Anonim şirketlerin tarımda yaygın olmaması, yatırımlardaki sınırlamanın temel nedenleri arasındadır. Genel iktisat kuralı, gelir düzeyi yükseldikçe gelirin tasarruf edilen kısmının mutlak anlamda büyüdüğünü göstermektedir. Bu da sermaye birikimini artırıcı bir unsurdur (Kazgan; 2003, 57-58).

Az gelişmiş bir ülkede sermaye birikimi kalkınma için önemli ve zorunludur. Bu, sermaye birikim hızının, ekonominin yüksek ücretli, sanayi sektöründe istihdamın genişletebilme hızını tayin ettiği Lewis'in iki sektörlü modelinin en önemli noktasıdır. Ayrıca toplam işgücünün büyümesine oranla, sanayi (kapitalist) sektöründeki istihdamın büyüme hızı kırdaki işgücü fazlasının, ücret hadlerinin geçim sektöründeki düşük kazanç ve verimlilik seviyesi tarafından etkilenmediği bir noktaya ne kadar çabuk düşeceğini gösterir (Johnston; 1961, 249).

Az gelişmiş ülkelerde tarımsal sektörün mevcut tek üstün endüstri olarak büyüklüğü, bu sektörün bütün diğer sektörler için sermaye birikim kaynağı olarak önemini göstermektedir. Bu görüş kalkınmanın ilk safhalarında oldukça kuvvetlidir. Tarım sektöründe verimliliğin artması ve tarımsal ürünler için sermaye ihtiyacının azalması (gübre masrafları gibi) ile tarımsal gelirlerin artması sonucu kalkınmanın finansmanı arzu edilen haldir. Fakat burada önemli olan, tarımsal verimliliği arttırmak için araştırma ve bilgi yayma masraflarının sosyal karşılıkları tarımsal getiriden fazla olmamalıdır.

Sanayileşme döneminde sanayi yatırımlarının finansmanında, tarımsal vergileme yoluyla kaynak aktarmanın da sermaye birikimi açısından önemli bir yeri olmaktadır. Sanayileşen ülkelerin deneyimlerine bakıldığında, tarımsal kesimden sağlanan fonların da sanayileşmede kullanıldığı görülmektedir. Örnek olarak İngiltere, Rusya, Japonya gibi ülkeler gösterilmektedir. Özellikle Japonya’da Meiji döneminde uygulanan vergi sistemiyle, devlet toplam vergi gelirinin büyük bir bölümünü tarımsal kesimden elde etmiştir. Japonya’nın gelişmeye başladığı XIX. yüzyılın sonlarına doğru arazi vergileri, merkezi hükümet vergilerinin yüzde seksenini oluşturmaktadır. Gelir üzerinden alınan vergiler tarımsal gelirin yüzde yirmi ikisine ulaşırken, tarım dışı gelir ancak yüzde üçü bulmaktadır. Türkiye için de Osmanlı’nın son dönemlerinde bu ekonomik gelişme karakteristiklerine rastlanmaktadır³⁰ (Johnston; 1961, 254, İlkin; 1979, 172 ve Dura; 1987, 46).

Tarımsal kesimde gelirlerin düşük ve tüketim meylinin yüksek olduğu düşünülürse, bu kesimde bir sermaye birikiminin meydana gelmeyeceği düşünülebilir. Oysa azgelişmişlik olgusunun belirgin bir özelliği, tarımsal yapıda eşit olmayan bir gelir dağılımının varlığıdır. Büyük çiftçilerin gelirleri özellikle sanayileşmenin ilk dönemlerinde, kentleşme, gelir ve nüfus artışı nedeniyle tarımsal ürünlere talebin ve ihracat olanaklarının artması ve tarımsal ürün fiyatlarında meydana gelen yükselmelerle, hızla artmaktadır. Genellikle tarımsal kesimin vergiden tamamen veya kısmen muaf olduğu durumlarda bu kesimde bir sermaye birikimi meydana gelmektedir (İlkin; 1979, 172).

Tarımda doğal kaynaklar ve işgücü ile elde edilen üretim değerleri ve birikimleri, sanayiye aktarılarak sanayileşmenin ilk temeli atılmıştır. Tarımdan sanayiye kaynak aktarımı temelde iki yolla gerçekleşmektedir, birinci aşamada tarımda kazanılan gelirlerle sanayide yatırımlar yapılmış, ikinci aşamada da üretim faaliyetinde bulunan tarım kesiminden vergi alınarak sanayi yatırımları finanse edilmiştir (Dernek; 2006, 13).

Günümüzde gelişmiş ülkeler gerçekleştirdikleri endüstri devrimi ile birlikte, ekonomik gelişmeyi başlatamayan ülkeleri, sömürgeleri ya da yarı sömürgeleri haline getirerek, gelişmelerini daha da hızlandırmışlardır. Bu ülkeler endüstriyel

³⁰ Üçüncü bölümde Türkiye analizine yer verilmekte ve tarımsal vergi konusuna değinilmektedir.

sektörde eriştikleri büyük gelişme ile birlikte, tarımda da büyük verim ve üretim artışı gerçekleştirmeyi başarmışlardır.

Endüstrileşmeyi uyarıcı bir faktör olarak, kırsal nüfusunun artan safi nakdi geliri ile ilgili referans makale ve çalışma yine A.Lewis'e aittir. Lewis modelinin basitleştirici varsayımlarından birisi de kapitalist sektörün genişlemesinin, sadece sermayenin azlığıyla sınırlanmış olmasıdır. Tarım nüfusunun safi nakit gelirindeki bir artış endüstrileşmeyi uyarmaktan çok kapitalist sektörün genişlemesine engel olmaktadır. Yatırım kararları sadece sermayenin mevcut olmasından değil, talep şartları ve kapasiteye yapılan ilavelerin gelecekteki kârlılık tahminlerinden de etkilenmektedir. Nurkse, sermaye birikim hızına etki yapan stratejik bir faktör olarak kârlı yatırım fırsatlarının önemi üzerinde dikkatle durmuştur. Lewis'de Altın Sahili'ndeki endüstrileşme üzerine yazdığı raporda, çiftlik nüfusunun artan satın alma gücünün, sanayinin gelişmesi için kıymetli bir uyarıcı olduğunu ifade etmektedir. Diğer önemli özellik ise, tarımsal sektörün nispi büyüklüğünde görülen sürekli azalmadır. Tarımsal sektörde biriken sermaye birikimi diğer sektörlerin genişlemesi için önemli bir dönüşüm etkisi yaratmaktadır (Johnston; 1961).

Tarımsal tasarruflar da, kalkınmanın finansmanındaki kaynak kanallarından birisi olmakla beraber, tarımsal tasarrufların tarım-dışı sermaye birikimine yaptığı katkının ölçülmesinde önemli istatistikî engellerle karşılaşmaktadır. Tarım sektörü ve tarım-dışı sektörün tasarrufları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olunması koşulunda tarım sektörünün tarım-dışı sermaye birikimine katkısı belirlenebilecektir.

2-İhracat Yoluyla Katkı (Dış Ticaret Yoluyla Katkı)

Az gelişmiş ülkelerde tarımsal ihracatın genişlemesi, ülkelerin gelirlerini ve döviz gelirlerini arttırmak için en önemli araçlardan birisidir. Kârlı bir ihracat ürünü, genellikle mevcut ürün sistemine eklemlenebilir ve böylelikle kalkınma için gerekli olan sermaye ihtiyacı karşılanır ve kaynağı da büyük ölçüde çiftçiler tarafından yapılan direkt, nakdi olmayan yatırımlar yoluyla sağlanmaktadır.³¹

³¹ Tarımsal ihracata dayanmanın bazı sorunları da beraberinde görülmektedir. Birkaç az gelişmiş ülkede tarımsal malların ihracatını aynı anda genişletme gayretleri, büyük çapta fiyat düşüşü riskine sebep olmaktadır.

Büyümenin başlangıcında olan bir ülke, hatta sermaye bile ithal etse, gelişmenin gerektirdiği makine ve teçhizatı, çok yüksek maliyetlere katlanmadıkça kendisi üretemeyecek, bunları sanayileşmiş ülkelerden ithal etme zorunluluğu ile karşı karşıya kalacaktır. Bu koşulda gerekli ithalatı ancak mukayeseli üstünlüğe sahip olduğu ürünleri (doğal kaynakları) satarak finanse edebilecektir. Tarım sektörü de doğal kaynakların en bol bulunduğu bir sektör olarak, ülke ihracatının büyük bölümünün kaynağı olacaktır ³²(Dura; 1987, 66).

İhraç edilen ürünlerin gelişmesinin, talep edilen malları mevcut olan bir pazara arz etme bakımından, başka bir avantajı daha vardır; dünya ihracatının sadece küçük bir kısmına sahip olan tek bir devlet, oldukça elastik bir talep cetveli ile karşılaşmaktadır. Artan döviz kazançlarına karşı duyulan acil ihtiyaç ve alternatif fırsatların eksikliği yönünden, tarımsal ürün ihracatında büyük bir genişleme görülebilmektedir (Johnston; 1981, 251).

Buna rağmen azgelişmiş ülkeler sanayileşmelerini ilerlettikçe tarımsal ürün ihracatından kaçınılmaktadırlar. Tarımsal ürünlerin dünya fiyatlarındaki şiddetli iniş ve çıkışlar, konjonktürel değişmelere bağlıdır. Burada fiyat, hacim ve dış ticaret geliri değişimleri bir arada ortaya çıkmaktadır. Ancak, 1990'lı yıllarda salt tarım ürünü ihracatçısı azgelişmiş ülke sadece, Afrika'da kalmıştır; Türkiye dahil diğer ülkelerde 1970'li yılların ikinci yarısından bu yana ihracat gelinin artan oranını sınai malları ve hizmet gelirinden sağlamaktadır (Kazgan; 2003, 242).

Tarımsal ürün ihracatına dayanan kalkınma politikasının bazı olumsuzlukları da bulunmaktadır. Aynı ürünleri üreten birden fazla azgelişmiş ülkenin aynı anda ihraç edilen ürün miktarını artırma gayretleri, büyük çapta fiyat düşüşü riskine sebep olmaktadır. Özellikle üretilen malın fiyat ve gelir esnekliği düşük olduğu durumda bu olumsuz etki görülmektedir (Johnston; 1961, 252). Bundan dolayı uzun dönemde ürün çeşitlendirmesinin önemli olduğu söylenebilir.

³² Azgelişmiş ülkelerin, doğal kaynaklarını ve sanayi ürünleri için tarımsal hammadde ihraç etmelerini kalkınma yaklaşımlarından özellikle yapısalci ve bağımlılık kuramı savunucuları eleştirmektedir. Birinc bölümde bu tartışmaya ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

3- Ucuz İşgücü Sağlama Yoluyla Katkı

Tarım bir ülkenin ekonomik kalkınmasına, sermaye birikiminden başka tarım-dışı sektörlerle işgücü aktarma yoluyla da katkıda bulunabilir. Bir ülkede alternatif maliyeti düşük yeterli miktarda işgücü bulunması, ekonomik gelişmenin başlaması ve sürdürülmesi bakımından önemli faktör sayılabilir. İşgücünün tam elastik (arz esnekliği mükemmel) arzı varsayımı altında, iki sektörlü Lewis modelinin uygulanabilirliği mümkün olduğu ölçüde, imalat sanayileri ve diğer çabuk büyüyen sektörler için gerekli işgücü kolaylıkla tarımdan çekilebilir. Ancak transferi sınırlayıcı bazı faktörler vardır ki, bunlar kırsal nüfusun dağınıklığı, pazarlanabilir üretimin büyük genişleme potansiyeli, tarım-dışı sektörlerin yatırım düzeyidir. Diğer yandan kırsal nüfus az ise, karlı tarım ürünlerinin üretimini artırmak için iyi bir potansiyel mevcutsa, hızlı gelişme eğilimindeki sermaye sektörü için işgücünün temininde oldukça zorluk görülebilir. Buna rağmen gelişmeye başlayan sanayi için ilk safhada işgücü tarımdan çekilmektedir. Çünkü hemen ulaşılabilir başka kaynak mevcut değildir³³. Kişi başına tarımsal üretimin potansiyeli nedeniyle imalat ve diğer gelişen sanayilerde emek arzının bir problem doğurmaması beklenir, fakat bunun başlıca şartı, kuşkusuz tarımsal verimliliğin artırılması yönünde her türlü çabanın gösterilmesidir (Johnston; 1961, 252).

Sermaye birikimi açısından tarım kesimi, hem faktör piyasası, hem de mal ve hizmet piyasası açısından en önemli kaynaktır. Tarım kesimi önemli işgücü kaynağıdır. Sanayileşme aşamasında tarım kesimindeki emek emilmekte ve sanayi sektörü lehine serbest bırakılmaktadır. Sermaye birikimi açısından tarım kesiminin önemi, hem faktör piyasası hem de mal ve hizmet piyasası olarak ve dış ticaret dalı dışında tek kaynak şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tarım kesimi önemli emek kaynağıdır. Sanayileşme aşamasında, bir sünger gibi tarım kesimi içinde emilmiş olan emek, sanayi kesimi lehine serbest bırakılmalıdır. Böylece, kırsal alanlardan serbest bırakılan, hatta itilen emek sanayi kesimi için bol kaynak oluşturacaktır. (Önder; 1988, 113)

³³ Japonya'nın kalkınma tecrübesi buna dayanmaktadır, çünkü iki sektörlü yapı kısmen görülmektedir.

Tarım kesiminde serbest bırakılan emeğin sanayi kesimine çekilebilmesi, bu alanda yapılan yatırımlara bağlıdır. Çok genel hatları ile baktığımızda, sanayi kesiminde girişilecek yatırım faaliyetlerinin iki faktöre bağlı olduğu görülür. Bunlar;

- i. Mal piyasasının elverişli olması,
- ii. Özellikle sermaye piyasası olmak üzere, faktör piyasasının destekleyici olmasıdır.

Önder (1988;113-114) makalesinde, tarım kesiminin, dış kaynak dışında, kalkınmanın finansmanında tek ve en büyük kaynağı oluşturacağını belirtmektedir. Bir yandan sanayi ürünlerinin talepçisi olarak, diğer yandan da bu üretimi gerçekleştirebilmek için gerekli emek ve sermayeyi sağlayan kaynak tarım kesiminin rolünün açıkça anlaşıldığını söylemektedir. Tarım kesiminin üzerine yüklenen bu yükü kaldırabilmesi için, kesimin dokusunun veri teknoloji ve bilgi birikimi altında olabildiğince tam kapasite ile kullanılabilecek şekilde organize edilmiş olması gerekmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, ekonomik gelişme ve kalkınma sürecindeki ülkeler sanayi ve hizmetler sektörünü geliştirmek için ihtiyaç duydukları işgücünü tarım sektöründen elde etmektedir. Azgelişmiş ülkelerde kırsal kesimdeki vasıfsız işçi içgöçler yoluyla sanayi ve hizmetler sektörüne aktarılmaktadır. Tarım sektöründen tarım dışına ne ölçüde işgücü transfer olacağı, tüm sektörlerin içinde bulunduğu şartlara bağlıdır. Tarım dışı sektörlerle göç ederek daha yüksek ücret imkanına kavuşan işçi sayısı ekonomik büyüme ile bunun tarım-dışı sektörlerdeki emek talebi üzerinde yaptığı etkilerin bir fonksiyonudur.

S. Kuznets (1972;290-292) tarımdan diğer sektörlerle doğru oluşan emek transferini aynı zamanda, ihmal edilmemesi gereken bir sermaye katkısı olarak kabul etmektedir. Çünkü çalışma yaşındaki bir göçmen eğitimi ve formasyonu bakımından bir yatırımı temsil eder. Bu bir beşeri yatırımdır ve ayrıca değerlendirilmelidir. Eğer iç göçler insana yatırılmış bir sermaye transferi olarak yorumlanırsa, tarımın diğer sektörlerin büyümesine yaptığı katkı, hem gelişmenin başlangıcında, hem de sonraki aşamalarda önemli olacaktır. Bu katkıyı tarım-dışı sektörlerin göçmen işçileri istihdam kapasitesinin belirlediği kabul edilerek tarım kaynaklı iç göçler ile diğer

sektörler lehine oluşan önemli bir kaynak transferinin ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınmasında önemli rolü olduğu söylenebilir.

Tarım sektörüne yapılan beşeri yatırımların türü de tarım-dışı nüfusun büyük kısmının kalitesini, dolayısıyla tarımın bu sektöre yaptığı katkının kalitesini belirlemektedir. Tarımın aktif nüfus payı ile işgücü transferinin nispi önemi azaldıkça, faktör transferinin mutlak değeri, dolayısıyla tarım dışı sektörün zaten kullandığı işgücüne kıyasla nispi değeri kaçınılmaz olarak azalacaktır. Belli bir süre sonra tarımsal işgücünün önemli bir kısmını oluşturabilen transferler, artık tarım-dışı sektörler ve tüm ülke bakımından, aktif nüfusa yapılan son derece küçük ilavelerdir. Bu olgular şüphesiz ekonomik gelişmenin ileri dönemlerinde meydana gelecektir (Dura; 1987, 46).

Son yıllarda ise, sanayi sektörü ile tarım sektörü arasındaki ücret farkı ciddi artış göstermektedir. Sanayi sektöründeki genişleme kırsal alandan göç eden işçileri emecek düzeyde artmamaktadır, çünkü kentlerdeki sanayi, kırsal kesimden göç eden işgücünü emecek düzeyde genişlememektedir. Birinci bölümde incelenen Harris-Todaro Modeline göre göç, kentlerdeki sanayi sektörü ile tarım sektörü arasındaki ücret farkı nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Sanayi kesiminde, göçle gelen işgücünü emme kapasitesi doygunluk göstermekte ve sonradan gelenlere istihdam olanağı yaratılamamaktadır. Dolayısıyla tarım sektöründen sanayi sektörüne göç eden herkes yüksek ücretlerin geçerli olduğu kentsel formel sektörde iş bulamamakta, çok düşük ücretlerle işçi çalıştıran enformal sektörlerde istihdam edilmektedirler.

4- Tarımsal Üretim ve İç Ticaret Hadleri Yoluyla Katkı

Toplumsal yaşamın başlangıcı itibariyle hâkim sektör olan tarımın en temel işlevi, beslenme ihtiyacını karşılamasıdır. Dünyanın mutlaka bir gün açlıkla karşı karşıya geleceği sorunu, ilk defa 1798 yılında Thomas Robert Malthus (1776-1834) tarafından ortaya atılmıştır. Maltus nüfus artışı ile besinsel mallar üretimi arasındaki dengeyi tartışarak, dünyada er geç açlık sorununun ortaya çıkacağını öne sürmüştür. Malthus'a göre “dünya nüfusu her kuşak boyunca, yani yirmibeş yılda bir, iki katına çıkarken besinsel mallar üretimi ancak aritmetik dizi şeklinde artmakta” demektedir. Bu artış hızlarının farklılığı nedeniyle, bir yüzyıl sonunda besin maddeleri üretimi 5

kat artarken, dünya nüfusu 16 kat, iki yüzyıl sonunda besin maddeleri üretimi 9 kat artarken dünya nüfusu 256 kat artacaktır (Dinler; 1996, 34). Tarımsal üretim ülkelerin ekonomilerinde gıda ihtiyacını karşılama noktasında hayati öneme sahiptir.

a. Gıda Üretimi Yoluyla Katkı

Günümüzde de tarım sektörü gittikçe artan şehir nüfusunun gıda maddeleri (beslenme) ihtiyacını karşılamaktadır. Tarımın bu görevi tatmin edici ya da yeterli ölçüde yerine getirebilmesi için, kendi öztüketimini aşan ve mutlak suretle büyüyen bir üretim hacmini gerçekleştirmesi ve bu fazlayı piyasaya transfer etmesi gerekmektedir. Yani, tarımsal üretim artışının tarım piyasalarına yansması ve pazarlanabilir tarımsal fazlanın büyümesi zorunluluk göstermektedir (Olalı; 1987, 39).

Tarımın en önemli işlevi gıda ürünleri üretmek ve insanların beslenmesini sağlamak olarak tespit edilebilir. Tarım sektörü yaptığı üretimle ilk çağlardan beri toplumun beslenme ihtiyacını karşılamakta, gelecekte de bu görevini sürdürmesi beklenmektedir. Gerek bitkisel gerekse hayvansal ürünler beslenmenin temel maddesi olup bu da ancak bir tarım işletmesinin bütünlük içinde ele alınan bitkisel ve hayvansal üretimden elde edilebilmektedir. Ekonomik gelişmeyle birlikte, karın doyurmanın yanında beslenme kalitesi de önem kazanmaktadır. Beslenme alışkanlıkları, gelenekler, çevre koşulları ve özellikle de gelire bağlı olarak değişmekte, düşük gelirli gruplar bitkisel ürünlere dayalı beslenirken, gelir düzeyi arttıkça beslenmede de kalite artmaktadır (Dernek; 2006, 8-9).

Besin fiyatlarındaki artışların azgelişmiş bir ekonomide doğurduğu enflasyonist etkinin, gelişmiş ekonomiden daha şiddetli olması, düşük gelirli ülkenin tüketim harcamalarında besin maddelerinin nispeten daha büyük (yüzde 50-60) yer tutmasından ileri gelir. En temel ihtiyaç olan beslenme ihtiyacı yeterince karşılanmadan, kişilerin sanayi malı satın alması beklenemez. Besin fiyatlarındaki aşırı yükselmeler gelirlerin daha büyük bir kısmının gıda harcamalarına tahsisini, dolayısıyla daha az bir kısmının sanayi mallarına ayrılmasını gerektirecek, böylece, sanayilerinin kapasite genişletme, hatta mevcut pazar imkânları bile daralmış olacaktır. Bu nedenle bir ekonomide sanayileşmenin aksamadan sürdürülmesi, tarım

sektörünün besin üretimini toplam talebi karşılayacak ölçüde artmasına bağlı bulunmaktadır. Şüphesiz yükselen gıda fiyatlarının ekonomik ve politik etkileri sonucunda meydana gelen yurt-içi darlıklar, döviz ve kredi imkânları varsa gıda ithalatı genişletilerek telafi edilebilir. Ancak pratikte döviz arzı kısıtlıdır ve öncelikle sanayilerin makine-teçhizat ve ara malı ithalatı için kullanılır. Bu nedenle, tarımda verimliliğin artırılması konusundaki potansiyel dolayısıyla, besin arzının genişleyen gıda ithalatını finanse edecek ihracattan çok, yurt içi üretim artırılarak sağlanması uygun görülmektedir (Johnston; 1961, 248).

Gıda maddeleri miktarında talepteki büyümeyi karşılayacak kadar çok değilse, bu ürünlerin fiyatlarında büyük bir artış meydana gelmesi sonucu, siyasi istikrarsızlık ve ücretler hadleri üzerinde bir baskıya yol açar. Bu noktada sanayi kesiminde kar oranları düşmekte ve yatırımları olumsuz yönde etkilemektedir.

Bir sektörün uzun dönemde verimli olarak üretebileceği mal miktarı, yurt içi ve uluslararası talebe bağlıdır. Gıda maddeleri yurt içi talebini başlıca üç önemli faktör belirler. Bunlar (Dura; 1987, 16);

- i. Nüfusun artması,
- ii. Tüketici gelirlerinin artması ve bu gelirle gıda harcamaları arasındaki ilişki,
- iii. Yeni yaşam koşullarına bağlı olarak tüketici tercihlerindeki değişimlerdir.

Esas itibariyle besin talebindeki artışın en az nüfus artışı kadar olacağı kabul edilir. Eğer kullanılabilir gelir de yükseliyorsa, ilave gelirin bir bölümü gıda için harcanacağından, besin talep artışı nüfus artışından daha yüksek bir orana sahip olacaktır. Gelir artışının beslenme için harcanan kısmını “besin maddeleri talebi gelir esnekliği katsayısı” belirler.

Besin maddelerinin talebinin yıllık artış hızı: $D=p+ng$

Denklemlerle verilmektedir. Denklemlerde

p: nüfusun artış hızını

g: kişi başına gelirin artış hızını

n: tarımsal ürün talebinin gelir elastikiyetini³⁴

göstermektedir. Besin talebinin en az nüfus artışı kadar olacağı önermesi, ilave nüfusa ait kişi başına ortalama besin talebinin mevcut talebin aynı olacağı varsayımına dayanır. Bu varsayım her ne kadar hesap ve tahminleri kolaylaştırırsa da gerçeğe ters düşebilir³⁵ (Dura; 1987, 16-17).

Kısaca ifade etmek gerekirse, tarım ülkenin gıda ihtiyaçlarını karşılamak ve bunu uygun fiyatlarla yaparak ücretlerin karlılığı sürdürmesine imkan sağlayarak kalkınmaya önemli katkı yapmaktadır.

b. İç Ticaret Hadleri Yoluyla Katkı

Tarım sektörünün kalkınmanın finansmanına katkı kanallarından bir diğeri de iç ticaret hadleridir. Fiyat politikaları ve dolayısıyla sektörlerde yaşanan farklı fiyat artışları sektörel gelir dağılımı üzerinde, iç ticaret hadlerini değiştirmek suretiyle, önemli etkiler yaratabilmektedir (Uysal; 2006, 130). Uzun dönemde mal ve hizmetlerin fiyatları, aynı veya değişik oranlarda artabilir veya azalabilir. Tarım ürünleri daha çok iç ve dış piyasada sanayi ürünleriyle ticaret haddine konu edilir. Özellikle dünya piyasasında bu hadlerin tarım ürünleri aleyhine seyri, az gelişmiş ülkelerin temel sorunudur ve gerçek (reel) gelir kaybına yol açar³⁶.

Az gelişmiş ülkelerde sektörler arası mal ve hizmet alışverişlerinde kaynak aktarımlarının yönü ve niteliği araştırılırken iki sektörlü modeller, kolaylıkları itibariyle daha çok kullanılmaktadırlar³⁷. Tarım ve tarımdışı sektörler arasındaki bir değişim hadleriyle ilgili gösterge olan **iç ticaret hadleri**, genel olarak tarım ürünleri

³⁴ Makalede az gelişmiş ülkelerde kişi başına milli gelirdeki bir artışın, tarımsal ürün talebi üzerinde gelişmiş ülkelere oranla daha fazla etki yaptığına vurgu yapılmaktadır.

³⁵ Çocuklar yetişkinden daha az tüketir. Eğer nüfus artarken çocuk nüfusun payı genişliyorsa, kişi başına ortalama besin tüketimi azalabilir. Bu sebeple ilave nüfusun yapısı incelenmelidir.

³⁶ Bazı gelişmiş sanayi ülkelerinin bir kısmı da büyük tarım ihracatçısıdır. Ne var ki bu ülkelerin tarımlarındaki verimlilik artışı dolayısıyla maliyet azalışı, ticaret hadlerindeki aleyhe dönüşün etkisini azaltmaktadır.

³⁷ Bu modellerde, ekonomilerdeki mal ve hizmet üretim faaliyetleri, geleneksel ve modern sektörler veya tarım ve sanayi sektörleri çerçevesinde ele alınmaktadır.

fiyat endeksi ile sanayi ürünleri fiyat endeksi arasındaki bir oran olarak kullanılır³⁸ (Kip; 1988, 149). İç ticaret hadleri, farklı sektörlerin fiyat hareketlerinden nasıl etkilendiğini, sektörler arası kaynak transferinin yönünü ortaya konulmasında kullanılan bir yöntemdir. Kaynak transferini belirlemek açısından, sektörler arasında mal akımlarının da dikkate alındığı gelir iç ticaret hadlerinin kullanılması daha anlamlı olmasına rağmen veri sorunları nedeniyle en sık kullanılan iç ticaret haddi yalnız fiyat endekslerinin dikkate alındığı net değişim ticaret hadleri olmaktadır (Uysal; 2007, 32).

Bu çalışmada “sektörler arası” ifadesi tarım sektörü ile diğer sektör (sanayi) arasındaki kaynak transferini göstermesi açısından kullanılmakta ve iç ticaret hadleri belirli bir sosyal sınıfın, özellikle köylü sınıfının, satın alma gücünde ve ekonomik refahındaki değişimleri izlemek amacıyla kullanılmaktadır. Belirli bir temel yıla göre, köylünün yetiştirerek piyasaya arzettiği ürünlerin fiyatları, bu sınıfın kendi tüketim ihtiyaçları için veya ürettiği malları yeniden üretmek için satın aldığı maddelerin fiyatları ile karşılaştırılmakta ve örneğin köylünün sattığı malların fiyatlarında bir düşme ile karşılaştırılmakta ve örneğin köylünün sattığı malların fiyatlarında bir düşme görülmüş ise, bundan köylü sınıfının bir gelir veya refah kaybına uğradığı anlamı çıkarılmaktadır (Kip; 1988, 150).

Ticaret hadleri kavramı ile (TİH); tarımsal ürünlerin sınai mamüllerle ticaret haddi ile her iki kesim fiyatlarının oranları kastedilir (Kazgan; 2003, 253-254).

F_T : Tarımsal Ürünlerin Fiyat Endeksi

F_S : Sınai Mamülleri Fiyat Endeksi

Fiyat endeksleri 0 ve 1 zaman dönemlerini (genellikle yıl) gösterirse

$$TİH = \frac{F_T}{F_S} \left(\frac{F_{T1}}{F_{S1}} : \frac{F_{T0}}{F_{S0}} \right) \text{’dir.}$$

TİH’deki yükseliş bu hadlerin tarım ürünleri lehine gelişmeyi, yani tarım ürünü üreticisinin aynı miktar ürünün daha fazla sınai mamül alabileceğini, düşüş

³⁸ İç ticaret hadleri Türkiye açısından da özel bir ilgi uyandırmaktadır. Sebebi, iktisadi kalkınma teorisinde kaynak aktarımı konusunda ileri sürülen bazı görüşlerin ülkemizde ne derece geçerlilik taşıdığının ortaya konulması bakımından ne derece geçerlilik taşıdığını böyle bir çözümlemenin ışık tutacağı nitelikte olmasıdır.

olduğunda ise aleyhine döndüğünü, yani tarım ürünü üreticisinin daha az sınai mamül satın alabileceğini gösterir.

İç ticaret hadleri (TİH) genel olarak iki şekilde hesaplanmaktadır (Dura; 1987, 55);

- i. Çoğunlukla tüketim mallarını kapsayan aile bütçesi anketleri bütçesi vasıtasıyla köy geçinme endeksleri hesaplanır. Tarım ürünleri fiyat endeksi bu endekse oranlanır.
- ii. Tüketim ve üretim mallarını kapsayan tarım ve tarım-dışı sektöre ait zımni fiyat endeksleri hesaplanarak, birinci endeks değerine oranlanır.

Tarım kesiminin tarım-dışı sektörlerden yaptığı alımlar çok çeşitli olup hem tüketim hem de üretim mallarını kapsar. TİH iç piyasayla ilgiliyse, aynı ülkedeki tarım ile sınai kesim fiyat endeksleri oranlarını kapsar ve iç ticaret hadleri (İTİH) diye kısaltılır. Dış piyasayla ilgili olduğunda, ihraç fiyatları endeksinin, ithal edilen sınai mamüller fiyat endeksine oranı söz konusudur; buna da dış ticaret hadleri (DTİH) denir.

Dış ticaretin tam serbest olduğu döviz kontrolü uygulamayan açık bir ekonomide, tarım ürünlerinin sanayi mamülleriyle ticaret haddi (ulaştırma masrafları hariç) dünya piyasasındakinden farklı olmaz, iç piyasa ve dünya piyasası diye birbirinden ayrılmaz. Fakat, tüm dünyaya karşı özellikle tarım ürünlerinde dış ticaretini tümüyle serbest bırakan ülke azdır, çoğu ülke iç piyasasını çeşitli politika önlemleriyle dünya piyasasından ayırır. Bu uygulama iç ticaret hadlerinin dünya piyasasından farklı olmasını sağlar. Ayrıca, dış ticarete konu olmayan ürünlerin sayısı az değildir. Bunlar için kapalı ekonomi varsayımı geçerlidir (Kazgan; 2003, 255).

Gelir Ticaret Hadleri; tarımsal ürünlerin net değişim ticaret hadlerinde tarım kesiminin sattığı ürünler hacmine yer vermez. Oysa fiyat değişimleri sonucunda fiyat değişimleri sonucu elde ettiği toplam kazanç veya uğradığı toplam kayıplar sattığı ürün hacmine bağlıdır. Bu eksikliği gidermek için *gelir ticaret hadleri* tanımı geliştirilmiştir (Kip; 1988, 150).

G: Gelir Ticaret Hadleri

Q_T : Tarım Kesiminin Sattığı Ürünler Hacim Endeksi

$$G = \frac{F_T}{F_S} \cdot Q_T$$

Tanımdan anlaşılacağı gibi, gelir ticaret hadleri tarım kesiminin sattığı mallara dayanan satınalma kapasitesindeki değişimleri gösterir. O yüzden bu tanımlamaya “satınalma gücü” endeksi de denir. Gelir ticaret hadlerindeki bir değişme, net değişim ticaret hadleri (iç ticaret hadleri) ve/veya tarım kesiminin sattığı mal hacmi gibi iki etmene bağlı olarak ortaya çıkar. Bu etmenlerden birisindeki düşüşe rağmen diğerinde daha yüksek bir artış olması, ticaret hadlerinin yükselmesi sonucunu doğurur. Öte yandan her iki etmenin de aynı oranda artması ve azalması halinde gelir ticaret hadlerinin tarım kesiminin ekonomik refah değişimleri ile ilgili olmadığı gözlenebilir (Kip; 1988, 150).

Ülkemizde, gelir ticaret hadlerinin hesaplanmasına olanak tanıyacak yeterli ve sağlıklı verilerin bulunmaması nedeniyle, bu çalışmada net değişim ticaret hadleri kullanılacaktır.

F- Kalkınma Sürecinde Tarımın Rolüne İlişkin Genel Değerlendirme

Çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde yapılan incelemeler ile Theodor Dams'ın makalesinden yararlanılarak hazırladığımız ve tarımın kalkınmaya katkı kanallarını ortaya koymayı amaçlayan şekil 5 aşağıda verilmiştir. Buradan görülebileceği gibi, tarımın kalkınmaya olan katkısı dört başlıkta toplanmaktadır. Bunlar sırasıyla, **tarımsal üretim artışı, istihdam, sermaye birikimi ve tarım dışı mal ve hizmet talebi** olmaktadır.

Şekil 5'in alt kısmında, sermaye birikim kanalları reel ve parasal olmak üzere üç alt kalemde ele alınmakta ve kalkınmanın finansman boyutunun hangi kanallar üzerinden gerçekleştiği verilmektedir. Sermaye birikim araçları parasal, reel ve beşeri sermaye olarak sınıflandırılmaktadır. Azgelişmiş ülke açısından yatırımları artırıcı en dolaysız kaynak olarak tasarruf ele alınmaktadır. Tasarruflar da gönüllü bireysel ve/veya kurumsal tasarruflar ile daha ziyade vergilerden oluşan zorunlu

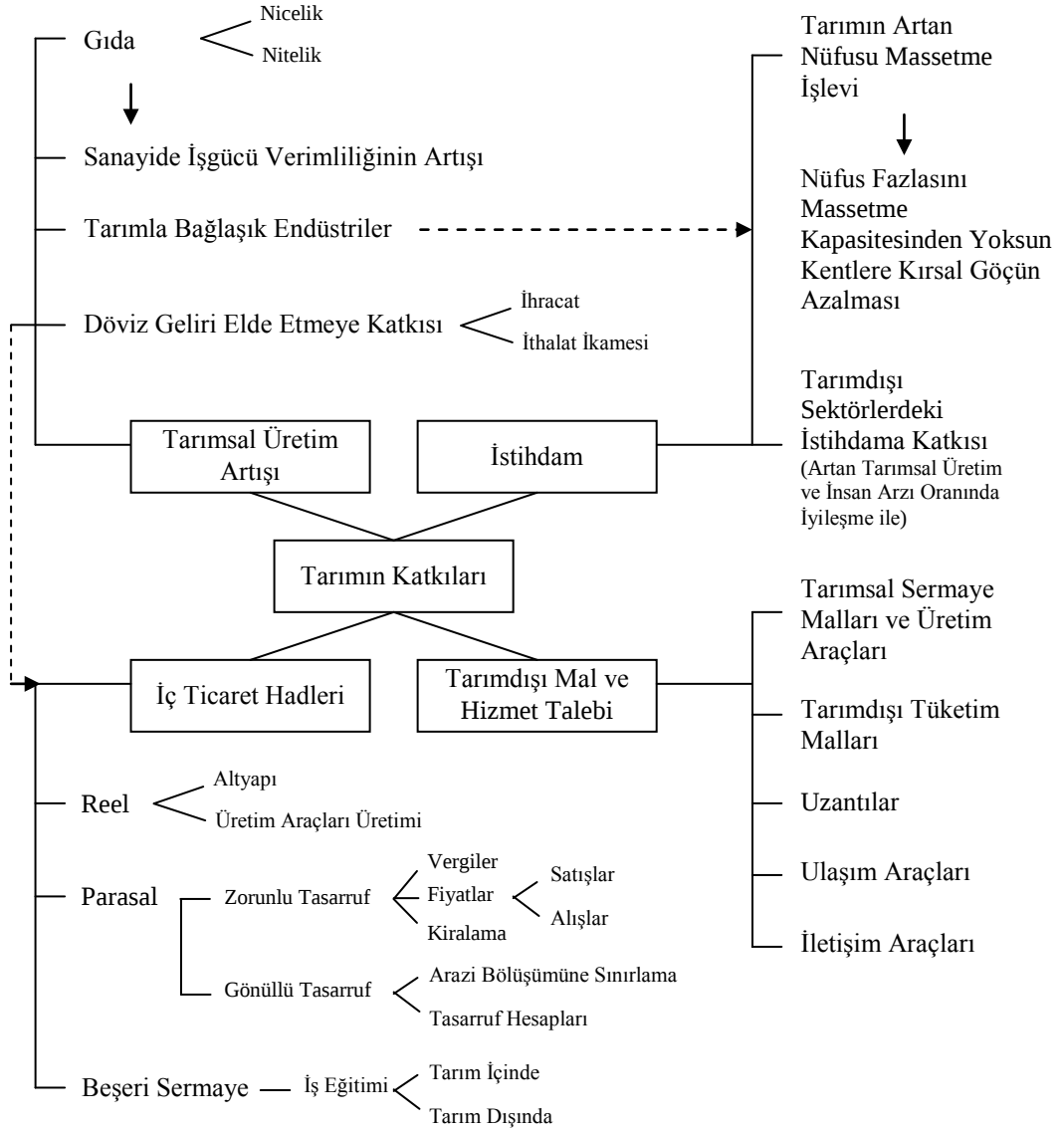
tasarruf kaynakları gösterilmektedir. Vergilerle birlikte, fiyatlar ve kiralara da zorunlu tasarruf aracı olarak ele alınmaktadır. Tarım sektöründeki işgücü verimliliğini artırıcı unsur olan beşeri sermaye de verilen iş eğitimi ile daha kaliteli hale gelmektedir. Burada iş eğitimi tarım sektörü ile ilgili olabileceği gibi ve tarım-dışı sektörle de ilgili bilgilerden oluşabilmektedir. Burada özellikle göç yoluyla kırsal alandan kentsel alana giden işgücünün sanayi sektöründeki verimliliğini artırmak amaçlanmaktadır

Şekil 5'e göre, tarım sektöründe reel olarak yatırımların artması iki yolla mümkündür. Bunlar üretim araçlarının yeniden üretimi ve altyapı yatırımlarıdır. Burada altyapı yatırımları da verimliliği artırıcı en önemli unsur olarak görülmektedir. Bu reel yatırımlar az gelişmiş ülkelerde kalkınma için önce tarım sektöründe başlanmakta daha sonra yaratılan sermaye birikimine göre sanayi sektöründe de devam etmektedir.

Tarımsal üretim artışı katkısı ise, temel olarak toplumun gıda ihtiyacının hem miktar olarak hem de kalite olarak karşılanmasını amaçlamaktadır. Nüfusun özellikle beslenme ihtiyacının ucuz gıda yoluyla çözülmesi, sanayi sektörü ve kalkınmanın da desteklenmesi anlamına gelmektedir. Ucuz gıda ihtiyacının yanında girdi niteliğindeki ürünler yoluyla da tarımsal üretim sanayi sektörünü beslemektedir. Özellikle, sanayi mamülü üretimde tarımsal hammadde desteği az gelişmiş ülke açısından çok avantajlıdır (gıda sanayii ve tekstil sektörü gibi). Sanayileşmemiş bu tip ülkelerde ihracat olarak da tarımsal ürünler ülke kalkınmasında ilk başvurulacak yollardan biri olma özelliği göstermektedir. Burada dış ticaretin lehte olması için ithalat yerine ithal ikamesi yöntemine de başvurulmaktadır.

Diğer bir katkı kanalı olarak istihdam karşımıza çıkmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde görülen demografik özelliklerden birisi nüfus artış hızının oldukça yüksek olmasıdır. Artan kırsal nüfus öncelikle tarım sektöründe görülmekte, daha sonra (iç) göç yolu ile sanayi ve diğer sektörlerle ucuz işgücü katkısı önerilmektedir. Az gelişmiş bir ülkede sanayileşmeyle birlikte, vasıfsız işgücü ihtiyacı azalmakta, bunun yerine tarım-dışı sektörlerle istihdam olanağı yaratılmaktadır. Sanayi sektörü de fazla olan bu işgücünü önceleri kolayca emsalmekte ve zamanla kentin istihdam yaratma kapasitesi düşmekte ve bu anlamda göçlerin önüne engel konulmaktadır.

Şekil 5: Tarımın İktisadi Kalkınmaya Katkısı*

Kaynak: Theodor Dams (1974) “**The Integration of Agriculture into on Overall Development Policy**”, Agricultural Policy in Development Country” Editör: Nurul Islam, A Halster Press Book, Newyork-Toronto, sf.79’den tarafımızca geliştirilerek hazırlanmıştır.

Son katkı kanalı olarak, tarım-dışı mal ve hizmet talebi, beş maddeye ayrılmaktadır. Bu maddeler sırasıyla, tarımsal sermaye malları, tarım dışı mallar, iletişim araçları, ulaşım araçları ve uzantılar olarak ele alınmaktadır. Şeklin bütününde kalkınmanın finansmanında tarım sektörünün hangi araçlarla kaynak yaratma işlevini yerine getirildiği görülmektedir.

Kalkınmanın finansman kaynakları ve tarımın rolünün teorik olarak değerlendirildiği bu bölümden sonra Türkiye'nin kalkınma sürecinde tarımın rolü ve kalkınmanın finansmanına katkıları izleyen bölümde ele alınacaktır.

Üçüncü Bölüm

TÜRKİYE’NİN KALKINMASINDA TARIM SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

Çalışmanın bu bölümünde Cumhuriyetten günümüze uygulanan tarım politikalarının analizi yapıldıktan sonra 1963-2008 dönemi için kalkınmanın finansmanı boyutunda tarım sektörünün rolü analiz edilecektir.

I- CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE TARIM POLİTİKALARI

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı devletindeki tarım yapısına genel olarak bakılarak Cumhuriyet’ten günümüze ekonomik ve siyasal bağlamda yapılan dönemsel ayrımlar çerçevesinde Türkiye’de tarım politikaları incelenmeye çalışılacaktır.

A. Cumhuriyet Öncesi Döneme Genel Bir Bakış

Cumhuriyet dönemi Türkiye tarımında, Osmanlı döneminden devralınan mirasın etkilerinin hüküm sürdüğü gözlemlenmektedir (Ercan; 2008, 13-14). Osmanlı tarımında 1840’lardan itibaren serbest ticaret anlaşmalarının hükümlerinden ve Tanzimat Dönemi politikalarından kaynaklanan değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Neredeyse tamamı tarımsal ürünlerden oluşan Osmanlı ihracatı üzerindeki yasaklama ve sınırlamanın yanı sıra, iç gümrükler kaldırılmış, yabancı tacirlere Osmanlı ülkesinde yetiştirilen ya da işlenen her türlü ürünü satın alma hakkı tanınmış ve önemli vergi ve gümrük kolaylıkları getirilmiştir. Ayrıca Tanzimat’la birlikte devlet, tarıma yönelik bilinçli politikalar izlemiştir. Tarımsal üretimin artırılması, çeşitlendirilmesi ve tarımsal üretim araçlarının ve yöntemlerinin modernleştirilmesi hedeflenmiştir (Baskıcı; 2009, 77).

Osmanlı’nın tarım temeline dayanan ekonomik sisteminde, en başta gelen öge toprak ve toprağın mülkiyet biçimidir. Osmanlı toprak sistemine baktığımızda, toprak retorik olarak padişahın mülkü sayılmakta; gerçekte ise mülkiyet açısından

farklılık göstermektedir. Toprak miri, mülk ve vakıf olmak üzere üçe ayrılmıştır. Miri toprak; devletleştirilmiş topraklar olup, merkezi devlet sisteminin güç kazandığı ilk dönemlerde ana oluşum miri toprakların mülk ve vakıf topraklar zararına genişletilmesi olmuştur. Miri topraklar devletin olup padişah (devlet) tarafından genel olarak askeri görevler karşılığında kişilere dağıtılan topraklardır. Dağıtılan topraklar; has, zeamet ve tımar olarak adlandırılır. Sistemin tümüne tımar sistemi denir. Burada sadece toprakların kullanım hakkının devri söz konusudur (Oral; 2006, 7-15).

Yüzyıllar boyunca, devletin kırsal bölgelerdeki tek temsilcisi vergileri toplayan **mültezim** olmuştur. Osmanlı Devleti, 1880'den sonra tarım sektörünün modernize edilmesiyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. 1888'de kurulan Ziraat Bankası, özellikle Anadolu'nun daha fazla ticarileşmiş bölgelerinde, orta ve büyük ölçekli işletmelere kredi kullandırmaya başlamıştır. Bu dönemde tarımsal alanda teknik elemanların yetiştirilmesi için kurulan okulların, pazar için üretilen yeni ürünlerin, tohum ve tekniklerin devreye sokulmasıyla pazara yönelik süreci desteklenmiştir (Ouataert; 1994, 45). Ancak bu çabalar, Birinci Dünya Savaşı'na kadar daha fazla pazara yönelen kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmıştır. 1875-1876 borç krizinin ardından derinleşen mali sıkıntılar, bu çabaların daha geniş ölçekli olmasını engellemiştir (Pamuk; 2009, 70).

Bu dönemde ekilebilir boş alanların varlığı da, iskân politikalarını kolaylaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde, Anadolu tarımının pazarlara ve ihracata yönelimi, büyük ölçüde küçük ve orta ölçekli aile işletmeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Yıllar boyunca ücretli işçi çalıştıran büyük ölçekli çiftliklerin sayıları giderek azalmıştır. Tarım sektöründe ücretli işçi istihdam edilmesi pamuk ve pazar için üretilen birkaç diğer ürünle ve hasat mevsimiyle sınırlı kalmıştır. Adana ve Batı Anadolu bölgesindeki büyük ve orta ölçekli pamuk çiftlikleri, daha yoksul Doğu Anadolu bölgesinden gelen çok sayıda mevsimlik işçiyi çalıştırma yoluna gitmiştir. 20. Yüzyıl başlarında Batı Anadolu'nun daha fazla ticarileşmiş yörelerinde, Çukurova ve Doğu Karadeniz'de, tarımsal üretimin en az yarısı ihracata yönlendirilmiştir. Tahıl üreten Orta Anadolu'nun pazara yönelimi ise 1890'larda, bu bölgeyi İstanbul ve İzmir limanlarına bağlayan demiryollarının

inşasından sonra belirgin bir biçimde hızlanmıştır. Buna karşılık Doğu Anadolu'da tarımın ticarileşmesi oldukça sınırlı kalmıştır (Pamuk; 2009, 71).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal kesimde faaliyette bulunanlardan aldığı çok sayıda vergi arasından en önemli olanlar; aşar, ağnam ve arazi vergisidir. Aşar, ürün üzerinden alınan aynı bir vergidir. Ağnam, aşarın hayvancılık kesimi uzantısı niteliğinde olan (keçi ve koyundan alınan) bir vergidir. Arazi vergisi ise, 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra alınmaya başlanan bir tür mülkiyet vergisi olmuştur (Dinler; 1996, 60).

Osmanlı'da ilk bütçe 1863 yılında yayınlanmıştır. Bu bütçeye göre, aşarın tüm devlet gelirleri içindeki payı yüzde 27,4; arazi gelirleri içerisindeki payı yüzde 20 ve ağnamın payı ise yüzde 6,6'dır. 1911 yılında aşarın devlet gelirleri içindeki payı yüzde 25'e gerilemiş, arazi vergisinin payı yüzde 10'a düşmüş, ağnamın payı ise yüzde 8'e çıkmıştır (Dinler, 1996, 61).

19. Yüzyılın başından itibaren Osmanlı'dan Avrupa devletlerine temel değer aktarımı öncelikle dış ticaret alanında olmuştur (Önal; 2009, 10). 19. Yüzyılda Avrupa devletleri ürettikleri mamul mallara hem pazar hem de ucuz gıda maddeleri ve hammadde arayışına girmişlerdir. Bu yıllarda sanayi devrimini gerçekleştirmiş Avrupa ülkeleri ile üçüncü dünya ülkeleri arasındaki mamul mallar ile tarımsal mallar ticaretinin önemli boyutlara ulaşması ve hızla gelişmesi söz konusu olmuştur (Pamuk; 1993, 153). 1830-1913 dönemi boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın dış ticaret hacimleri karşılıklı incelendiğinde, her iki tarafta da çok benzer artış oranları görülmektedir. 1876-1908 döneminde Osmanlı ihracatının yüzde 70'i tarımsal ürünlerden (Quataert; 2008, 40) ithalatın yüzde 60-65'ini ise işlenmiş ürünlerden oluşmuştur (Pamuk; 2008, 149). Ancak sanayileşme ile tarım sektörüne giren teknoloji, tarımsal üretimi hızlandırmış ve ürün başına maliyetlerin düşmesini sağlamıştır. Bu gelişme ile birlikte Osmanlı'da tarımsal üretim olumsuz etkilenmiştir. Avrupa'da üretilen mallar daha ucuza serbestçe Osmanlı pazarına girerken, yerli üretim malları ise daha ucuza Avrupa'ya sunulmuştur.

B- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tarım Politikaları (1923-1929)

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yeni bir devletin inşası söz konusudur. Bu dönemde uygulanan politikaların günümüzde uygulanan politikalardan farkı milli iktisadi hedef almasıdır. İzmir İktisat Kongresi, milli iktisat politikaları “milli burjuvazi”nin yaratılması ve geliştirilmesini hedef almıştır (Yerasimos; 2005, 103). Tarım politikalarının dönemin iktisadi gelişmelerinden önemli ölçüde etkilendiğini söylemek mümkündür. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tarıma dayalı ekonomik kalkınmada sanayileşme ile sanayileşmeyi destekleyen tarım politikalarının uygulanması görüşü kabul görmüştür.

17 Şubat 1923 tarihinde İzmir’de toplanan I. İktisat Kongresi sonucunda oluşturulan “misak-ı milli” çerçevesinde, tarımla ilgili önemli kararlar alınmıştır. Bunlardan bazıları; aşarın kaldırılması, yabancıların toprak mülkiyeti hakkının kalkması, tarım sektörüne gelişmesi için vergi muafiyeti sağlanması ve sektörün teşvik edilmesi, tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması, tarımsal kredilerin düzene sokulması, orman köylüleriyle ilgilenilmesi, hayvan hastalıklarıyla mücadele, tarım alet ve makinelerinin standartlaştırılması, tamir atölyelerinin kurulması, göllerde balık üretilmesi, yüksek öğrenim görenlerin bir süre köylere gönderilmesidir. Bu kararlar doğrultusunda Şubat 1925’de, tarım kesiminde üretimi artırmaya ve üreticiyi korumaya yönelik olarak, tarımın gelişmesini engelleyen Aşar Vergisi 552 Sayılı Yasa ile kaldırılmıştır (Karluk; 2002, 176). Aşar vergisinin yerine arazi vergileri ve bazı dolaylı vergiler getirilmiştir³⁹. 1923-1945 döneminde tarımsal üretim, salt fiyat ve vergi değişkenleri aracılığıyla yükseltilmeye çalışılmıştır. Bu düzenlemelerin kuşkusuz en önemlisi vergi sisteminin değişmesi olmuştur (Kepenek, Yentürk; 2008, 44).

Aşarın kaldırılmasının en önemli etkisi, mültezimlerin köylü üzerindeki baskısına son vermesidir. Mültezimler ürünler üzerinden gayrisafi üretim miktarının belli bir oranı kadar (Cumhuriyetin ilk yıllarında bu oran yüzde 12,5’tir.) tarh edilecek vergi karşılığında devlete peşin ödeme yapmakta; devlete ödediği ile fiilen topladığı ürün verginin değeri arasındaki fark kadar kâr etmekte idi. Cumhuriyetin

³⁹ Bu vergilerden ikisi “Umumi İstihlak Vergisi” (genel tüketim vergisi) ve “Eğlence ve Hususi İstihlak Vergisi” (eğlence ve özel tüketim vergisi) olarak çıkmıştır. Bkz. Giray, F. (2001), Maliye Tarihi, Ezgi Yayınları, Bursa, s.197.

ilk yıllarında kırk bin köyde, vergiyi hükümet adına mültezimler tahsil etmişti. Mültezimlerin çoğu, aynı zamanda ticaret yapan ve büyük arazi sahibi olan kişilerdi. Bu kişilerin aşarın kaldırılmasıyla mültezim sıfatlarını, dolayısıyla devlet adına hareket etme yetkilerini kaybetmeleri, köylüler üzerindeki baskıları ortadan kaldırmıştır (Karluk; 2002, 176).

Devletin, bu dönemde toplumsal sistemin yeniden üretiminin sağlanması için tarımdaki uygulamaları şöyle sıralanabilir: Aşarın kaldırılması, Ziraat Bankası kanalıyla verilen krediler ve destek politikası ve tarımdaki özel mülkiyeti yasallaştıran Medeni Kanun'un çıkarılmasıdır (Oral; 2006, 17). Aşar vergisinin kaldırılmasından kısa bir süre sonra yeni Medeni Kanun (1926) ile de (toprağın mülkiyetini devlette tutup, kullanım hakkını vatandaşa bırakan) miri arazi sistemine son verilmiş, vakıf topraklarının kiraya verilmesi ve satılması mümkün hale getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan, devlet mülkiyetine dayalı toprak rejimi Cumhuriyet'le birlikte yerini özel mülkiyete dayalı toprak rejimine bırakmıştır. 1927-1929 yıllarında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle önceki dönemde devlet mülkiyetinde olan miri toprakların bir kısmı topraksız çiftçilere ve göçmen ailelere dağıtılmıştır (Acar; 2006, 78-79).

1920'li yıllarda ülkede varolan yabancı sermaye, işletmeciliği ve tekellerin statüsü ülke maliyesini yakından ilgilendiren konular arasındadır. İzmir İktisat Kongresi'nin önerisi doğrultusunda Fransızların elinde olan Tütün Rejisi devlet tarafından satın alınmıştır⁴⁰. 1926 yılında devlet, içki tekeli de üzerine almıştır. En büyük tartışmalar şeker ithalatı, satışı ve üretimi konusunda olmuştur. Bu dönemde şeker fiyatlarının yüksekliğinden halkın şikâyetleri, şeker ithalatında özel tekel ortaklarının elde ettikleri kazançlar, bu sanayinin yüzde 400 gümrük korumasına rağmen zarar ve iflas etmesi büyük tepkilere yol açmıştır (Yenal; 2001, 76-77). 1920 ve izleyen yıllarda gerçekleşen bunalım, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerde genişleyerek öncelikle etkisini emek yoğun çalışan tarım sektöründe göstermiştir. Bu yıllar Türkiye'de de tarım üretiminin en düşük düzeye indiği yıllar olmuştur (Yenal; 2001, 78-79).

⁴⁰ Aynı dönemde kibrit tekeli yabancılara verildi. Otomotiv sanayi konusunda da Amerika ile tekel ayrıcalığı görüşmelerine gidilmiştir.

Cumhuriyetin 1930'lara uzanan bu ilk döneminde tarım politikasının özelliği; tümüyle zengin köylü ve toprak ağası işletmelerini desteklemek, teşvik etmek ve onların kapitalist gelişmesini temin etmek; makineli tarıma geçmelerini sağlayarak verimi artırmaktır. Böylece bu ilk dönemde mevcut üretim ilişkilerine dokunulmamış, ancak tarımda kapitalizmin geliştirilmesinde yer yer adımlar atılmıştır. Tarımda verimliliği artırabilme şansı fazla olduğundan ve ekonomik karar mekanizmalarında etkileri bulunduğu büyük ölçekli mülkiyet teşvik edilmiştir (Oral; 2006, 17).

1923-1929 dönemin en temel özelliği ekonomide "*liberalizm*" dönemi olmasıdır. 1930'dan sonraki yıllarda ise "*devletçilik*" anlayışı ekonomiye hâkim olmuştur. Bu dönemde büyük ticaret burjuvazisi, devletten yabancı işletmelerin "millileştirilmesi" için mali yardım ve uygun bir mevzuat talep etmiştir. Bunun yanı sıra devlet, ihracat hacmini artırabilmek için tarım hayatına yardımcı olmak ve ihracata yönelik malların ulaşım fiyatlarını düşürmek için ulaştırma imkânlarını geliştirmek zorunda kalmıştır (Yerasimos; 2005, 109).

Toprak reformunun tartışıldığı ve benzer reformlara dair çalışmaların yapıldığı bu dönemde, 1929 dünya ekonomik bunalımının etkisi Türkiye'de de görülmektedir. 1929 Büyük Bunalım yılları ve sonrasındaki 1930'lı yıllar, "devletçi" dönem olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemin iki temel özelliği ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi "içe kapanma", diğeri de devlet öncülüğünde gerçekleştirilen sanayileşmedir. Bunalım ilk önce ihracattaki daralmanın sonucu olarak tarımsal ürünlerin iç ve dış fiyatlarında belirgin bir düşüşe yol açmıştır. İkinci olarak Türkiye'nin un, şeker ve tekstil gibi temel mallarda oluşan ithalatına ağır bir kısıtlama getirilmiştir. Bu iki etki, içe dönük bir sanayileşme sürecinin neden zorunlu hale geldiğini açıklamaktadır (Gülalp; 1993, 30).

Tarım ekonomisi içinden bir sanayi sektörü yaratma çabalarını ya da tersinden bakıldığında sanayileşmeye çalışan bir ekonomide başlangıçtaki yaygın tarım sektörünün gelişmesini etkileyen, temel iktisadi olgulardır. Bu olgulardan bazıları; tarım ve sanayi ürünleri arasındaki göreceli fiyat ilişkileri ve ilişkilerde meydana gelen fiyat değişimleridir. İç ticaret hadleri ya da tarımsal ürün fiyatlarının sınai ürün fiyatlarına oranı diye adlandırılan bu göreceli fiyat ilişkileri, sektördeki sermaye

birikiminin hangi görelî fiyat koşullarında ortaya çıktığına ışık tutmaktadır (Tezel; 2002, 425).

Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında çıkarılan genel ve özel yasalar, toprakta özel mülkiyeti pekiştirici nitelikte olmuştur. 1925 *Kadastro Yasası* toprakta özel mülkiyeti sağlamlaştıracak maddeler getirirken, 1926'da çıkarılan Medeni Kanun ile kişilerin tasarrufunda bulunan topraklara tam mülkiyet hakkı tanınarak bunların satışı kolaylaştırılmıştır. Cumhuriyet döneminde gerçekleşen makineleşmeyi teşvik politikaları ekim alanını genişletmeyi ve esasta üç tür teşviki amaçlamıştır (Köymen; 2008, 116-117);

- 1924 yılında kabul edilen bir kanunla en az 500 dönüm toprak işleyenler ile en az 200 küçükbaş ya da 50 büyükbaş hayvanı olanlar ve yardımcıları askerlikten muaf tutulmuştur. Ayrıca 500 dönümün üstünde her 250 dönüm için de iki yardımcı kişinin askerlik yapmayacağı yasallaştırılmıştır.
- 1926'da çıkarılan bir kanunla traktör ve motorlu pulluk sahiplerinin kullandıkları benzin ve mazot, “gümrük, istihlak ve inhisar resimlerinden muaf” tutulmuştur.
- Hükümetin satın aldığı traktörlerin büyük toprak sahiplerine elverişli koşullarda kiralanması mümkün hale getirilmiştir⁴¹.

Bu dönemde tarım kesimine yapılan başlıca destekler; Ziraat Bankası'nın üretici kredileri, girdi kolaylığı, devlet elindeki makinelerin çiftçilere kiralanması⁴² ile Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulması, toprak sahipliğinin belirlenmesi, pazarların genişletilmesi ve asayişin düzeltilmesidir. 1924-1929 yılları arasında tarım sektöründeki üretimin büyüme hızı, sanayideki büyüme hızının üzerinde

⁴¹ 1924'de 486'sı devlet malı 501 traktör bulunmaktadır. Devlet malı traktörlerin 54'ü İç ve Doğu Anadoluya, geri kalanı Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerindeki 24 ile dağıtılmıştır. Bu 24 ilin 11'inde traktörlerin yüzde 72'si toplanmıştır. Adana 69 devlet malı traktörün kiralandığı en önde gelen il olmaktadır. Tarım makinaları ithalatının doruğa çıktığı 1925'de ise Ziraat Bankası, Tarsuslu çiftçilere 50 adet Fordson traktör dağıtmıştır.

⁴² Bu önlemler daha çok büyük çiftlik sahipleri nin faydalanması için uygulanan teşviklerden oluşuyor, küçük toprak sahibinin ve topraksız köylünün iktisadi durumunu iyileştirmeye yönelik doğrudan önlemlere pek rastlanmıyor.

gerçekleşmiş ve sektörel büyüme ortalama olarak yüzde 12'ye ulaşmıştır (Yerasimos; 2005, 136 ve Yenal; 2001, 79).

Cumhuriyet döneminin mali ve toplumsal etki yaratan bir diğer önemli olayı da, daha önce ifade ettiğimiz gibi, 1925 yılında aşarın kaldırılması olmuştur. Bu düzenleme hem büyük toprak sahiplerini ve hem de fakir köylüleri ağır bir yükten kurtarmıştır. Tarımda yaratılan gayri safi hâsılânın yüzde 10'u oranında olan, uygulamada gayri safi hâsılâtın yarısını çiftçinin elinden alan, devlet gelirlerinin yüzde 20'sini oluşturan, aşar vergisinin kaldırılması tarım sektörü bakımından önemli bir vergi reformudur. Devletin toplam vergi gelirlerinde tarımın payı yüzde 33 dolaylarında iken Aşar'ın kaldırılmasından sonra bu pay yüzde 10'a inmiştir (Olalı; 1987, 70). 1925 yılından başlayarak tarım kesiminden alınan dolaysız vergiler sürekli olarak düşürülmüştür. Tüm kamu gelirleri içerisinde 1924'te yüzde 27,5 olan bu oran, 1930 yılında yüzde 10'a inmiştir. Sonraki yıllarda bu oran daha da azalmıştır. Arazi değerlendirmelerinin yapılmaması nedeniyle, kamu gelirleri içinde tarımdan doğrudan alınan vergilerin oranı sıfıra yaklaşmıştır. 1925 yılında çıkarılan yasaya göre; tahıllardan yüzde 10 oranında bir vergi alınması kararlaştırılmıştır. Buna karşın pazarlanması gereken sanayi bitkilerinden alınacak vergi oranı ise yüzde 8 olarak belirlenmiştir (Oral; 2006, 19). Bu, tarımsal ürünlerde ihracatın artırılmasına yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Devlet giderlerini karşılamak için toplanan vergi kaynakları içinde tarım ürünlerinden alınan *âşar* ve hayvan sahiplerinden alınan *ağnam* vergileri büyük yer tutmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nın 147 milyon liraya varan maliyetinin finansmanında da toplanabilen vergilerin payı yüzde 60 kadardır. Kurtuluş Savaşı yıllarında ağnam vergisi 5 katına çıkarılmış, kazanç (temettü) ve tüketim vergilerinin oranları artırılmış ve savaş kazançları vergisi koyulmuştur. Bu sayede vergi geliri toplamı 1920-1921 yılında 44 milyon liradan 1922-1923 yılında 72 milyon liraya çıkmıştır (Yenal; 2001, 72).

Tablo 8: Bütçe Gelir ve Giderleri (1926-1933)

Gelir (000TL)	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Kazanç Vergisi	11 212	13 414	13 716	14 544	13 090	12 739	11 400	11 709
Muamele Vergisi	13 852	18 215	18 920	19 254	15 889	9 078	11 763	13 148
Bina Vergisi	4 401	5 048	5 931	7 580	7 899	4 417	4 247	4 147
Hayvan Vergisi	14 234	12 629	11 913	13 855	13 857	13 163	11 169	10 731
Arazi Vergisi	6 565	5 890	5 696	6 307	5 759	6 052	4 999	4 889
Gümrük Vergisi	61 423	59 752	64 211	65 641	56 158	44 009	38 514	34 834
Tekel Gelirleri	21 112	31 620	35 889	37 958	35 744	34 334	39 599	33 107
Diğer Gelirler	47 565	55 673	65 754	59 009	68 081	63 632	92 613	85 734
TOPLAM	180363	202239	222030	224143	216477	185924	214304	198 299

Kaynak: İstatistik Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, 1934/35 ve 1937/38 (Yenal; 2001, 73)

Cumhuriyetin kurulmasının ardından, ilk tarım sayımı 1927 yılında 1153 sayılı Kanun'a dayalı olarak yapılmıştır (Saçlı; 2009, 31). Türkiye'de tarımsal üretim Cumhuriyet'in kuruluş yılı ile izleyen iki yılda savaş öncesi üretim hacmine ulaşmıştır. Tarımsal alandaki hızlı gelişmenin birinci nedeni olarak savaşların bitişiyle Anadolu'nun erkek nüfusunun topraklarına geri dönmesi, ikinci nedeni olarak da tarıma yönelik olumlu politikalarla özellikle fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratılması gösterilebilir. 1924-1929 yılları tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması yüzde 16,2'yi bulurken aynı dönemde sınai büyüme hızı sadece yüzde 8,5 olarak gerçekleşmiştir. Kısacası, tarım 1923-1929 yılları arasında ana sürükleyici sektör olarak savaştan çıkmış bir ülkede ekonominin yeniden inşası döneminde önemli rol oynamıştır (Boratav; 2008, 39-43).

1920'lerin sonlarından itibaren Anadolu tarımı dünya piyasalarındaki olumsuz gelişmelerin etkisi altında kalmıştır. Dünya bunalımı yalnızca geleneksel ihraç ürünlerinin değil, buğday ve diğer hububat gibi iç piyasa için üretilen tarımsal malların fiyatlarının da düşmesine yol açmıştır. 1929 ekonomik bunalımı özellikle pazar için üretimin yaygınlaşmış olduğu yörelerde ağırlığını duyurmuş; hem küçük üreticileri hem de büyük toprak sahiplerini etkilemiştir (Pamuk ve Toprak; 1988, 13).

C- Bunalım Döneminden Devletçiliğe Geçiş (1930-1950)

Türkiye’de 1933-1950 döneminde izlenen devletçi ve planlı ekonomi politikaları çerçevesinde tarıma dayalı sanayi kuruluşları desteklenmiş, tarım ürünlerinin işlenmiş olarak satılmasına önem verilmiştir (Karluk; 2002, 181).

Tüm dünyayı etkileyen 1929 Ekonomik Buhranı, Türkiye’yi de olumsuz olarak etkilemiştir. Ancak Türkiye’nin, yaşanan krizden diğer ülkelere göre daha az zarar gördüğü yaygın bir görüştür. Kriz döneminde Türkiye’de tarımsal ürün fiyatları gelişmiş ülkelere göre daha hızlı, sanayi mamül madde fiyatları ise daha az düşmüştür. Örneğin, 1927-1933 arasında dünyada şeker fiyatı 22 kuruştan 8 kuruşa, Türkiye’de ise 50 kuruştan 40 kuruşa inmiştir (Köymen; 2008, 122). Bu yılda 12,8 kuruş olan buğday fiyatı ise 1933 yılında 4.3 kuruşa gerilemiştir (Yavuz; 2005, 55). Özetle, bu dönemde hem iç ticaret hadleri hem dış ticaret hadleri tarım kesiminin aleyhine gelişmiştir (Köymen; 2008, 122). Resmi fiyatlar kullanılarak yapılan hesaplamalara göre, 1927-1935 zaman aralığında tarımsal ürün fiyatlarında yüzde 30-70 arasında bir düşme gözlemlenmiştir.

1930’lu yıllardan itibaren tarım, düşük vergilendirme, destekleme alımları, girdi sübvansiyonları ve düşük faizli kredilendirme ile desteklenmiştir. Ayrıca, tarım kesimine yönelik bu hizmetleri gerçekleştirecek geniş çaplı bir devlet örgütlenmesi oluşmuş, 1940’lardan itibaren birçoğu tarımsal alana hizmet eden KİT’ler kurulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımın gelişmesi için 1935 yılında 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1932 yılından itibaren tahıl ve üzüm gibi bazı tarım ürünleri desteklenmeye başlanmıştır. 1937 yılında Tarım Bakanlığı, 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi, 1944 yılında Türkiye Zirai Donatım Kurumu kurulmuştur (Karluk,1999,174). Bu dönemde tarımsal araştırma, yayım ve sulama hizmetleri de devlet eliyle yürütülmüştür (Tekeli ve İlkin; 1988, 37). 1933-1945 döneminde verilen Ziraat Bankası kredilerindeki yıllık artış, bu dönemde tarımsal üretime yönelik devlet politikasını da açıklıkla ortaya koymaktadır:

Tablo 9: Ziraat Bankası Kredileri (1933-1945)

Yıllar	Tarım Kredileri	Yıllık Artış	Tarım/Toplam Kredi Oranı
1933	34.2	-1.7	23.5
1935	31.9	-3.3	20.4
1937	41.5	17.6	16.8
1939	44.6	-9.9	18.0
1941	57.4	13.2	17.3
1943	78.3	18.5	16.5
1945	112.7	27.6	28.4

Kaynak: Kepenek ve Yentürk, 2008, 74.

1933'ten itibaren 1943 yılına kadar, toplam kredilerin içinde tarım payının giderek düştüğünü görmekteyiz. Tarımsal kredilerin miktarı sayısal olarak artmakla beraber, toplam kredi içindeki tarım kredilerinin payı düşük kalmıştır.

1939 yılına gelindiğinde Türkiye nüfusunun yüzde 70'i geçimini tarımdan sağlamaktadır ve 1940 sayımına göre toplam 17.820.950 olan toplam nüfusun 13.475.000'i kırsal kesimde yaşamaktadır (Balta; 2002, 279).

1927-1938 döneminde artan milli hâsılanın içindeki sektörel dağılıma baktığımızda tarımın payının 1927 yılında yüzde 67 iken; 1938'de yüzde 48'e gerilediği görülmektedir. Bu yıllarda sanayi ve hizmet sektörünün payında ise artış söz konusudur.

Tablo 10: Türkiye'de Milli Gelirin Sektörel Dağılımı (1927-1938) (Yüzde)

Sektörler	1927	1938
Tarım	67	48
Sanayi	10	16
Hizmetler	23	36

Kaynak: Yerasimos; 2005, 139

Bu dönemde (1942) getirilen Toprak Mahsulleri Vergisi, çiftçi ailelerin kendi geçimlik tüketimlerinde kullanılan öztüketimin vergiden muaf tutulması ve pazarladıkları ürünün değeri üzerinden yüzde 10 oranında vergilendirilmesi ile

üretimleri kendi tüketimlerini karşılayan küçük çiftçi ailelerinin üzerindeki vergi yükünü büyük ölçüde hafifletmiştir (Karluk; 2003, 172).

Bu dönemde buğdayla ilgili iki yasa çıkarılmıştır; 1932’de Ziraat Bankası kanalıyla hükümetin belirlediği fiyattan buğday satın alınmasını ve 1934’de buğday koruma yasasıyla un ve mamüllerine ek vergi getirilerek, gelirin buğday satın alınmasında kullanılmasını öngörmüştür (Karluk; 2003, 176 ve Köymen; 2008, 126-127)⁴³.

İkinci Dünya Savaşı yıllarını kapsayan (1939-1946) döneminde aktif nüfusun büyük çoğunluğunun istihdam edildiği tarım sektöründe gençlerin orduya alınması, bir yandan sektörde üretim hacmini düşürürken, öte yandan sayısı 1 milyonu aşan ordunun ve şehirlerin beslenmesi, şehirlerde oturanların gıda stoku girişimleri, gıda maddelerinin talep artışı yanı sıra, Avrupa’da savaşılan ülkelere özellikle Almanya’dan gelen yiyecek maddesi taleplerinin karşılanması ülkede yiyecek sıkıntısı yaratmıştır (Olalı; 1987, 82).

1945’te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK) çıkarılmıştır. Büyük toprak sahiplerini ürkütecek ve topraklarının önemli bir bölümünün kaybına yol açabilecek bu yasanın uygulaması amaçlanan şekilde gerçekleşmemiştir⁴⁴ (Oral; 2006, 32-33 ve Tezel; 2002, 264).

1950 öncesinde, tarım ürünlerinin vergilendirilmesini arttırmayı amaçlayan iki girişim olmuştur. Bunlardan birincisi, arazi vergisinin matrahını oluşturan arazi değerlerinin, 1936 arazi sayımı sırasında günün koşullarına göre yeniden saptanmasıdır. Arazi değerlerinin artırılması sonucunda, arazi vergisi hasılatının hükümetin ve il özel idarelerinin bütçe gelirleri toplamı içindeki payı, 1929 yılında yüzde 2’den 1938 yılında yüzde 4’e yükselmiştir. Ancak, arazi değerleri daha sonra

⁴³ 1930’lu yıllarda buğday ekim alanları ve ihracatı artmaktadır. Buradaki çelişkili açıklama, Almanya ile Türkiye arasında yapılan dış ticaret politikasıdır. Bu dönemde Almanya ile yapılan mal takasını kapsayan ikili ticaret anlaşmasıdır. Nazi Almanyası savaş stoklarını yapmak amacıyla Türkiye ve diğer Balkan ülkelerinden, çok düşük olan dünya fiyatının biraz üstünde vererek, buğday alımını hızlandırmıştır; buğday üreticisine ihracat kredisi açan Merkez Bankası’nın yardımıyla, buğday ihracı, üçüncü önemli ihraç kalemi konumuna gelmiştir.

⁴⁴ İnönü dönemi hükümetin toprak reformu önerisini Mecliste, Adnan Menderes, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve Emin Sazak gibi büyük arazi sahibi milletvekillerinin şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. Bunlar Demokat Partinin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır.

yeniden saptanmadığı için, bu oran, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki enflasyonun etkisiyle 1940'ların sonuna doğru yüzde 1'e düşmüştür. İkinci girişim; 1943 yılında getirilen Toprak Mahsulleri Vergisi'dir. Buna göre, tarımsal üreticiler gayri safi üretimlerinin yüzde 8 ile 12'sini aynı olarak hükümet görevlilerine teslim edeceklerdir. Verginin oranı, 1944'te yüzde 10 olarak yeniden belirlenmiştir. Toprak Mahsulleri Vergisi, aslında, geçici bir süre için aşarın yeniden yürürlüğe konulması şeklinde yorumlanmıştır (Tezel; 2002, 440).

1950'li yıllara kadar Türk tarımı -az sayıdaki büyük işletme bir yana bırakılırsa- hayvan ve insan gücüne dayalı, çağdaş ara girdi kullanmayan, yayılı-ilkel tarım teknolojisini sürdürmüştür. Bununla birlikte, ileriki yıllarda tarımda teknolojinin değişmesi ve çağdaşlaşmasına katkı yapan kurumların bu dönemin ürünü olduğu söylenebilir (Kazgan; 2003, 371).

D- Tarımda Makineleşme Yılları (1950-1962)

1950'lerde ABD ve Dünya Bankası, az gelişmiş ülkelerin önce tarım sektörünü "modernleştirmesini" yani makineleşmeyi, daha sonra tarım ürünleri ihracatına öncelik tanıyarak kalkınabileceklerini savunmuştur. Az gelişmiş ülkelerde dış ticaretin ve yabancı sermaye girişiminin de serbestleştirilmesi gereği vurgulanmıştır (Köymen; 2008, 135). Dünya Bankası'nın bu dönemde Türkiye için önerdiği strateji planı; 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'dır. Dönemin hükümeti 1947 Şubat ayında daha çok özel kesim yanlısı bürokratlardan oluşan bir komisyona, daha sonra komisyon başkanının adıyla Vaner Planı diye anılan 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nı hazırlatmıştır. Planın hazırlanmasında, iç ve özellikle yardım verecek olan dış sermaye kesimlerinin istekleri etkili olmuştur (Kepenek; 2008, 94-95). Tarıma önem veren ve finansmanının yüzde 50'sine yakın bölümünü dış kaynaklardan sağlama amacı taşıyan bu plan, özel kesimin tam bir güvenlik içinde ve istediği kesimde çalışabileceğini öngörmekte ve madencilik, enerji, demir-çelik ve demiryolları dışında kalan ekonomik girişimlerin zamanla özel kesime devrini, yani özelleştirmeyi öngörmektedir (Oral; 2006, 35).

Bu dönemde 1948 Marshall Yardım Programı'nın uygulanmaya başlanması ile birlikte tarım sektöründe son derece hızlı bir makineleşme sürecine girilmiştir⁴⁵. Tarımdaki bu makineleşme ABD'nin dış yardımı ile gerçekleşmiştir (Şahin; 2002, 115-116). Anlaşma 30 Haziran 1953'e kadar yürürlükte kalmıştır. Türkiye, tarım, hayvancılık, sulama, ulaştırma, enerji, madencilik, savunma alanları için Ziraat Bakanlığı, Zirai Donatım Kurumu ve Toprak Mahsulleri Ofisi'ne kaynak aktarmıştır (Tören; 2007, 194-270).

Aşağıdaki Tablo 11'e bakıldığında pazar için üretim koşullarını yaratmaya ve verimliliği artırmaya yönelik olarak 1955 yılına değin ülkeye 40 binden fazla traktörün girdiği görülmektedir. Nitekim 1936 yılında 961, 1948 yılında 1.756 olan traktör sayısı, 1952'de 31.415'e yükselmiş ve 1955 yılında 40 bini aşmıştır. Tarım sektöründe makineleşme beraberinde kullanılan arazinin genişlemesine de neden olmuştur.

Tablo 11 : Tarımda Traktör Sayısında ve Ekilen Alanda Gelişmeler

Yıllar	Traktör Sayısı	Ekilen Arazi (Bin Ha)	Ekilen Arazi (Toplam Arazi)	Traktörle İşl. Arazi (Bin Ha)	Traktörle İşl. Arazi/ Ekilen Arazi	Traktörle İşl. Arazi/Traktör Sayısı (Yüzde)
1948	1756	13848	178	80	0,6	45,6
1950	16858	14542	187	1244	8,6	75
1955	40282	20998	270	3021	14,4	75
1960	42136	23264	299	3160	13,6	75

Kaynak: TÜİK

1939 yılından 1962 yılına kadar olan dönemde tarım hasılası önemli oranda artmış olmakla beraber; sanayi ve hizmet sektörü hasılası daha yüksek oranda artış göstermiştir. Bunun sonucunda tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 1939 yılında yüzde 45,2 iken; 1962 yılında yüzde 38,1'e gerilemiş, sanayi ve hizmetler sektörünün payı ise artış göstermiştir.

⁴⁵ ABD Dışişleri Bakanı Marshall'ın Avrupa'nın ekonomik canlanmasına desteğin ABD'nin çıkarlarına uygun olduğunu belirten konuşmasıyla açıklanan Marshall Planını yürütmek amacıyla ve 16 Avrupa ülkesinin katılımıyla 22 Eylül 1947'de OEEC (1961'de OECD) kurulmuştur. 1947 yılında ABD ile "askeri yardım" anlaşması, 1948'de "ekonomik işbirliği" anlaşması imzalandı. Böylece Türkiye Marshall Planına katılmış oldu. Planın temel ilkesi, katılan ülkelerde sınai ve tarımsal üretimi artırmak olmasına karşın, bu ilkedeki tarımsal yön, o aşama için, daha fazla ağırlık kazandı.

**Tablo 12: 1939-1962 Döneminde Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)
(1968 Faktör Fiyatlarıyla-Milyon TL)**

Sektörler	1939	1945	1950	1955	1960	1962
Tarım	14966.4	8471.3	15617.6	22037.7	26234.0	26284.6
Sanayi	4445.8	2067.4	4153.8	6846.8	9216.9	10632.1
Hizmetler	13361.8	9902.8	15017.5	23145.3	29120.3	32047.1
GSYİH	32504.0	20441.5	34788.9	51089.8	65661.2	68963.8
GSMH	36237.4	23661.6	38505.9	56641.6	70868.6	76754.3
Sektörlerin GSYİH'daki Payı (Yüzde)						
Tarım	45.2	41.4	44.9	41.2	40.7	38.1
Sanayi	13.7	10.2	11.9	13.4	14.3	15.4
Hizmetler	41.1	48.4	43.2	45.4	45.0	46.5

Kaynak: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye (1923-1981), 1981.

1939-1962 döneminde Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatı da önemli oranda artış göstermiştir. Nitekim 1939 yılında 88,1 milyon dolar olan tarım ürünleri ihracatı 1962 yılında yaklaşık üç kat artarak 296,2 milyon dolara yükselmiştir. Buna karşılık sanayi ürünleri ihracatının aynı dönemde daha yüksek oranda artması sonucunda toplam ihracat içinde tarım ürünlerinin payı yüzde 88,5'ten yüzde 77,7'ye düşmüştür.

Tablo 13 : 1939-1962 Tarımsal Ürün İhracatındaki Gelişmeler (Milyon Dolar)

Yıllar	Toplam İhracat	Tarımsal Ürün İhracatı	Tarımın Toplam İhracattaki Payı (Yüzde)	Sanayi Ürünleri ve Maden Cevheri	Sanayinin Toplam İhracattaki Payı (Yüzde)
1939	99.6	88.1	88.5	11.5	11.5
1950	263.4	244.9	93.0	18.5	7.0
1960	320.7	268.9	83.8	51.8	16.2
1962	381.2	296.2	77.7	85.0	22.3

Kaynak: Olalı ve Duymaz; 1987, 91-92.

Türkiye'de 1950'li yıllardan itibaren tarımda makine kullanımının yaygınlaşması, bir yandan ücretli işçiliğin gelişmesine yol açarken diğer yandan da fazla işgücünün ve toprak yoğunlaşması sonucu topraksız kalan köylünün (mülksüzleşme) tarım dışına itilmesine neden olmuştur (Lenin; 1988, 158-163). Yapılan araştırmaların ortaya koyduğu üzere, tarımda makineleşme kapitalist çiftçilerin oluşmasına, toprak yoğunlaşmasına ve köylülüğün farklılaşmasına yol açmıştır. Tarımda makineleşme politikasının sosyal sonuçlarından biri, traktör satın alınmasıyla yeni arazi satın alma eğiliminin ortaya çıkması sonucu toprak

mülkiyetinde yoğunlaşmasıdır. Bu dönemde köylülük içinde toplumsal farklılaşmanın büyüdüğü saptaması yapılmaktadır (Kayıkçı; 2009, 67-68).

E- Planlı Dönem (1963-1979)

Türkiye’de 1960 yılını izleyen dönemin belirgin özelliği kalkınma-sanayileşmeyi içerisine alan ekonominin planlanması olgusudur. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında döneminin ilk işlerinden birisi planlama olmuştur. Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) kuruluşuyla Türkiye’de askeri iktidarın getirdiği iktisadi planlama, yeniden demokrasiye geçildikten ve merkez-sağ eğilimli Adalet Partisi iktidarı aldıktan sonra da sürmüştür. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) 1963-1967, İkinci BYKP 1968-1972, Üçüncü BYKP’ye 1973-1977 arasında yürürlükte kalmıştır (Kazgan; 2004, 95). Planlar, tarım sektörüne yönelik politikalar bazında aşağıda özetlenmiştir. Çalışmamızda kalkınmanın finansmanı ve tarımın rolüne ilişkin analizler 1963-2008 dönemini kapsadığı için Planlı döneme ilişkin değerlendirmelerde istatistiki tablolara yer verilmeyecektir.

1- Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Bu planda Tarım ve sanayi arasında dengeli bir gelişme esas alınmıştır. Tarımın gelişmesi sanayileşme için araç olarak görülmüş ve tarımın gelişimine önem verilmiştir. Tarımsal girdilere sübvansiyon verilmesi, sektöre yapılan yatırımların artırılması, kooperatifleşmenin teşviki, sulama alanlarının artırılması, bitkisel üretimle hayvancılığın beraber yürütülmesi yönünde önlemler alınmasına karar verilmiştir. (Uysal; 2006, 108) Plan dahilinde ayrıca “tarım işçilerinin ve çiftçilerinin sosyal güvenlik düzeni içine alınması imkânları araştırılacaktır” gibi gözlemlerde bulunulmuştur (Kepenek; 2008, 149-150).

I. BYKP, Türkiye’de kalkınma için kırsal kalkınmayı ön planda tutmaktadır. Planın içerisinde, toplum kalkınmasını, ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarını geliştirmek, toplulukları ulusun bütününde kaynaştırmak ve milli kalkınmaya tam olarak katılmalarını sağlamak için halkın çabalarını devletin çabaları ile birleştirme süreci olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte deneme bölgelerinde girişilen çalışmaların ana amacı, toplum kalkınması yönteminin yurt çapında uygulanma

olanaklarını araştırarak çeşitli saptamalarda bulunmak ve gelecekteki çalışmaları daha etkili biçimde düzenlemektir. Bu çalışmalar sonucunda (Geray; 1981, 48);

- Köy gerçeklerini, kırdaki yerel toplumları daha iyi tanımak,
- Halkın toplum kalkınması karşısındaki tutumu hakkında bilgi sahibi olmak,
- İlçenin toplum kalkınması birimi olarak elverişliliğini sınamak,
- Köy düzeyinde çalışmakta olan kamu görevlilerine ek olarak toplum kalkınması için ayrı bir çalışmaya gereksinim olup olmadığını araştırmak,
- İl, ilçe ve köy düzeylerindeki kuruluşların toplum kalkınması açısından ihtiyaçlarını ve olanaklarını saptamak,
- Bugünkü köy yönetiminin toplum kalkınması amaçları için yeterli olup olmadığını araştırmak,
- Çalışmaları engelleyen yasalar bulunup bulunmadığını öğrenmek,
- Köy toplumuna hangi yerel önder kanalıyla yaklaşılabilceğini saptamak,
- Toplumsal, ekonomik yapının kültürel ve etnik özelliklerini, iklim, engebe, yerleşme durumlarının çalışmalara etkisini araştırmak,
- Genellikle başarıyı sınırlandıran, kolaylaştıran etmenlerin neler olduğunu ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Bu plan içerisinde yerleşim yerlerinin dağınık ve küçük birimler halinde olmasının köy kalkınmasını olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmekte ve kırsal kalkınmanın bir yerleştirme politikası çerçevesinde düşünülmesi, politika belirlemek için de kırsal yerleşim ünitelerinin durumlarının öğrenilmesi amacıyla başlatılan araştırmalara hız verilmesi öngörülmektedir (DPT; 1963).

Birinci BYKP’de, 1966 yılı dışında, tarımda büyüme hedeflerine ulaşamamış, iklime bağlı olarak üretimde büyük dalgalanmalar yaşanmıştır. Özellikle hayvansal ürünler ve su ürünleri üretimi plan hedeflerinin çok altında kalmıştır. Bu dönemde GAP’ın ilk yatırımı olan Keban Barajı inşaatına 1965 yılında başlanmıştır. Aşağı Fırat Projesi olarak başlayan çalışmalar 1971’de Dicle Havzası

Planlaması'nın da projeye eklenmesiyle bölgesel olarak genişlemiştir (Tokgöz; 1999, 148).

2- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

Bu planda kalkınmanın sürükleyici sektörü olarak sanayi sektörü belirlenmiş ve tarım sektörü ikincil sektör olarak görülmüştür. İlk plandaki genel ilkeler bu plan döneminde de korunmakla beraber, kendi kendine yeterliliğin önemli bir hedef olarak kabul edilmesi başka bir farklılığa işaret etmektedir. Bu sebeple hava şartlarına bağlılığın azaltılmaya çalışılması, toplam üretim içinde hayvansal olanların payının artırılması, sektör içi ve sektörler arası gelir dağılımı dengesizliklerinin azaltılması esas alınmıştır. Tarımsal üretimin artış hızının, ekonomide enflasyon baskısı yaratmayacak ve planın genel kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesine destek olacak bir seviyede tutulması amaçlanmaktadır. Ayrıca üretim teknolojisi ve verimliliğin artırılması için gerekli politikaların uygulanması, toprakların kesin durumunun tespiti için tapu ve kadastro konularına hız verilmesi, ucuz kredi verilmeye çalışılması öngörülmektedir (Olalı; 1987, 97-98 ve Uysal; 2006, 108-109).

İkinci plan döneminde tarımda makineleşmenin devam etmesi ekilen alanların genişlemesine, verim artırıcı girdilerin kullanımındaki artış ise özellikle sınai bitkiler ve yağlı tohumlar üretiminde verim artışına ve her ikisi birden üretim artışına neden olmaktadır (Şahin; 2002, 147). Bu plan döneminde yaşanan büyüme, hedeflere yakın gerçekleşmiştir. Ancak hayvansal ürünler ve su ürünlerinde yine hedefin çok altında kalmıştır. Sektörde yapısal değişiklikler gerçekleşmemiş, toprak reformu yapılamamıştır. Bitkisel üretimdeki artış daha çok ekilebilir alanların genişletilmesi, çayır ve meraların dağıtılmasıyla mümkün olmuştur (Uysal; 2006, 109).

Birinci Plan'ın toplum kalkınması ile kırsal kalkınmayı eş anlamlı gören yaklaşımı nedeniyle kentsel alanları kapsam dışında bırakması önemli bir eksiklikti. İkinci Plan'da bu eksikliklerin giderilmesine yönelik olarak "*köy ve köylü sorunları*" adıyla bir başlık açılmış, buna karşılık toplum kalkınması, alanı oldukça daraltılarak, "küçük toplum birimlerinde teşebbüs gücünün geliştirilmesi" kapsamında düzenlenmiştir.

II. BYKP’de köy şöyle tanımlanmaktadır (DPT İBYKP; 1967, 236); “köy, kanuni, demografik ve nitelikle ilgili kriterlerin ışığında; ekonomik yapısı büyük bir ağırlıkla tarıma dayalı, kendine özgü toplumsal ilişkileri olan, belirli bir yerleşme sınırına sahip, en küçük idari üniteyi teşkil eden ve nüfusu iki bine kadar olan topluluktur.” İkinci Plan döneminde 1969 yılı programı ile “küçük toplum birimlerinde teşebbüs gücünün geliştirilmesi” kapsamında sürdürülecek toplum kalkınması çalışmaları, İşleri Bakanlığı’nın sorumluluk alanına bırakılmıştır. Fakat bu plan çerçevesinde öngörülen Toplum Kalkınma Enstitüsü yaşama geçirilememiştir (Giray; 1981, 61).

3- Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Bu planda uzun dönem bakımından tarımın gerek arz gerekse talep yönünden hızlı gelişmesini sınırlayan bazı faktörlerin varlığı belirtilerek, hızlı kalkınmanın ve milli gelirdeki yüksek artışların ancak tarım dışı sektörlerde, özellikle sanayide gelişme ile gerçekleşeceği esası kabul edilmiştir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, yerleşme sisteminin kişilerin değişmeye ve gelişmeye katılmalarını ve bundan yararlanmalarını en üst düzeye çıkararak, kır ve kent farkının zamanla en aza indirilecek biçimde değiştirilmesini ve kır ve kent yerleşme dokusunun bir bütün olarak kalkınmaya uygun mal, hizmet, insan ve haberleşme akımını sağlayacak şekilde yönlendirilmesini benimsemiştir. Kırsal yerleşme olgusundaki dağınıklığın merkez köyler yaklaşımı ile çözümlenmesi politika olarak öngörülmüştür (Doğanay; 1993, 1).

Bu dönemde AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) ile ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu 19.07.1973-10.05.1978 yılları arasında yürürlükte kalmış olmasına karşın, sadece Urfa ilinde uygulanmıştır.⁴⁶ Burada toprak ve tarım reformu kooperatifi kurulmuş ve dağıtılan topraklar, kooperatif aracılığıyla işletilmiştir.

⁴⁶ Bunun nedeni, Urfa ilinde toprak dağılımında (arazi mülkiyetinde) dikkat çekici bir çarpıklık ve dengesizlik görülmesidir.

4- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Köy kent kavramını ilk kez kapsamına alan Plan, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'dır. Plan kapsamında toprak düzeltimi, kooperatifleşme, devlet düzenlemesi ve desteği yerleşim düzeni gibi alt başlıklarda gelir dağılımını iyileştirme, tarımsal gelişme ile köylü kalkınmasını bir tutma, tarımdan sanayi toplumuna sağlıklı bir geçiş, köylünün kalkınma olanaklarının, üretim gücünün ve gelirinin artırılması, kırsal alanda gelişmenin hızlandırılması, yaşama düzeyinin yükseltilmesi gibi temel hedefler belirlenmiştir (Günaydın; 2006, 289). Dördüncü plan ağır bir ekonomik ve siyasal bunalım döneminde ve bu nedenle olacak bir yıl gecikme ile 1978 yerine 1979'da uygulanmaya konulmuştur. Tarımsal üretimin yılda ortalama yüzde 5,3 oranında artırılması hedeflenmiştir.

Bu planlama döneminde de büyümenin daha eşitlikçi olması üzerinde durulmuştur. Bu amaçla kırsal alana yönelik politikalar geliştirilmeye çalışılacak, kooperatifleşmenin yaygınlaştırılması yoluyla, üretim-pazarlama ilişkileri sanayiye yönelik olarak düzenlenecektir. Nadas arazilerinin azaltılmasıyla beraber bu alanların verimli şekilde kullanılması hedeflenmiştir. Tarımda verimliliğin artırılması için sulama ve toprak koruma yatırımlarına ağırlık verilecektir. Tarımda kamu eliyle sağlanan hizmetlerden yararlanmanın kooperatifleşme üzerinden sağlanması amaçlanmaktadır (IV.BYKP; DPT).

F- 24 Ocak Kararları ve Sonrası (1980-1989 Dönemi)

1980 yılı, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır. 1980 yılının Ocak ayında yürürlüğe konulan ve 24 Ocak Kararları olarak anılan istikrar programı ile o güne kadar uygulanan kalkınma stratejisinin terk edildiği görülmektedir. İstikrar programı ile Türkiye'nin korumacı, ithal ikameci politikalarla sanayileşmeye dayalı kalkınma politikası bir yana bırakılmış; onun yerine liberal politikaların öne çıktığı dışa açık, ihracata dayalı yeni bir kalkınma stratejisi çizilmiştir (Kendir; 2003, 283-284). 24 Ocak 1980 sonrası, "koruyucu ve düzenleyici" belirgin özelliği ile devlet yapısındaki değişme, tarım politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Tarım üretiminde piyasa koşullarına tabi olunmasını sağlayacak bir politika değişikliği ortaya çıkmıştır (Kazgan; 1999, 31).

1980’li yılların başlarında tarım ve gıda sektörünün yeniden yapılanma sürecine girdiği söylenebilir. Bu dönemde Türkiye’de tarım politikasındaki dönüşümlerin, dünyadaki uluslararası gıda düzenindeki deregülasyon ve uluslararasılaşma eğilimlerine koşut bir şekilde geliştiği görülmektedir. Türkiye’de tarım ürünlerine uygulanan fiyat sübvansiyonları 1970’lerin sonlarına kadar sürdürülebilmektedir. 1980’lerin başlarında dünya piyasalarında hububat fiyatlarının ciddi miktarda düşmesiyle birlikte, ülkenin dış borç ödemelerinde ciddi zorluklar yaşandığı bir konjonktürde tarıma uygulanan sübvansiyon politikalarının maliyeti çok yükselmiştir (Kendir; 2003, 284-285).

Bu dönemde dış ticarete korumacılık azaltılmış, girdi sübvansiyonları kaldırılmış, ürün fiyat desteği neredeyse son bulmuş ve kapsamı daraltılmıştır. Dış ticaret rejiminde yaşanan değişimlere paralel olarak tarımsal ürünlerin ticaretinde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin başında tarımsal ürünlerin ithalat ve ihracatının liberalleşmesi gelmektedir (Yenal; 2001, 40). İhracata yönelik sanayileşme stratejisine bağlı olarak uluslararası piyasalarda karşılaştırmalı üstünlük elde edilebilmesi, ülkemiz faktör donanımına koşut olarak ucuz emeğe dayandırılmaktadır. Ücretlerin düşük tutulabilmesi ise, gıda mallarının fiyatlarının düşük tutulmasını gerektirmektedir. Böylece, 1980 sonrası dönemde, sektörel gelir bölüşümü tarım aleyhine gelişmiştir (Uysal; 1998, 271).

1980 sonrası Türkiye tarımındaki başlıca aktörler arasında Dünya Bankası ve IMF (Uluslararası Para Fonu) bulunmaktadır. Dönem itibariyle tarımdaki uygulamaları şöyle özetleyebiliriz (Oral; 2006, 63);

- i. Yapısal uyum programlarıyla birlikte tarım yönetimi “yukarıdan aşağıya doğru” erimeye, bunun sonucunda Tarım Bakanlığı’nın merkez ve taşra hizmet gövdesi işlev değiştirmeye başlamıştır.
- ii. Tarımsal destekleme alım fiyatları düşük tutulmuş, destekleme kapsamındaki ürün azaltılmış ve üreticiden alınan ürünün bedelleri büyük gecikmelerle-ve taksitlerle- ödenmiştir.
- iii. Tarımsal kredi faizleri yükseltilmiş, vadeleri kısaltılmış ve verilen krediler azaltılmıştır.

iv. Tarımsal girdilere uygulanan sübvansiyonlar aşamalı olarak kaldırılmış, dağıtım ve satışları serbest bırakılmıştır.

1980 sonrası gerçekleştirilen değişikliklerin en temel özelliklerinden biri, kamusal desteklemenin oluşturduğu maliyet yükü bahane edilerek mevcut tarımsal ürün deseninin iyileştirilmesine yönelmeden, geleneksel tarım ürünlerini dış piyasalar tarafından belirleyici özellikleriyle ve yeni ürünlerle tarımsal üretim bir yandan emek yoğun ürünlerden sermaye yoğun ürünlere doğru bir kayış ile, diğer yandan da tarımsal üretimin genelini iç ve dış sermaye gruplarının kontrolüne bırakarak, devletin kamusal denetimi ortadan kaldırılmış ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ile tarım-gıda ilişkileri uluslararası sermaye ortaklıklarının hegemonyası altına sokulmuştur (Ecevit; 2009, 50).

Tarım gelirlerinde ortaya çıkan olumsuz gelişmede, ürün bedellerinin geç ödenmesi ve sübvansiyonların azaltılması da etkili olmuştur. Yine tarım dışı kesimlerin istihdam sağlama kapasitesinin düşürülmesi, gizli işsizliğin azalmasını engellemiştir. Bunun yanında gelişen teknolojinin aile ve aile dışı işgücü gereksinimini azaltması, sektörde bulunan işgücünün önemli bir kısmının gizli işsiz olarak yığılması sonucunu doğurmuştur.

Bu dönemde Devlet destekleri (fiyat yolu ve girdi destekleme) devam etmiş, fakat 80'li yılların sonunda desteklemelerde azalma olmuştur. 1990'lı yıllarda destekleme kapsamına alınan ürünler 10'a düşmüş ve daha sonra 5 Nisan 1994 yılı kararları ile 4 ürün grubu destekleme kapsamına alınarak ürün sayısı 9'a düşürülmüştür (hububat, şekerpancarı, haşhaş ve tütün) (Bayaner; 2001, 21). Buna paralel olarak sübvansiyonlar kaldırılarak, kredi miktarları azaltılarak ve faiz oranları arttırılarak emeğin getirisi düşürülüp, köylülüğün artı değerine, sanayi ve ticaret sermayesinin daha fazla el koymasının zemini hazırlanmıştır. Bu mekanizma içerisinde tarımdan sürekli olarak kaynak aktarımı gerçekleşmiştir. Küçük üreticilik (geçimlik çiftçilik) üretime dönük yatırımlarını kısararak, emeğini yoğunlaştırarak ve emek süresini uzatarak, geçimlik üretimini arttırarak, yaşam kalitesini ve refahını düşürerek, yani bir anlamda emeğini değersizleştirerek bu sürece karı çıkmaya ve bu gelişmelere direnç göstermeye çaba sarf etmiştir (Ecevit; 2009, 50).

1980 sonrasında destekleme politikalarında görülen önemli azalış, tarımsal alım gücü seviyesinin düşük tutularak artmakta olan kentsel nüfusun beslenme giderlerini düşürmüş böylece sanayi ve hizmet sektörlerine ucuz emek sağlanmıştır. Destekleme politikalarındaki dönüşümün gerisindeki bir diğer noktanın ise, iç pazarın daraltılmasıyla sanayi üretim fazlası oluşturma ve tarımsal girdi kullanan sanayi ürünlerinin maliyetinin düşürülerek bu ürünlerin ihracatını kolaylaştırma olduğu söylenebilir (Ulukan; 2009, 79).

Dış ticaret rejiminde yaşanan değişimlere paralel olarak tarımsal ürünlerin ticaretinde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin başında tarımsal ürünlerin ithalat ve ihracatının liberalleşmesi gelmektedir. 1984 yılında gıda ürünlerinin ithalatına uygulanan vergi ve harçlar indirilmiş ve dolayısıyla ithalat hacminde ciddi bir artış ortaya çıkmıştır. İthalatta yaşanan patlama, tarımda bazı ürünleri olumsuz yönde etkilemiştir. Olumsuz yönde etkilenen sektörlerin başında hayvancılık ve et üretimi gelmiştir. Bu durum yerel düzeyde hayvancılığın gerilemesine neden olmuştur (Yenal; 2001, 40).

Ayrıca bu dönem, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planını (1985-1989) kapsamaktadır. Planda kırsal yerleşmeye yönelik özel bir düzenleme yer almamakta, merkez köylere yönelik kısa bir vurgu yapılmakla yetinilmektedir. Planın “sosyal hedef ve politikalar” başlıklı dördüncü bölümünde belirtildiği üzere, köylere içme suyu, elektrik, sağlık ve eğitim gibi altyapı hizmetlerin götürülmesiyle kent ve kır arasındaki farkı giderici uygulamalar hedeflenmektedir (Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı; 1985, 157). Yanı sıra; Beşinci Kalkınma Planında, tarımsal fiyat ve gelirlerde istikrarı sağlamak, pazarlamayı kolaylaştırmak, mevcut arazinin özelliklerine, iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısıyla verimliliği artırmaya yardımcı olmak esas olarak kabul edilmiştir (DPT; 1985, 37).

G- Finansal Serbestleşmeden Günümüze (1989-2009)

1981-1988 arası dönemin fiyatlama politikaları açısından ayırt edici özelliği, ücretlerin bastırılması yoluyla maliyetlerin düşürülmesi ve yurtiçi talebin daraltılmasıdır. Böylelikle elde edilen artığın ise yurtdışı pazarlarda ihracat yoluyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu dönemin birikim ve bölüşüm

ilişkileri açısından bir özelliği, sanayi sektöründe ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı bu klasik birikim modellerinin, ihracatçı sektörlerle yönelik olarak sürdürülen vergi iadesi, ithal girdilerde vergiden bağışıklık ve teşviklendirilmiş kredi kullanımı gibi doğrudan müdahalelerle desteklenmesidir. Ancak, 1980 sonrası ihracata yönelik sanayileşme modelinin en çarpıcı eksikliğinin sürdürülebilir bir sabit sermaye birikimi yaratmamış olmasından kaynaklandığı görülmektedir (Oral; 2006, 82).

Bu dönem içerisinde dört konunun altını çizmekte yarar görülmektedir. Bunlardan birincisi, bir önceki dönemde başlatılan tarımsal KİT özelleştirmelerinin gerçekleştirilmiş olmasıdır. İkinci konu, 1990-1994 yılları aralığında, Türkiye’de emeğin bölüşüm ilişkilerindeki payının görece olarak artmasıdır. Bu dönemde iç ticaret hadleri tarımın lehine gelişme göstermiştir. Üçüncü özellik, dönemin ortasındaki 1994 ekonomik krizi sonuçları ile ilgilidir. Sermayenin merkezileşmesi ve kısa süreli sermaye hareketlerinin kural tanımaz bir hız kazanması, birçok azgelişmiş ülkede olduğu gibi, Türkiye ekonomisini de yapısal krizler ile karşı karşıya bırakmakta ve kriz dönemleri tarım sektörünün en çok kaybettiği dönemler olmaktadır. Kamu harcamalarının azaltıcı-kaydırıcı politikalar çerçevesinde 1994 krizi sonrası desteklenmeye konu olan tarımsal ürün sayısı 26’dan 9’a düşürülmüştür. Son olarak ise, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kapsamında imzalanan Tarım Anlaşması ve AB ile imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması, tarım politikalarının dışsal belirleyicileri niteliğine dönüşmüşlerdir (Günaydın; 2007, 161).

2000’li yıllara gelindiğinde ise tarım politikalarını Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (IBRD) ile yapılan anlaşmalar belirlemiştir. 1999 yılı sonunda Uluslararası Para Fonu ile imzalanan Stand by Anlaşması ve bu kapsamda verilen niyet mektupları, uygulanmakta olan tarım politikalarında önemli değişiklikler öngörmüştür. Bunlar, aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir; (i) Öncelikle destekleme fiyatlarının “dünya fiyatları” düzeyine çekilmesi, ardından girdi ve çıktıya dayalı destekleme sisteminin tümüyle eleminde edilerek Doğrudan Gelir Desteği sistemine geçilmesi, (ii) TSKB, TCZB’nin yeniden yapılandırılması, (iii) TZDK, İGSAŞ, TÜGSAŞ, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL’in özelleştirilmesi, (iv) Şeker, tütün ve TSKB alanlarında kurulların oluşturulması. IMF ile yapılan Anlaşma hükümleri, kamu bütçesi açıklarından tarımsal desteklemeleri sorumlu tutan anlayışın bir görünümü niteliğinde ortaya çıkmış ve sektörel harcamaları kısıtlama

amacına odaklanmıştır. 1980’li yıllardan beri süren tartışmaların istikrar programına bir yansıması niteliğinde olmak üzere, yerel fiyatların dünya fiyatlarının çok üzerinde olduğu, tarımın rekabet edebilmesi için yerel fiyatların indirgenmesi gerektiği ileri sürülmüş ve dünya fiyatı göstergesi olarak ABD tarımsal ürün borsalarının fiyatları temel alınmıştır.

Günümüzde ise tarım politikalarının planlaması ile ilgili üç temel düzenleme ele alınmaktadır. Bunlar;

Tarım Stratejisi (2006-2010): Avrupa Birliği’ne uyumu da gözeterek, tarım sektörü ile ilgili kesimlerin karar almalarını kolaylaştırmak, sektörün kalkınma hedef ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesini sağlamak ve 2004 sonuna kadar çıkarılacak Tarım Çerçeve Kanunu ile bu kanuna dayalı olarak hazırlanacak ikincil mevzuatın temelini oluşturmak için hazırlanmıştır denilmektedir. Belgede temel ilkeler; Avrupa Birliği Ortak Tarım ve Balıkçılık politikalarına uyum ve Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasının esas alınması, piyasa koşullarında tarımsal üretime yönelik olarak piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçlarının uygulanması, tarım ve kırsal kalkınmada bütüncül yaklaşım ve katılımcılığın benimsenmesi ifade edilmektedir. Belgede tarımsal destekleme araçları sayılmakta ve bütçe payları belirtilmektedir. Üreticilere her türlü destek ödemelerinde Çiftçi Kayıt ve Hayvan Kayıt sistemi esas alınacağını belirtmektedir. Buna göre tarım bütçesinden DGD ödemeleri yüzde 45, fark ödeme uygulaması yüzde 13, hayvancılık destekleri yüzde 12, kırsal kalkınma destekleri yüzde 10 ve telafi edici ödemeler, ürün sigortası ödemeleri, ÇATAK program destekleri, diğer destekler yüzde 5’er pay alacak olup, tarım sektörü desteklemeleri için ayrılan kaynağın GSMH’nın yüzde 1’in altına inmemesine özen gösterilecektir (Tarım Stratejisi; DPT, 1-7).

Tarım Strateji Belgesi, sektörün stratejik amaçlarını; sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde kaliteye dayalı üretim artışı ile gıda güvenliği ve gıda güvencesinin sağlanması, tarımsal işletmelerin rekabet gücünün artırılması, tarımsal pazarlama altyapısının güçlendirilmesi ve tarım sanayi entegrasyonunun sağlanması, kırsal gelirlerin artırılması ve kırsal toplumun yaşam şartlarının iyileştirilmesi ile üretici örgütlenmesinin geliştirilmesi olarak saymaktadır. Tarım Strateji Belgesi’nin 2004

yılında çıkarılacağını ifade ettiği Tarım Kanunu, 2006 yılında yürürlüğe girmiştir (Günaydın; 2006, 184).

Tarım Kanunu’nda tarım politikalarının ilkeleri “tarımsal üretim ve kalkınmada bütüncül yaklaşım, uluslararası taahhütlere uyum, piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçlarının kullanımı, örgütlülük ve kurumsallaşma, özel sektörün rolünün artırılması, sürdürülebilirlik, insan sağlığı ve çevreye duyarlılık, yerinden yönetim, katılımcılık, şeffaflık ve bilgilendirmek” olarak sayılmaktadır. Bu bağlamda kanun, AB’nin politika yönelimlerine uygun, piyasa yönelimli ve yönetim felsefesine uyarlı bir tarımsal politika tercihine işaret etmektedir.

Yetki, tarımsal araştırma, çiftçi eğitim, yayım ve danışmanlık hizmetleri, biyolojik çeşitlilik, genetik kaynakların korunması ve biyo-güvenliğin sağlanması, ürün konseyleri, üretici örgütleri, sözleşmeli üretim, tarım havzaları, kırsal kalkınma alanında genel belirlemeler yapan Kanun’un izleyen bölümü, tümüyle tarımsal desteklemelere ayrılmıştır. Yasa’nın getirdiği düzenlemeler, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası’nın reform yönelimleri ile ortak bir çerçeve getirmektedir. Başka bir deyişle, aday ülke statüsünde olan ve ucu açık bir müzakere süreci yaşayan Türkiye, kendi özne koşulları için ne ölçüde uygun düzenlemeler olduğu tartışmalı olan AB perspektifini, kendi iç mevzuatına aktarma konusunda tam üyelik sürecini beklememiş görünmektedir (Günaydın; 2006, 185).

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007–2013)’nda “tarımsal yapının etkinleştirilmesi” başlıklı bölüm, 13 maddeden oluşmaktadır. Burada maddeler halinde Türkiye tarım sektörünün yapısal çözümlemesi yapılmaktadır. Planda, 2006 yılında yüzde 28 olan tarımsal istihdamın, 2013 yılında yüzde 18,9’a indirilmesi, halen yüzde 10,4 olan işsizlik oranının da yine 2013 yılında yüzde 7,4’e çekilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir. Plan’da “son on yılda tarım dışına çıkarılan verimli tarım alanı toplamını 1.26 milyon hektar olarak belirtilmekte, 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu’nu gelişmeci, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün kapatılmasını ise eksiklik olarak tespit etmektedir. Bölüm de, Tarım Strateji Belgesi, 5488 sayılı Tarım Kanunu, 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu, Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu, Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı

Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun'un çıkarıldığı belirtilmektedir. 5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu ise, 2004 yılında yürürlüğe girmiş olmasına rağmen, örgütlenmeyi destekleyici bir çerçeve oluşturulamadığı vurgulanmaktadır. Planda, balıkçılık, ormancılık ve gıda güvenliği alanında da tespitlere yer vermektedir. Bu kapsamda; “AB Katılım Öncesi Yardımlardan da yararlanılarak, tarımsal işletmelerde ölçek büyüklüğünün artırılması yanında, başta üretim teknikleri ve üretim koşullarının iyileştirilmesi olmak üzere, tarım ve gıda işletmelerinin modernizasyon çabaları, belirlenecek öncelikler çerçevesinde desteklenecek ve tarım sanayi entegrasyonu özendirilecektir”, ayrıca tarımsal istatistikî verilere dair nitelik ve nicelik sorunları, söz konusu verilere dayalı farklı bilgi toplama ve işleme sistemlerinin AB’de kullanılan Bütünleşik İdare ve Kontrol Sistemine benzer bir yapıda konsolidasyonu suretiyle giderileceği belirtilmektedir (DBYKP; DPT, 32-33).

Türkiye’de ve dünyada tarım ve gıda sektörü açısından, 2008 yılından itibaren etkileri artarak süren dünya ekonomik krizi, daha önce başlayan ve gıda fiyatlarının önemli ölçüde yükselişi ile kendisini gösteren gıda krizi ve nihayet Dünya Bankası’nın 30 yıl sonra 2008 yılı Dünya Kalkınma Raporu’nun başlığını yeniden “Kalkınma İçin Tarım” koyması, merkez ve çevrenin tarım politikalarını bugün ve gelecekte etkileyen önemli değişiklikler ve gelişmelerdir. Bununla birlikte, 1994 yılında yürürlüğe giren Dünya Ticaret Örgütü Uruguay Turu Tarım Anlaşması (UTTA) hemen hemen tüm dünya geneli için, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP) ise AB’nin etki alanı açısından; Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası da dünyadaki tarım politikalarına yön veren kuruluşlar olarak önemini korumaktadır (Günaydın; 2009, 175-176).

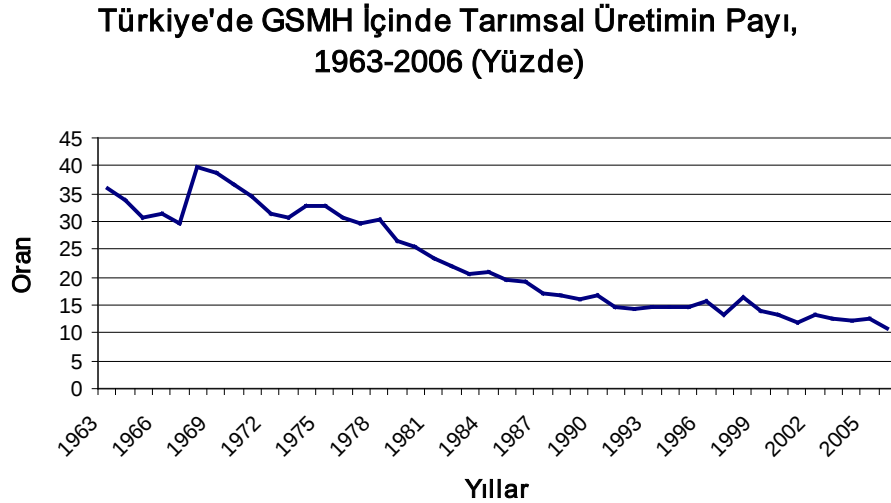
II- TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMIN YERİ

Bir taraftan yukarıda açıklanan politikaların sonuçlarının diğer taraftan da Türkiye’nin kalkınmasında tarım sektörünün konumu ve öneminin ortaya konulması açısından ekonomi içinde tarımın yerinin analizi faydalı olacaktır. Bu analizler ayrıca kalkınmanın finansmanında tarımdan elde edilebilecek kaynak potansiyeli hakkında da fikir verecektir. Bu nedenlerle izleyen bölümde Türkiye ekonomisi içinde tarım sektörünün yeri sayısal göstergeler yardımıyla değerlendirilecektir.

A- Üretim Açısından

Tarım sektörünün ekonomi içindeki yerini değerlendirmek açısından kullanılabilecek göstergelerin başında GSMH'ye katkı gelmektedir. 1963-2008 döneminde tarım sektörünün GSMH içindeki payı Grafik 9'da verilmiştir. Buradan görülebileceği gibi 1963 yılında GSMH'nin yüzde 36'sını tarım sektörü sağlarken 2006 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 11'e düşmüştür. Gelineen noktada tarımın payında önemli oranda gerileme olmasına rağmen gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında (AB'de yüzde 4-5, ABD'de yüzde 2) söz konusu oranın hala yüksek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarımın üretim boyutuyla ekonomi içindeki önemi hala büyüktür.

Grafik 9: Türkiye'de GSMH İçinde Tarımsal Üretimin Payı (1963-2006) (Yüzde)

Kaynak: TÜİK

Diğer taraftan bu gelişmenin ardında yatan faktörler değerlendirildiğinde tarımdaki büyüme hızının diğer sektörlerle oranla düşük kalmasının etkisinin belirgin olduğu söylenebilir. Kuşkusuz, teorik olarak, gelir esnekliği katsayısı birden küçük olan ürünlerin yetiştirildiği tarım sektörünün GSMH içindeki payının zaman içerisinde azalması kaçınılmazdır. Ancak, Türkiye'de tarımın üretim içindeki payının gerilemesi sanayi ve tarım sektörlerinin daha hızlı büyümesinden çok tarım sektörünün yetersiz büyümesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Tablo 14'de açıkça görülebileceği gibi, Cumhuriyetten günümüze ve 1963-2006 döneminde tarımdaki büyüme hızı diğer sektörlerin oldukça gerisinde kalmıştır. Böylece tarımın GSMH

içindeki payının azalması daha çok sektörün potansiyelinden yararlanılamamasıyla ilgili olmuştur. Ayrıca, bu veriler kalkınma için, en azından büyüme boyutuyla, tarımın önemli işlevleri yerine getirme potansiyeline de işaret etmektedir.

Tablo 14: Sektörel Büyüme Hızları (Yüzde)

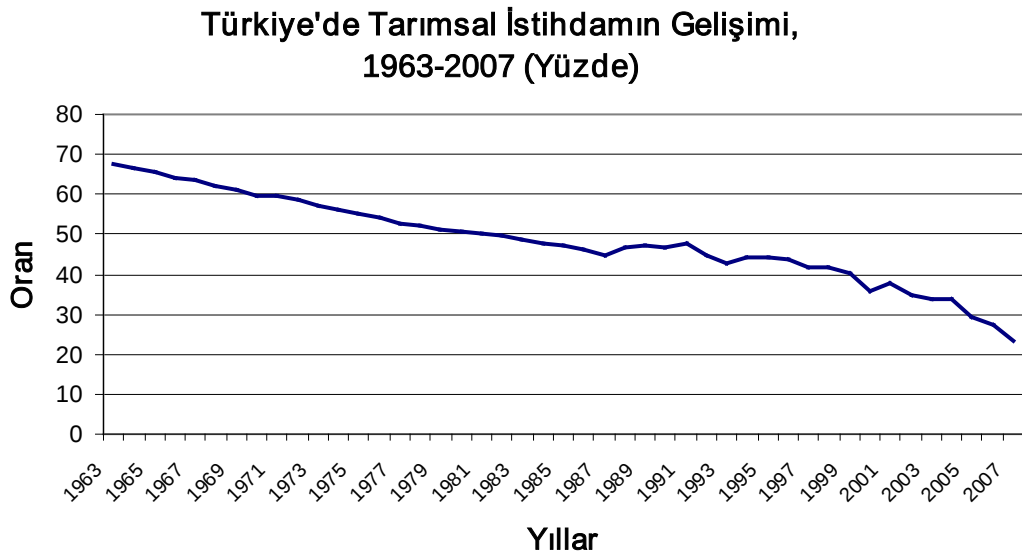
YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET	GSYİH	GSMH
1963-1979	1,0	6,0	4,9	4,2	4,0
1980-2006	1,4	5,2	5,0	4,3	4,4
1963-2006	1,2	5,5	4,9	4,3	4,2
1924-2006	2,8	6,0	5,1	4,4	4,5

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

B. İstihdam Açısından

Türkiye’de tarımsal istihdamın gelişimini gösteren grafik aşağıda verilmiştir. Buna göre 1963 yılında toplam istihdam içinde tarımın payı yüzde 68 iken bu rakam 2008 yılında yüzde 24’e gerilemiştir. Bu rakam gelişmiş ülkelerin oldukça üzerindedir. Bununla birlikte tarımsal istihdamdaki büyük oranlı gerileme birinci bölümde incelediğimiz A. Lewis’in “*sınırsız emek arzıyla kalkınma*” kuramının öngörleriyle örtüşmekte ve bu açıdan daha gidilebilecek önemli bir mesafenin varlığına işaret etmektedir.

Grafik 10: Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Gelişimi (1963-2007) (Yüzde)

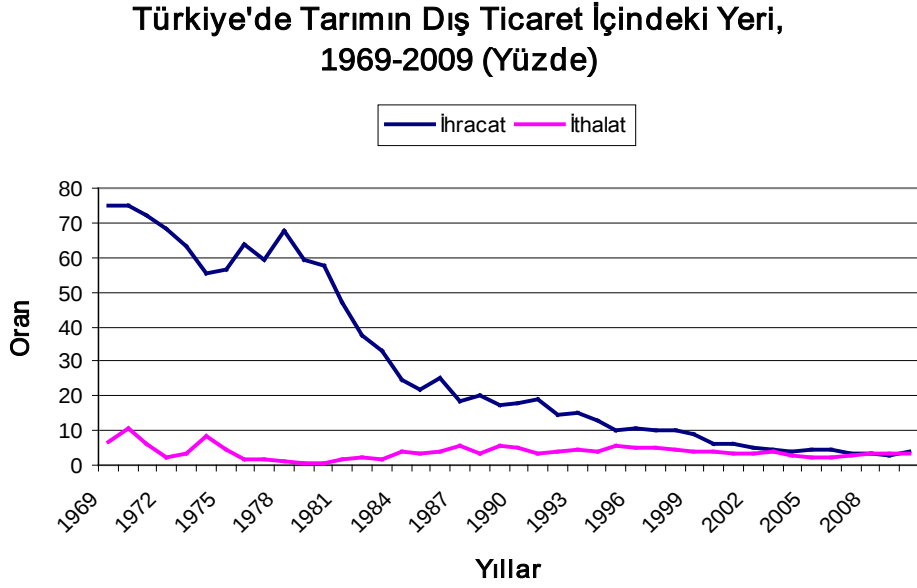
Kaynak: TÜİK

Diğer taraftan milli gelir içindeki payı 2006 yılı itibariyle yüzde 11 düzeyinde bulunan bir sektördeki aynı yıl için istihdam payının yüzde 27 düzeyinde bulunması emek verimliği dolayısıyla da gizli işsizlik hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bir başka deyişle, tarımdan diğer sektörlerle aktarılabilecek önemli miktarda işgücü bulunmaktadır. Ancak esas sorun, diğer sektörlerdeki istihdam yaratma kapasitesinde yeterli artış olmamasıdır. Kuşkusuz tarımdan diğer sektörlerle aktarılabilecek işgücünün niteliği ile ilgili sorunların varlığı da göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte, tarımın diğer sektörlerle ucuz işgücü sağlamak yoluyla kalkınmaya katkı yapma konusunda, işgücü niteliğindeki sorunların aşılabilmesi ölçüsünde, hala önemli bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir.

C. Dış Ticaret Açısından

Kapitalist sisteme tipik bir çevre ülkesi olarak eklemlenen Türkiye’de tarımın dış ticaretteki önemi, yaşanan liberalizasyon süreciyle tutarlı olarak, gittikçe azalmıştır. 1963-68 dönemine sektörel ithalat verilerine ulaşamadığından, 1969-2008 dönemine ilişkin verileri kapsayan Grafik 10 aşağıda verilmiştir. Buradan görülebileceği gibi 1969 yılında toplam ihracat içinde tarımın payı yüzde 77 düzeyinde iken 2008 yılında yüzde 4 düzeyine gerilemiştir. Tarımın toplam ithalat içindeki payı ise 1969-1980 döneminde gerilemiş, 1980’den sonra ise artış göstermiştir.

Grafik 11: Türkiye’de Tarımın Dış Ticaret İçindeki Yeri (1969-2009) (Yüzde)

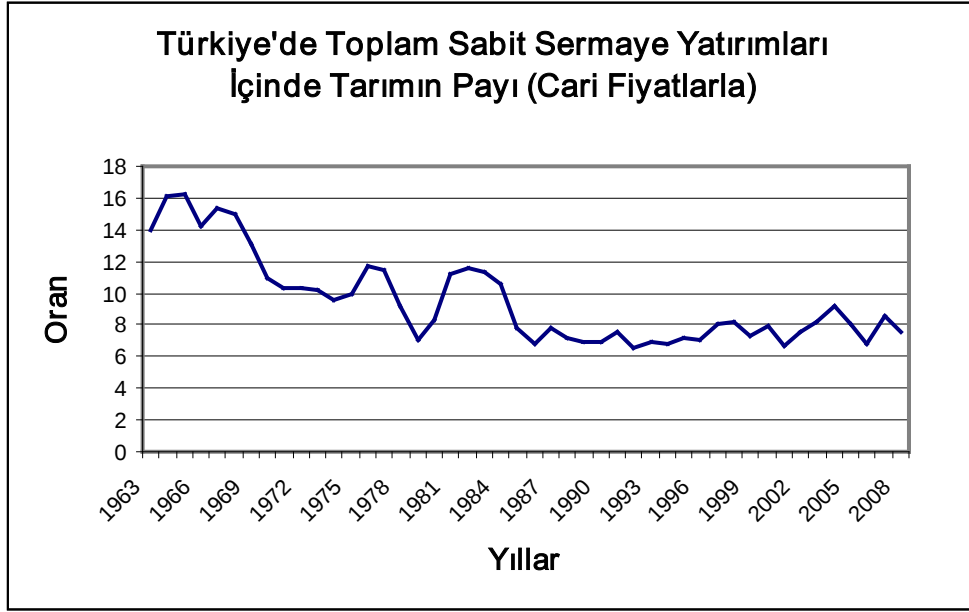
Kaynak: 1969-88 yılları arası DTM, 1989 ve sonrası DİE kayıtları

Toplam ihracat içindeki payının azalmasına rağmen tarımsal ürün ihracatında artış yaşanmıştır. Nitekim 1969 yılında 402 milyon dolar olan tarım ürünleri ihracatı 1979 yılında 1,4 milyar dolara, 2008 yılı sonunda ise 4,1 milyar dolara yükselmiştir. Tarım ürünleri ithalatı ise 1969 yılında 52 milyon dolar, 1979 yılında 36 milyon dolar, 2008 yılında ise 6,4 milyar dolara yükselmiştir. Böylece tarım ürünleri dış ticaret dengesi önemli oranda fazla verirken açık verir hale gelmiştir. Kuşkusuz bu durum kaynağa ihtiyacı olan bir ülkenin dışarıya kaynak aktarması anlamına gelmiştir.

D- Yatırımlar Açısından

Yukarıda yapılan açıklamalarda tarımın üretim, istihdam ve dış ticaret açısından öneminde bir azalma olduğu görülmüştü. Bu gelişmeyi etkileyebilecek önemli bir değişken sabit sermaye yatırımları ve bu yatırımlar içinde tarıma ayrılan paydır. Türkiye’de sabit sermaye yatırımları içerisinde tarıma ayrılan payı gösteren grafik aşağıda verilmiştir.

**Grafik 12: Türkiye’de Toplam Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Tarımın Payı
(Cari Fiyatlarla)**

Kaynak: DPT

Buna göre 1963-79 yılları arasında sabit sermaye yatırımları içerisinde tarımın payı ortalama olarak yüzde 12,1 olmuştur. 1980 sonrası dönemde bu pay önemli oranda azalmış ve yüzde 7 düzeylerine gerilemiştir. Dolayısıyla tarımın potansiyelinin yeterince etkin kullanılamamasında ve ekonomi içindeki öneminin azalmasında sektöre yönelik sabit sermaye yatırımlarının da rolünün olduğu söylenebilir.

III. TÜRKİYE’DE KALKINMANIN FİNANSMANI VE TARIM

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de kalkınmanın finansman yöntemleri ve bu yöntemler içinde tarıma yüklenen roller 1963-1979 ve 1980 sonrası olmak üzere iki alt dönem bazında değerlendirilecektir.

A. 1963-1979 Döneminde Kalkınmanın Finansmanı

Türkiye, kalkınmayı hızlandıran sanayileşme sürecine geç başlamış ve bu nedenle, sanayileşme sürecini henüz tamamlayamamış, azgelişmiş bir ülke konumundadır. Cumhuriyet sonrasında sanayileşme konusunda bilinçli politikalar uygulanmaya başlanmasına ve aradan geçen döneme karşın, Türkiye, gerek üretim

deseni gerekse sosyo-ekonomik göstergeleri itibariyle sanayi toplumu özelliklerini tam olarak taşımayan ve bu nedenle düalizmin yoğun olarak yaşandığı bir ülke görünümündedir.

Türkiye’de Planlı kalkınma modeli 1961 Anayasa’sı ile benimsenmiştir. 1963-1979 döneminde ithal ikameci kalkınma (sanayileşme) stratejisi kapsamında öncelikle tüketim, daha sonra da ara ve yatırım mallarında kendine yeterliği sağlamaya yönelik politikalar izlenmiştir. Dünya ekonomik konjonktürünün de sağladığı bazı avantajlar nedeniyle bu politikalar, 1970’li yılların sonlarına kadar devam ettirilebilmiştir.

Ancak, bir taraftan ülke içinde artan ekonomik sıkıntılar ve yoğunlaşan siyasi krizler, diğer taraftan, dünya ekonomisinde ortaya çıkan gelişmeler, uygulanan ithal ikameci politikaların daha fazla sürdürülmesine olanak vermemiştir. Bu nedenle, 24 Ocak 1980 tarihinde alınan Ekonomik İstikrar Önlemleri ile yaklaşık 17 yıldır uygulanan politikalar terk edilerek, ihracata yönelik büyüme stratejisine yönelinmiştir. Ülkemizde, ekonomi politikalarının genel çerçevesini de belirleyen bu değişiklik, yeni bir oluşum ve yapılanmayı kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü artık, iç talep yerine dış talep, korumacılık yerine rekabet ve dünya piyasalarıyla uyum sağlamak önemli hale gelmekte ve uluslararası kuruluşlar olan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlarla yapılan anlaşmaların ekonomi politikalarında belirleyici olduğu zemin ön plana çıkmıştır (Uysal; 1999, 148).

Çalışmanın izleyen bölümünde Türkiye’de kalkınmanın finansman yöntemleri ve tarım sektörünün yöntemler içindeki rolü analiz edilecektir. Bu analizler çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan teorik çerçeveye uygun olarak **iç finansman kaynakları ve dış finansman kaynakları** olmak üzere iki başlık altında değerlendirilecektir.

1. İç Finansman Kaynakları

Çalışmanın ikinci bölümünde ortaya konulduğu gibi kalkınmanın başlıca iç finansman kaynakları; gönüllü tasarruflar, vergiler ve emisyon (enflasyon vergisi)’dir. İzleyen bölümde her bir finansman kaynağına ilişkin 1963-1979 döneminde ortaya çıkan gelişmeler analiz edilmiştir.

a. Gönüllü Tasarruflar Yoluyla Finansman

Kalkınmanın finansman kanalları içerisinde en temel kaynaklardan birisi tasarruflardır. Türkiye gibi gelişmekte olan ve kişi başına gelir düzeyinin düşük olduğu ülkelerde ortalama tüketim eğilimi yüksek dolayısıyla ortalama tasarruf eğilimi düşüktür. Nitekim Tablo 15'ten de görülebileceği gibi Türkiye'de 1963-1979 döneminde ortalama tasarruf eğilimi yüzde 20,3 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde en düşük tasarruf eğilimi yüzde 15,1 ile 1963, en yüksek ortalama tasarruf eğilimi ise yüzde 22,5 ile 1976 yılında görülmüştür.

Tablo 15: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Tasarruflar (GSMH Payı)

Yıllar	Yurt İçi Tasarruflar *	Yurt İçi Tasarruflar (Yüzde)	Sabit Sermaye Yatırımları (Yüzde)
1963	-	15,1	16,2
1964	-	16,8	14,8
1965	-	17,7	15,9
1966	-	18,8	16,4
1967	-	20,1	18,1
1968	2.994.358	21,1	19,5
1969	3.271.832	22,1	20,9
1970	3.417.173	22,1	21,8
1971	3.442.783	20,8	20,2
1972	3.866.748	21,4	22,4
1973	4.075.373	21,5	22,2
1974	3.836.398	19,6	20,8
1975	4.068.714	19,6	22,6
1976	5.090.857	22,5	25,7
1977	4.753.562	20,4	27,2
1978	4.009.943	17,0	24,6
1979	3.685.130	15,7	21,6
Ortalama	3.876.073	20,3	22,5

(*) 1998 yılı fiyatlarıyla Bin TL

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006.

Aynı dönemde ortalama yatırım eğilimi ise yüzde 22,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu veri 1963-1979 döneminde tasarrufların yetersiz kaldığını ve dış kaynak ihtiyacının ortaya çıktığına işaret etmektedir. Yıllar itibarıyla bir değerlendirme yapıldığında 1964-1971 döneminde tasarrufların yatırımlardan daha fazla, 1972-1979 döneminde ise yatırımların tasarruflardan fazla olduğu

görülmektedir. Bu durum 1972 sonrasında marjinal yatırım eğilimi artarken marjinal tasarruf eğiliminin artmasından kaynaklanmıştır.

Diğer taraftan 1968-1979 döneminde, 1998 yılı fiyatlarıyla, ortalama tasarruf miktarı 3,8 milyar TL olmuştur. Dönem bütünündeki yatırım miktarındaki artış istikrarsız bir seyir göstermiş ve yatırım miktarı reel olarak ancak yüzde 2,5 gibi oldukça düşük bir düzeyde kalmıştır.

Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye’de gönüllü tasarrufların kalkınmanın finansmanına katkısı 1963-1979 döneminde sınırlı kalmıştır. Bunun gerisinde yatan temel faktörün ise gelişmekte olan ülkelerde sıkça karşılaşılan ve kişi başına gelirin düşük olması ve bunun yaratmış olduğu **düşük tasarruf-düşük yatırım-düşük verim-düşük gelir** şeklindeki kısır döngü olduğu söylenebilir.

b. Vergiler Yoluyla Finansman

Kalkınmanın iç finansman kanallarından bir diğeri de vergilerdir. Türkiye de 1963-79 döneminde GSMH artışına bağlı olarak vergi gelirlerinde de artış yaşanmıştır. Nitekim 1963 yılında 8 bin YTL olan toplam vergi gelirleri 1979 yılında 406 bin YTL’ye yükselmiştir. Bu artış yıllık ortalama olarak yüzde 9 düzeyinde reel artışa karşılık gelmektedir.

Tablo 16: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Vergiler (Bin YTL)

Yıllar	Toplam Vergi Gelirleri	GSMH	Vergi gelirleri/ GSMH (Yüzde)
1963	8	97	12
1964	9	104	13
1965	10	112	13
1966	13	133	14
1967	15	148	15
1968	16	164	10
1969	19	183	10
1970	23	208	11
1971	31	261	12
1972	39	314	12
1973	52	399	13
1974	65	538	12
1975	95	691	14
1976	127	868	15
1977	168	1108	15
1978	246	1646	15
1979	406	2877	14

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006.

Aynı dönemde GSMH'deki reel artış oranı ise yüzde 5,1 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dönemde vergi gelirlerindeki reel artış GSMH'nin artışından daha yüksek olmuştur. Böylece vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payı bir başka deyişle vergi yükü artış göstermiş ve yüzde 12'den yüzde 15'ler düzeyine yükselmiştir. Bu gelişme kalkınmanın finansmanı amacıyla kullanılabilir kaynakların potansiyel olarak arttığı anlamına gelmektedir. Kuşkusuz bu kaynakların toplanması kadar kullanılış yeri ve amacı da son derece önem taşımaktadır.

Diğer taraftan gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'de vergi yükünün oldukça düşük olduğu söylenebilir. Örneğin OECD verilerine göre; 1975 yılında OECD ülkelerinde vergi yükü yüzde 29,4, Avrupa ülkelerinde yüzde 32,2 iken bu oran Türkiye'de yüzde 11,9'dur (OECD; 2008, 12)., Dolayısıyla Türkiye vergilendirme açısından bu dönemde gelişmiş ülkelerin oldukça gerisinde kalmış, kamu harcamalarının ve kalkınmanın finansmanı açısından vergilendirme potansiyelini yeterince kullanamamıştır.

c- Emisyon Yoluyla Finansman

Kalkınmanın finansmanında kullanılabilecek bir diğer kaynak ise emisyon artışı yani para basmadır. Açık finansman olarak da tanımlanabilen bu yöntem kamu otoritesine kaynak imkanı sağlarken enflasyon vergisi olarak diğer ekonomik birimlerin üzerine yük getirmektedir. Zira, ekonomik büyümenin gerektirdiğinin üzerinde yapılacak emisyon artışı sonucunda enflasyon ortaya çıkacak, bu da kişilerin satın alma gücünü reel olarak azaltacaktır. Bu nedenle enflasyon vergisi niteliği kazanacak düzeydeki emisyon artışı bir tür zorunlu tasarruf olarak da tanımlanabilir.

Tablo 17: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Emisyon (Milyon YTL)

Yıl	Emisyon Hacmi	Değişim	Değişim (Yüzde)	Büyüme Hızı (Yüzde)	GSMH Deflatör Enflasyonu (Yüzde)
1963				9,6	5,7
1964				-4,0	2,6
1965				-3,9	4,3
1966				10,7	6,4
1967				0,1	6,5
1968				1,5	3,9
1969				-1,2	7,2
1970	14	9	212,6	2,8	8,5
1971	17	3	22,4	5,2	17,4
1972	20	3	17,7	1,1	10,2
1973	25	5	26,3	-7,8	21,1
1974	33	8	29,7	6,3	30,5
1975	41	8	24,6	3,1	21,2
1976	52	11	27,2	7,0	15,3
1977	78	26	49,6	-1,9	24,0
1978	114	36	45,9	2,8	46,7
1979	183	69	60,9	0,0	75,6

Kaynak: TÜİK

Bu noktada dikkat edilmesi gereken önemli nokta büyüme senyorağı ile enflasyon vergisinin ayrıştırılması gerektiğidir. Nitekim büyüme düzeyiyle orantılı olan ve enflasyon yaratmayan emisyon artışı ekonomik birimler üzerinde herhangi bir yük yaratmadan kamu harcamalarının ve dolayısıyla kalkınmanın finansmanına imkan sağlarken ekonomik büyüme olmadan ve/veya ekonomik büyümenin

gerektirdiğinin üzerinde emisyon artışı ekonomik birimler üzerine yük getirecektir⁴⁷. Tablo 17’de 1960-1979 dönemine ilişkin emisyon hacmi ve bağlantılı göstergeler bulunmaktadır. Buradan görülebileceği gibi, son 3 yılda emisyon hacmi ve deflatör göstergesi yüksek görünmektedir. Bu yıllarda büyüme rakamları ise neredeyse hiç artmamaktadır.

2- Dış Finansman Kaynakları

Kalkınmanın dış finansman kaynakları; doğrudan yabancı yatırımlar, dış cari transferler (işçi dövizleri, hibe ve yardımlar) ve dış borçlanma olmak üzere üç başlık halinde izleyen bölümde ele alınacaktır.

a- Doğrudan Yabancı Yatırımlar

İthal ikameci kalkınma stratejisinin benimsendiği bu dönemde, finansal liberalizasyon politikaları henüz hayata geçirilmediğinden, Türkiye’nin dış dünya ile doğrudan yatırım bağlamındaki ilişkileri çok sınırlı düzeyde kalmıştır. Türk Lirasını Koruma Kanunu ve uygulanan sabit döviz kuru politikası çerçevesinde yurt içinde döviz bulundurma imkanı da bulunmadığından yerleşiklerin yurt dışına doğrudan yatırım amaçlı çıkışı söz konusu değildir. Buna karşılık Türkiye’ye çok sınırlı da olsa doğrudan yabancı yatırım girişi gerçekleşmiştir.

⁴⁷ Bu konuda Bkz. Hakkı Soylu (1997), Türkiye’de Senyoraj Gelirleri ve Kamu Açıkları Kitabı, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 81, Ankara, sf. 7-22

Tablo 18: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Milyon Dolar)

Yıllar	Yurtdışında Doğrudan Yatırım	Yurtiçinde Doğrudan Yatırım	NET
1950	0	5	5
1960	0	24	24
1970	0	58	58
1975	0	114	114
1976	0	10	10
1977	0	27	27
1978	0	34	34
1979	0	75	75
TOPLAM		347	347

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006.

Tablo 18’den görülebileceği gibi 1950 yılından itibaren Türkiye’ye doğrudan yabancı sermaye girişi başlamış, 1975 yılında giriş 114 milyon dolar ile rekor kırmıştır. 1950-1979 dönemi arasında toplam doğrudan yabancı yatırım girişi 347 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu düzeyi itibariyle doğrudan yabancı yatırımların Türkiye’nin kalkınmasına önemli bir katkı yapmasını beklemek olası görünmemektedir.

b. Dış Cari Transferler (İşçi Dövizleri, Hibe ve Yardımlar)

Kalkınmanın finansmanına katkıda bulunabilecek bir diğer kaynak da yurtdışından elde edilen hibe ve yardımlardır. Türkiye özelinde bu kaynaklar arasında yurtdışında çalışan vatandaşlarımızın gönderdiği işçi dövizlerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu çerçevede değerlendirilebilecek veriler ödemeler bilançosunda toplulaştırılmış olarak cari transferler başlığı altında verilmektedir. Dolayısıyla Tablo 19, cari transfer kalemi içerisinde işçi dövizleri ve dışarıdan gelen hibe ve yardımlar bulunmaktadır. 1975 yılından önceki yıllara ait verilere ulaşılamadığı için Tabloda 1975-1979 dönemine ait veriler bulunmaktadır.

Tablo 19: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Yurtdışından Cari Transferler (Milyon Dolar)

Yıllar	Cari Transferler
1975	1.437
1976	1.120
1977	1.107
1978	1.099
1979	1.810

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi Verileri 1975-2008

Tablodan görüldüğü gibi cari transferler hesabından Türkiye'ye 1975-1979 yılları arasında toplam olarak 6.5 milyar dolarlık kaynak girişi sağlanmıştır. Dönem koşulları dikkate alındığında ve yıllık veriler doğrudan yatırımlar ile ihracat ve ithalat rakamları ile karşılaştırıldığında bu kaynağın kalkınmanın finansmanı açısından oldukça önemli düzeyde olduğu söylenebilir.

c- Dış Borçlanma

Kalkınmanın finansmanında kullanılacak bir diğer kaynak ise dış borçlanmadır. Doğrudan yabancı yatırımlar ve cari transferlere oranla daha dikkatli kullanılması gereken bir kaynaktır. Çünkü alınan borç karşılığında faiz ödemesi söz konusu olacaktır. Dolayısıyla alınan dış borcun yatırılacağı alanın getirisinin faiz ödemelerini karşılayabilmesi gerekmektedir. Bu koşulun sağlanmaması durumunda dış borçlanma kalkınmayı hızlandırmak yerine yavaşlatabilecektir.

**Tablo 20: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Dış Borçlanma
(Milyon Dolar)**

Yıllar	Toplam Dış Borçlanma	Faiz Ödemesi	Anapara Ödemesi
1963	659	31	119
1964	856	34	131
1965	1.081	32	184
1966	1.231	32	146
1967	1.344	34	99
1968	1.529	34	72
1969	1.705	44	108
1970	1.929	47	158
1971	2.210	47	91
1972	2.300	62	235
1973	2.654	59	72
1974	2.901	102	126
1975	3.012	124	209
1976	3.822	217	677
1977	4.410	320	214
1978	6.126	489	496
1979	14.234	1.010	3.187

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006.

Tablodan görüldüğü gibi 1963-1979 döneminde, özellikle 1976 yılından itibaren, Türkiye dış borç kullanımında önemli artışlar gerçekleştirmiştir. Bunun sonucunda 1963 yılında 659 milyon dolar olan dış borç stoku 1979 yılı sonunda 14 milyar doları aşmıştır. Bu dönemde bu borçlar için toplamda 2,7 milyar dolar faiz ödemesi yapılmıştır. Alınan borçların kullanımı hakkında veri bulunmadığından ödenen faizlerle karşılaştırmak suretiyle dış borçlanmanın kalkınmanın finansmanına katkısı açısından değerlendirme yapmak güçleşmektedir.

B- 1963-1979 Döneminde Tarımın Kalkınmanın Finansmanına Katkıları

Bu dönemde tarımın kalkınmanın finansmanına nasıl ve hangi kanallardan katkı yaptığını ortaya konulmasından önce uygulanan kalkınma stratejisi çerçevesinde tarıma yüklenen rollerin değerlendirilmesi faydalı olacaktır. Kuşkusuz uygulanan kalkınma-büyüme stratejisi ne olursa olsun tarım sektörü ekonomiye üretim (GSYİH), ihracat (döviz), istihdam, gıda sanayiye hammadde temini, diğer sektör ürünlerine talep yaratma gibi boyutlardan katkı yapacaktır. Uygulanacak politikaların yaratacağı farklılık tarımın yukarıda ifade edilen işlevlerinde önceliklerin değişmesi şeklinde olacaktır.

1963-79 döneminin bir diğer belirleyici özelliği de, özellikle 1970 sonrası dönemde politik istikrarsızlığa bağlı olarak hükümetlerin popülist politikalar uygulamasıdır. Nitekim KİT'lerde uygulanan yüksek ücret artışları politikası, ister istemez, özel kesime de yansımıştır. Popülist politikaların bir diğer yansıması, geçerli devlet anlayışının da (sosyal devlet) katkısıyla, oldukça ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurulmasıdır. Böylece, çalışanlar ücret dışında önemli güvencelere de kavuşmuştur.

Diğer taraftan hızlı sanayileşme sürecinde yaratılan yeni iş alanları kente göçü hızlandırırken, ciddi oranda açık bir işsizliğin oluşumunu da engellemiştir. Ayrıca, düşük emek verimiyle tarımda çalışanların bir kısmının görece olarak daha yüksek verimle çalışılan sanayi ve hizmetler sektörlerine geçmeleri, ücretli kesimin reel gelirlerinde olumlu etki yapmıştır.

1963-79 döneminde uygulanan iktisat politikaları sektörel koşulları da önemli ölçüde değiştirmiştir. Çünkü ithal ikameci sanayileşme politikaları, sanayi sektörüne kaynak aktarımı için gelirin yeniden dağılımını sağlayan uygulamaları ön plana çıkarmaktadır. Sanayi sektörüne kaynak aktarımının sağlanmasında, koruyucu dış ticaret rejimi, özendirici para ve maliye politikaları kullanılmıştır. Bu şekilde, ihracatçı sektörlerden, ithal girdi kullanan sanayi sektörüne kaynak aktarımı sağlanmıştır. Tarım sektörünün bu dönemde en büyük ihracatçı sektör olduğu ve kurların eksik değerlendirildiği dikkate alındığında, bu dönemde sanayi sektörüne aktarılan kaynağın büyük ölçüde tarımdan karşılandığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan bu dönemde uygulanan popülist politikaların, tarım sektörü açısından da bazı olumlu sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Nitekim artan destekleme alımları ve kooperatif sayısının artışı, tarım ürünleri fiyatlarının belirlenmesinde destekleme kapsamının etki alanını genişletmiş, özellikle seçim yıllarında fiyat artışları önemli boyutlara ulaşmıştır (Kazgan; 2003, 380-87). Fiyatların bu şekilde yüksek belirlenmesi ve tarımın dolaysız vergilerden muaf tutulması, sürekli gündemde olan toprak reformuna yönelik taleplerin zayıflamasına yol açmıştır.

Ancak, bu gelişmelere karşın, 1963-79 döneminde sektörel gelir dağılımı, gizli işsizliğin azaltılamaması nedeniyle, verimlilik artışına karşın tarım aleyhine

bozulmuş; tarım bir anlamda fakirleştiren büyüme süreci yaşamıştır. Kuşkusuz, gelişme sürecinde tarımın ulusal gelirden aldığı payın azalması beklenen bir gelişmedir. Ancak, sektörün taşıdığı istihdam yükünün gelir payına paralel olarak azaltılamaması, bir başka deyişle, diğer sektörlerdeki gelişmenin ilave istihdam yaratma açısından yetersiz kalması, çiftçilerin görece olarak fakirleşmesi sonucunu doğurmuştur (Uysal; 2006, 110).

Kısaca ifade etmek gerekirse, iç talebi ve korumacılığı ön plana çıkaran 1963-1979 dönemi büyüme stratejisi çerçevesinde tarım;

- a) Üretim artışı ve çok sayıda kişiye sağladığı istihdam yoluyla,
- b) Tarım dışı sektörlerde sunduğu niteliksiz fakat ucuz işgücü imkanları yoluyla,
- c) Bu dönemde en çok ihtiyaç duyulan ve kıtlığı çekilen döviz kazandırıcı (ihracatçı) başlıca sektör olma yoluyla,
- d) Gelişen makineleşme ve artan sınai girdi talebi (gübre, ilaç, ekipman, traktör vb.) ile başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerde talep yaratmak yoluyla
- e) Dönemin en önemli sanayi alt sektörlerinin başında gelen tarıma dayalı sanayi sektörüne verdiği ucuz hammadde (pamuk, tütün, şeker pancarı, gıda sanayi ürünleri vb.) yoluyla ülkenin gelişmesi ve kalkınmasına katkı sağlamıştır. 1963-79 döneminde tarımın kalkınmaya bu katkı kanalları izleyen bölümde ayrıntılı olarak analiz edilecektir ⁴⁸.

1- Üretim Yönünden Katkı

Tarım sektörünün kalkınmaya katkısı öncelikle üretim yoluyla gerçekleşmektedir. Zira diğer katkıların hemen hemen hepsi (istihdam, ihracat, vergi, hammadde sağlama, sınai girdi talebi yaratma) tarımsal üretimin adeta bir tür yan etkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle kalkınmaya katkısı açısından tarımsal

⁴⁸ Tarımın kalkınmaya olan katkısı konusunda vergi gelirleri verileri bulunamadığı için eklenememiştir. Gelirler İdaresi Başkanlığından bu veriler istendiğinde olumsuz yanıt gelmiştir.

üretim belirleyici bir rol oynamaktadır. Türkiye, büyük tarımsal üretim potansiyeline sahip bir ülkedir. Bu potansiyel, sahip olunan farklı iklim ve toprak özelliklerinin geniş bir ürün desenine imkan sağlamasıyla yakından ilgilidir. Bu potansiyelin kullanılması yani tarımsal üretimin artması ölçüsünde tarımın doğrudan ve dolaylı olarak kalkınmaya katkısı artacaktır.

Bu katkıları değerlendirmek açısından Tablo 21’de sektörel büyüme hızları verilmiştir. Buradan görülebileceği gibi 1963-79 döneminde GSYİH ortalama olarak yüzde 5,2 oranında büyürken sanayi sektörü yüzde 8,4, hizmetler sektörü yüzde 6,2, tarım ise sadece yüzde 2,1 oranında büyümüştür. Bu veriler İthal ikameci sanayileşme stratejisinin sanayileşme boyutundan önemli gelişmeler sağladığını, bu sektördeki gelişmeye paralel olarak da hizmetler sektörünün hızla büyüdüğünü ancak, tarım sektörünün bu gelişmeye ayak uyduramadığını ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle bu dönemde tarım sektörünün mevcut potansiyelinden yararlanma ve böylece üretimi daha hızlı artırarak sektörün kalkınmaya katkısının artırılması konusunda yeterli mesafe alınmadığı söylenebilir.

Tablo 21: Sektörel Büyüme Hızları (Yüzde)

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET	GSYİH	GSMH
1963	9,6	12,0	8,9	9,4	9,7
1964	-0,4	11,2	4,8	4,1	4,1
1965	-3,9	9,5	5,6	2,6	3,1
1966	10,7	15,2	11,5	11,7	12,0
1967	0,1	8,2	5,2	4,5	4,2
1968	1,5	11,1	7,9		6,7
1969	-1,2	12,1	4,8	4,1	4,3
1970	2,8	1,3	4,3	3,2	4,4
1971	5,2	9,0	4,5	5,6	7,0
1972	1,1	10,4	10,3	7,4	9,2
1973	-7,8	11,9	6,4	3,3	4,9
1974	6,3	7,3	4,5	5,6	3,3
1975	3,1	9,1	8,5	7,2	6,1
1976	7,0	9,0	12,9	10,5	9,0
1977	-1,9	6,9	4,4	3,4	3,0
1978	2,8	3,4	0,1	1,5	1,2
1979	0,0	-4,4	0,8	-0,6	-0,5
Ortalama	2,1	8,4	6,2	5,2	5,4

Kaynak: TÜİK

Tarım sektöründeki yetersiz büyümeye rağmen bu dönemde sektörde büyük miktarda üretim yapılma devam edilmiştir. Nitekim 1968 yılında sabit fiyatlarla 10,5

trilyon TL olan tarımsal üretim değeri 1979 yılı sonunda 12,1 trilyon TL'ye yükselmiştir. Aynı dönemde GSMH değeri ise 31,6 trilyon TL'de 52,3 trilyon TL'ye yükselmiştir.

**Tablo 22: Sektörlerin GSMH'ye katkıları (Sabit Fiyatlarla)
(Milyon TL)**

Yıllar	GSMH	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER
1963	84.188	29.139	14.370	40.679
1964	87.619	29.107	15.986	42.617
1965	90.368	27.884	17.501	44.984
1966	101.204	30.877	20.153	50.174
1967	105.461	30.901	21.797	52.763
1968	31.635.197	10.451.336	5.420.244	15.763.617
1969	33.002.579	10.309.629	6.071.704	16.621.247
1970	34.468.624	10.595.792	6.039.971	17.832.860
1971	36.897.377	11.134.245	6.576.655	19.186.477
1972	40.279.248	11.250.327	7.274.533	21.754.388
1973	42.255.004	10.343.382	8.148.177	23.763.445
1974	43.633.172	10.985.447	8.723.337	23.924.387
1975	46.275.414	11.315.684	9.514.813	25.444.917
1976	50.437.968	12.098.338	10.357.194	27.982.436
1977	51.944.339	11.838.641	11.040.984	29.064.715
1978	52.582.171	12.155.103	11.385.281	29.041.787
1979	52.324.176	12.135.879	10.818.217	29.370.080

Kaynak: TÜİK

Bu gelişmelere bağlı olarak GSYİH içinde sektör paylarında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim 1963 yılında tarımın GSYİH içindeki payı yüzde 34,6 iken 1979 yılında yüzde 23,9'a gerilemiştir. Aynı dönemde sanayinin payı yüzde 17,1'den yüzde 22,1'e, hizmetler sektörünün payı ise yüzde 48,3'ten yüzde 54'e yükselmiştir. Dönem ortalaması olarak tarımın GSYİH payı yüzde 28,6, sanayinin yüzde 20,1, hizmetler sektörünün ise yüzde 51,4 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla tarım sektörünün üretime ve buna bağlı olarak da kalkınmaya bu kanalın doğrudan ve dolaylı etkileri yoluyla katkısı önemini korumaya devam etmiştir.

**Tablo 23: GSYİH Sektör Payları
(Sabit Fiyatlarla)**

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET	GSYİH
1963	34,6	17,1	48,3	100,0
1964	33,2	18,2	48,6	100,0
1965	30,9	19,4	49,7	100,0
1966	30,5	19,9	49,6	100,0
1967	29,3	20,7	50,0	100,0
1968	33,5	17,8	48,7	100,0
1969	31,7	19,1	49,2	100,0
1970	31,2	18,5	50,2	100,0
1971	30,7	18,9	50,5	100,0
1972	28,4	19,1	52,5	100,0
1973	25,0	20,3	54,7	100,0
1974	25,7	21,1	53,1	100,0
1975	25,0	21,7	53,2	100,0
1976	24,6	21,7	53,7	100,0
1977	23,4	22,6	54,0	100,0
1978	23,8	23,0	53,2	100,0
1979	23,9	22,1	54,0	100,0
Ortalama	28,6	20,1	51,4	100,0

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006

2- İstihdam Yönünden Katkı

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün kalkınmanın finansmanına katkı sağladığı bir diğer kanal da istihdamdır. Kuşkusuz istihdam yaratmak bizatihi kalkınmanın bir finansman yöntemi değildir. Ancak kalkınmanın finansmanında kullanılabilecek temel kaynaklar olan tasarruf ve vergi gelirlerinin elde edileceği zeminin önemli bir unsuru da, üretimden sonra, istihdamdır. Bu nedenle bir sektördeki istihdamın kalkınmanın finansmanına doğrudan ve dolaylı olarak katkıları olacaktır.

Tablo 24’de görüldüğü gibi 1963 yılında 12,3 milyon kişi olan toplam istihdam 1979 yılında 16,3 milyon kişiye yükselmiştir. Bu dönemde tarım sektöründeki istihdam miktarı ise önemli bir değişiklik göstermemiş ve dönem sonunda sadece 20 bin kişi artmıştır. Böylece 17 yıllık süre içerisinde toplam istihdam yüzde 32 oranında artarken tarımda istihdam artışı binde 2 olarak gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda 1963 yılında toplam istihdam içinde tarımın payı yüzde 67,5 iken 1979 yılında yüzde 51,2’ye gerilemiş olmakla beraber istihdam içinde ilk sıradaki yerini korumuştur.

**Tablo 24: Toplam İstihdam İçerisinde Tarım Sektörünün Payı
(15+yaş) (1963-1979) (Bin)***

Yıllar	Toplam İstihdam	Tarımsal İstihdam	Tarımsal İstihdam/Toplam İstihdam (Yüzde)
1963	12365	8348	67,51
1964	12573	8351	66,42
1965	12761	8352	65,45
1966	13014	8364	64,27
1967	13174	8375	63,57
1968	13396	8347	62,31
1969	13537	8286	61,21
1970	13768	8243	59,87
1971	14011	8332	59,47
1972	14405	8421	58,46
1973	14679	8413	57,31
1974	14985	8405	56,09
1975	15169	8398	55,36
1976	15380	8319	54,09
1977	15873	8383	52,81
1978	16085	8375	52,07
1979	16320	8368	51,27

* **Kaynak:** TÜİK

Tablo 25’te sektörel hasıla paylarının istihdam paylarına bölünmesiyle bulunan değerler görülmektedir. Bir anlamda emek verimliliği olarak da ifade edilebilecek bu değerler 1963-79 döneminde tarımda emek verimliliğinin sanayi ve hizmetler sektörlerine oranla daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Tablonun ikinci kısmındaki veriler ise sektörel emek verimlerinin birbirine bölünmesiyle elde edilmiştir. Buna göre 1963 yılında sanayide emek verimliliği tarıma oranla 2,7 kat, hizmetler sektöründe 4,3 kat daha fazla iken bu oran 1979 yılında sanayide iki kata, hizmetlerde ise 3,5 kata gerilemiştir.

Tablo 25: Sektörel Hasıla ve İstihdam Payları (Yüzde)

Yıllar	Sektörel Hasıla / İstihdam Payı			Sektörel Kişi Başına Gelir Oranları		
	Tarım	Sanayi	Hizmet	Sanayi / Tarım	Hizmet / Tarım	Sanayi / Hizmet
1963	0,53	1,45	2,28	2,7	4,3	0,6
1965	0,47	1,45	2,37	3,1	5,0	0,6
1970	0,61	1,05	1,92	1,7	3,1	0,5
1975	0,59	0,91	1,92	1,5	3,3	0,5
1979	0,52	1,02	1,83	2,0	3,5	0,6
1963-79	0,55	1,23	2,00	2,3	3,7	0,6

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Sanayi ve hizmet sektöründe işgücü verimliliğinin yüksekliği yanında reel ücretlerde yüksektir. Bu durumda tarımda geçinemeyen aileler kente göç etmektedirler. Türkiye’de kır-kent ayrımı kalın çizgilerle belirlenmekte, ancak birbiri içine de geçmektedir. Bu açıklamalar kırsal emeğin kentsel emeğe dönüştürülmesinin emek sömürsünü artırma olanağı sağladığını ortaya koymaktadır. Kuşkusuz kırsal emeğin kentli emeğe dönüştürülmesi sonucu bu kesimi kısmi tüketici konumdan tamamen tüketici konuma getirerek Pazar büyüklüğünü genişleteceği, böylece sanayi için sermaye birikiminin bu kanaldan da artmasına imkan vereceği söylenebilir. Kalkınmanın finansmanında tarım, hem kente göç eden büyük bir işgücü potansiyeli olması hem de kente göçle birlikte yeni bir tüketici kitlesi yaratması yoluyla da etkili olmaktadır.

3. İhracat Yönünden Katkı

İhracat, tarımın kalkınmanın finansmanına doğrudan katkı yapabileceği bir alandır. 1963-79 döneminde ekonominin üretim deseni ve sanayileşmenin gelişme düzeyi dikkate alındığında bu boyuttaki katkı potansiyelinin oldukça yüksek olduğu görülecektir. Tablo 26’da bu dönem için sektörler itibariyle ihracat rakamları verilmiştir. Buna göre 1963 yılında 368 milyon dolar olan toplam ihracat 1979 yılı sonunda 2,2 milyar dolara yükselmiştir. Aynı dönemde tarım ürünleri ihracatı 284 milyon dolardan 1,3 milyar dolara, sanayi ürünleri ihracatı ise 73 milyon dolardan 809 milyar dolara yükselmiştir. Böylece 1963 yılında toplam ihracatın yüzde 77,2’si tarım ürünlerinden oluşurken bu oran 1979 yılında bu yüzde 57,8’e gerilemiştir. Görüldüğü gibi ihracat içinde gerileyen payına rağmen tarım sektörü en önemli döviz

kazandırıcı sektör olma konumunu sürdürerek kalkınmanın finansmanına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Tablo 26: Sektörlere Göre İhracat (1963-1979)

Yıllar	Değerler (Milyon Dolar)					Oranlar (Yüzde)			
	Toplam	Tarım	Madencilik	Sanayi	Diğer	Tarım	Madencilik	Sanayi	Diğer
1963	368	284	11	73	0	77,2	3,0	19,8	0,0
1964	411	312	15	84	0	75,9	3,6	20,4	0,0
1965	464	352	21	91	0	75,9	4,5	19,6	0,0
1966	491	379	23	88	0	77,3	4,7	17,9	0,0
1967	522	420	21	81	0	80,5	4,0	15,5	0,0
1968	496	406	26	64	0	81,9	5,2	12,9	0,0
1969	537	389	31	114	3	72,4	5,9	21,2	0,6
1970	588	428	39	118	3	72,8	6,6	20,0	0,6
1971	677	476	37	160	4	70,4	5,5	23,6	0,5
1972	885	588	33	260	4	66,5	3,8	29,4	0,4
1973	1.317	809	39	461	7	61,5	3,0	35,0	0,5
1974	1.532	831	79	613	10	54,2	5,1	40,0	0,6
1975	1.401	778	106	507	11	55,5	7,5	36,2	0,8
1976	1.960	1.237	110	601	12	63,1	5,6	30,7	0,6
1977	1.753	1.017	126	595	15	58,0	7,2	33,9	0,9
1978	2.288	1.516	124	637	12	66,2	5,4	27,8	0,5
1979	2.261	1.308	132	809	12	57,8	5,9	35,8	0,5

Kaynak: TÜİK

4. İç Ticaret Hadleri Yönünden Katkı

Kalkınmanın sanayileşmeyle neredeyse özdeş tutulduğu bu dönemde kalkınmanın dolayısıyla sanayileşmenin gerçekleştirilmesi için gerekli kaynakları sağlamanın bir yolu da fiyat politikaları ve dolayısıyla da iç ticaret hadlerinin amaca uygun şekilde değiştirilmesidir. Çalışmanın ikinci bölümünde ortaya konulduğu gibi iç ticaret hadleri, farklı sektörlerin fiyat hareketlerinden nasıl etkilendiğini yani sektörler arası kaynak transferinin yönünün belirlenmesinde kullanılan bir yöntemdir. Kaynak transferini belirlemek açısından, sektörler arasında mal akımlarının da dikkate alındığı gelir iç ticaret hadleri daha anlamlı olmakla beraber, veri sorunları nedeniyle en sık kullanılan iç ticaret haddi, yalnızca fiyat endekslerinin dikkate alındığı net değişim ticaret hadleri olmaktadır⁴⁹. Türkiye’de gelir ticaret hadlerinin

⁴⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Ergün KİP (1987) "Türkiye Ekonomisinde İç Ticaret Hadleri", Tarım Haftası 87, TMMOB Yayını, Ankara

hesaplanmasına olanak tanıyacak yeterli ve sağlıklı verilerin bulunmaması nedeniyle, çalışmamızda net değişim ticaret hadleri kullanılmıştır.

Bu çalışmada 1963-79 dönemi için iç ticaret hadleri, veri altyapısına paralel olarak, sektörel deflatörler, toptan eşya fiyatları endeksi (TEFE), tüketici fiyatları endeksi (TÜFE), çiftçi eline geçen fiyatlar endeksinden (ÇEFE) yararlanılarak hesaplanmıştır.

a. Sektörel Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri

Cari fiyatlarla sektörel hasılları sabit fiyatlara indirmek için kullanılan sektörel deflatörleri kullanarak elde ettiğimiz iç ticaret hadlerine ilişkin veriler Tablo 27’de verilmektedir. Burada daha geniş kapsamlı bir değerlendirme yapabilmek için sadece tarım ve sanayi deflatörleri değil, ticaret deflatörleri ile de iç ticaret hadleri hesaplanmıştır.

Tablo 27: 1987 Bazlı Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	Sektör Deflatörleri			İç Ticaret Hadleri	
	Tarım (*)	Sanayi (*)	Ticaret (*)	Tarım/ Sanayi	Tarım/ Ticaret
1968	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1969	110,7	102,0	107,1	108,5	103,3
1970	115,4	112,2	119,3	102,8	96,7
1971	129,5	131,8	142,6	98,3	90,8
1972	140,1	148,5	159,7	94,4	87,7
1973	189,3	167,0	188,0	113,4	100,7
1974	257,2	201,5	253,0	127,7	101,7
1975	318,6	240,2	298,1	132,6	106,9
1976	349,7	298,1	341,9	117,3	102,3
1977	441,8	350,3	418,1	126,1	105,7
1978	651,3	497,3	602,6	131,0	108,1
1979	1.004,1	1.021,8	1.098,7	98,3	91,4
Ortalama	--	--	--	112,5	99,6

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006

(*) 1987 yılı bazlı sektörel deflatörlerin 1968 bazlı olarak dönüştürülmesiyle hesaplanmıştır.

Tablodan görüleceği gibi sanayi sektörü deflatörü ile hesaplanan iç ticaret hadleri, 1971 ve 1972 dönemi dışında tarımın lehine gelişmiştir. Ticaret sektörü deflatörüne göre yapılan hesaplamada ise iç ticaret hadlerinin 1970-1972 döneminde tarım aleyhine diğer yıllarda ise tarımın lehine olduğu anlaşılmaktadır. Dönem ortalaması olarak tarım ve sanayi sektörleri arasındaki iç ticaret hadleri 112,5 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu yöntemle yapılan hesaplardan sanayi sektöründen

tarım sektörüne kaynak aktarımı olduğu anlaşılmaktadır. Hizmetler sektörü açısından bir değerlendirme yapıldığında ise dönem ortalaması itibariyle tarımdan bu sektöre kaynak aktarıldığı söylenebilir.

b. TEFE'ye Göre İç Ticaret Hadleri

1963-1979 döneminde iç ticaret hadlerindeki gelişmeleri değerlendirmek amacıyla çalışmamızda ayrıca TEFE içindeki sektör ayrıma göre de hesaplama yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda HDTM tarafından bu dönemde açıklanan verilere göre; tüm tarımsal ürünleri temsil eden toplam sütunu ile, bitkisel gıda maddeleri, hayvanlar ve hayvansal ürünler sütunlarının çiftçilerin ödediği fiyatları temsil ettiği kabul edilen sanayi hammaddesi ve yarımamulü sütununa oranlayarak elde ettiğimiz ticaret hadleri verilmiştir⁵⁰.

Tablo 28: TEFE'ye (HDTM Verilerine) Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	Toplam Tarım	Bitkisel Gıda Maddeleri	Hayvanlar	Hayvansal Ürünler
1963	100,0	100,0	100,0	100,0
1964	97,6	93,7	108,2	99,4
1965	102,3	96,9	108,3	103,8
1966	103,7	96,6	112,7	108,5
1967	101,4	90,4	124,9	112,9
1968	98,1	88,3	115,1	103,7
1969	100,1	90,8	113,8	103,7
1970	91,8	82,7	116,5	97,7
1971	88,4	76,0	140,1	94,3
1972	83,4	69,0	149,0	85,3
1973	85,1	72,6	131,7	85,5
1974	97,4	87,3	115,0	92,0
1975	112,3	98,5	139,4	135,5
1976	110,8	95,6	167,2	121,8
1977	107,6	87,4	189,8	122,8
1978	94,2	70,5	169,7	125,8
1979	74,8	55,9	134,1	100,8
Ortalama	97,0	85,4	131,5	105,5

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁵⁰ Bu döneme ilişkin iç ticaret hadlerinin hesaplanmasında kullanılan yöntem, genelde bu olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Ergün KİP, "Türkiye Ekonomisinde İç Ticaret Hadleri", Tarım Haftası 87, TMMOB Yayını, Ankara 1987

Tüm ürünlere ilişkin net değişim ticaret hadlerinin gelişimi incelendiğinde, 1963-69 ve 1975-78 döneminde tarım-sanayi fiyat makasının tarım, diğer yıllarda ise sanayi lehine geliştiği görülmektedir. Dönem bütünü içinde ortalama olarak sanayi sektörü lehine bir gelişme dikkati çekmektedir.

Alt ürün grupları açısından bir değerlendirme yapıldığında ise iç ticaret hadlerinin tüm yıllarda bitkisel gıda maddeleri aleyhine, hayvanlar alt grubu lehine, 1964 yılı ile 1970-1974 dışında hayvansal ürünler lehine geliştiği görülmektedir. Bu dönemde tarımsal üretimin çok büyük bir bölümünün bitkisel ürünlerden oluştuğu dikkate alındığında iç ticaret hadlerinin toplamda tarım aleyhine gelişmesinin nedeni de ortaya çıkmaktadır.

c. ÇEFE, TEFE ve TÜFE'ye Göre İç Ticaret Hadleri

İç ticaret hadleri, çalışmamızda, ÇEFE yanında hem toptan hem de tüketici fiyatları endeksine göre de hesaplanmıştır. Böyle bir yöntem kullanılmasından amaç, tarım ürünleri için üretici-tüketici zincirinde yer alan farklı aşamalardaki fiyat değişimlerini karşılaştırabilmektir. Bir başka deyişle, üreticiye ödenen fiyatla, tüketicinin ödediği fiyatlardaki artışlar birlikte değerlendirilmek istenmiştir.

Buna göre, 1963-68 ve 1973-78 döneminde ÇEFE ve TEFE'ye göre hesaplanan iç ticaret hadleri tarım lehine, 1969-72 dönemi ve 1979 yılında ise aleyhine gelişme göstermiştir. Benzer bir durum ÇEFE ve TÜFE'ye göre hesapladığımız iç ticaret hadlerinde de görülmektedir.

Tablo 29: ÇEFE/TEFE/TÜFE'ye Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	ÇEFE/TEFE	ÇEFE/TÜFE
1963	136.1	136.0
1964	124.0	123.9
1965	107.6	109.6
1966	110.7	112.0
1967	104.7	105.3
1968	100.0	100.0
1969	95.0	94.4
1970	98.0	97.1
1971	99.8	97.5
1972	87.6	88.9
1973	102.8	108.3
1974	114.3	131.9
1975	127.0	134.6
1976	129.1	135.8
1977	128.1	130.8
1978	107.9	114.1
1979	98.2	108.6
Ort.	110,1	113,5

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu veriler 1963-79 döneminde kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve bunun finansmanı boyutunda tarımın fiyat mekanizması yoluyla katkısının sınırlı kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Kalkınmanın sanayileşmeyle özdeşleştirildiği bu dönemde bu amaçla çeliştiği söylenebilecek böylesi bir tercihin anlaşılabilmesi dönemin sosyo-kültürel ve sosyo-politik koşullarının dikkate alınması faydalı olacaktır. Nitekim halkın yüzde 50'sinden fazlasının tarımda istihdam edildiği, seçmenlerin de yarısından fazlasının kırsal kesimde yaşadığı, tarımsal destekleme fiyat politikasının oy tercihlerinde belirleyicilik düzeyinin oldukça yüksek olduğu ve ayrıca siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle sık sık erken seçimlerin gündeme geldiği bir ortamda iç ticaret hadlerinin, genelde, tarım lehine değişmesi anlaşılabilir hale gelmektedir.

C. 1980 Sonrası Dönemde Kalkınmanın Finansmanı

Türkiye'de 1970'lerin ikinci yarısında başlayan ve daha sonra artarak devam eden ekonomik-siyasi istikrarsızlık sarmalı sonunda yapısal dönüşümler içeren bir istikrar paketi hazırlanmıştır. Bu çerçevede uygulamaya konulan 24 Ocak 1980

Kararları, bir yandan yüzde 100'ü aşan enflasyonun kontrolü, ülkede mevcut kıtlık ve karaborsanın önlenmesi gibi süreç politikaları, diğer yandan da piyasa mekanizmasının etkin işleyebilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve devletin küçültülmesi gibi ekonomik sistemle ilgili amaçları ön plana çıkarmıştır. Ayrıca, sektörel önceliklerde bir değişme gözlenmiş, ihracata yönelik faaliyetler önem kazanmıştır. Bu çerçevede öncelikle alınan kararlar; ihracatın hızla artırılmasının ana strateji olarak benimsenmesi, esnek döviz kuru uygulanması, enflasyonun kontrol altına alınması, monetarist para ve kredi politikasının uygulanması, gerçekçi faiz politikası, özel yabancı sermayenin teşvik edilmesi, yeni yatırımlar yerine mevcut kapasitenin tam kullanılmasına öncelik verilmesidir. Bunların yanında, ekonominin doğal kanunları içinde gelişmesine ortam hazırlanması, ekonomi yönetiminde karar bütünlüğünün sağlanmasına yönelik kurumsal düzenlemelerin yapılması, kamu açıklarının kapatılması, KİT fiyatlarının piyasa kurallarına göre belirlenmemesi, temel mallar kapsamının daraltılarak sübvansiyonların kaldırılması, fiyat kontrollerinin ve fiyat tespit komisyonunun kaldırılması yönünde uygulamalara başlanmıştır⁵¹.

Bu önlemlerin temel amacı, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin terk edilerek ihracata yönelik bir sanayileşme stratejisinin uygulamaya konulmasıdır. Bu durum, 1963-1979 döneminde uygulanan ekonomi politikalarının büyük ölçüde tersi yönde politikaların uygulanması anlamına gelmektedir.

Çalışmamızın bu bölümünde yukarıda ifade edilen dönüşümün kalkınmanın finansmanı ve tarım sektörüne bu bağlamda yüklenen roller üzerine etkileri değerlendirilecektir.

1. İç Finansman Kaynakları

1980 sonrasında kalkınmanın iç finansman kaynakları; gönüllü tasarruflar, zorunlu tasarruf aracı olarak vergiler, emisyon ve iç borçlar olmak üzere dört başlık altında incelenecektir.

⁵¹ DPT, Ekonomik İstikrar Tedbirleri Uygulama Neticeleri, DPT, No:1736, Ankara 1980, s.13-17.

a. Gönüllü Tasarruflar Yoluyla Finansman

Türkiye’de 1980-2008 döneminde ortalama tasarruf eğilimi yüzde 19,9 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde en düşük tasarruf eğilimi yüzde 16 ile 1980, en yüksek ortalama tasarruf eğilimi ise yüzde 27,2 ile 1988 yılında görülmüştür. Tasarruf yatırım dengesi 2002, 2003 ve 2004 yılları dışında tasarruflar aleyhine gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle ülke içi tasarruflar yatırımlarının finansmanında yetersiz kalmış, dış kaynak kullanımı zorunluluğu doğmuştur.

**Tablo 30: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Tasarruflar
(GSMH Payı)**

Yıllar	Yurt İçi Tasarruflar (1)	Yurt İçi Tasarruflar (Yüzde)	Sabit Sermaye Yatırımları (Yüzde)	(Fark)
1980	3.651.168	16,0	21,8	-5,8
1985	5.425.235	18,9	20,1	-1,2
1990	8.348.362	22,0	22,6	-0,6
1995	9.817.527	22,1	24,0	-1,9
2000	9.727.384	18,2	22,8	-4,6
2001	8.461.344	17,5	19,0	-1,5
2002	10.020.103	19,2	17,3	1,9
2003	10.663.392	19,3	16,1	3,2
2004	12.321.692	20,3	18,4	1,9
2005	11.891.440	18,2	20,1	-1,9
2006 *	19.971.640	16,7	22,6	-5,9
2007*	20.654.320	15,6	21,6	-6,0
2008*	21.641.448	17,0	22,3	-5,3
Ortalama	--	19,9	22,0	-2,1

(1) 1980-2005 dönemi 1987, 2006-08 dönemi 1998 yılı fiyatları ile.

(*) Bu veriler 1998 bazlı GSMH verilerinden alınmıştır.

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006

Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye’de gönüllü tasarrufların kalkınmanın finansmanına katkısı 1980-2008 döneminde sınırlı kalmıştır. Bunun gerisinde yatan temel faktörün ise gelişmekte olan ülkelerde sıkça karşılaşılan ve kişi başına gelirin düşük olması ve bunun yaratmış olduğu düşük tasarruf-düşük yatırım-düşük verim-düşük gelir şeklindeki kısır döngünün bu dönemde de devam etmesi olduğu söylenebilir.

b. Vergiler Yoluyla Finansman

Kalkınmanın finansman kaynaklarından bir diğeri de vergi gelirlerinden oluşmaktadır. GSMH içerisinde vergi gelirlerinin oranı bize vergi yükünü vermektedir. Gelişmiş ülkelerde vergi yükü yüksek iken Türkiye gibi ülkelerde bu oran düşük kalmaktadır. Bu da vergi gelirlerinin kalkınmanın finansmanında bir kaynak olarak kullanılabilme olanağını azaltmaktadır.

Tablo 31: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Vergiler (Bin YTL)

Yıllar	Toplam Vergi Gelirleri	Vergi gelirlerinin GSMH payı
1980	750	14,1
1985	3 829	10,8
1990	45 400	11,4
1995	1 084 351	13,8
2000	26 503 698	21,1
2001	39 735 928	22,5
2002	59 631 868	21,7
2003	84 316 169	23,6
2004	101.404.762	23,6
2005	120.935.085	24,8
2006	142.352.844	24,7
2007	156.814.688	24,8
2008	172.645.358	26,8

Kaynak: DPT

Vergi gelirlerinin düşük olması azgelişmiş ülkelerin ortak özellikleri arasında dır. 1980-2008 döneminde Türkiye’de vergi gelirleri cari olarak önemli oranda artmış ve 750 bin YTL’den 172 milyar YTL’ye yükselmiştir. Ancak vergiler konusundaki daha önemli gelişme vergi gelirlerinin GSMH içindeki payında görülmüştür. Nitekim 1980 yılında vergi gelirlerinin GSMH’ya oranı yüzde 14,1 iken bu oran 2008 yılında yüzde 26,8’e yükselmiştir. Kayıt dışı işlemlerin son derece fazla olduğu Türkiye’de vergi yükünün artırılabilmesi oldukça önemli bir gelişmedir. Ancak bu artışın vergi gelirleri bileşimini dolaylı vergilere kaydırarak gerçekleştirilmiş olması bir taraftan vergi adaleti diğer taraftan da vergilerin kaynak dağılımında etkinliği sağlama dolayısıyla da kalkınmanın hızlandırılmasındaki rolünü azaltmıştır.

c. Emisyon Yoluyla Finansman

Kalkınmanın finansmanında kullanılan yöntemlerden bir diğeri Merkez Bankası tarafından yapılan emisyonda artıştır. Bu yöntem kamu otoritesine kaynak imkanı sağlarken enflasyon vergisi olarak diğerk ekonomik birimlerin üzerine yük getirmektedir. Emisyon artışı sonucunda enflasyon ortaya çıkacak, bu da kişilerin satın alma gücünü reel olarak azaltacaktır. Bu nedenle enflasyon vergisi niteliği kazanacak düzeydeki emisyon artışı bir tür zorunlu tasarruf olarak da tanımlanabilir.

Tablo 32 incelendiğinde 1980’li yıllardan sonra Türkiye’nin yaşadığı pozitif büyüme dönemlerine yüksek enflasyonun eşlik ettiği görülmektedir. Büyüme senyorağı ile enflasyon vergisi ayrıştırıldığında, büyümenin kriz yılları hariç pozitif olduğu, 1980-2000 yılları arasında enflasyon göstergesi olarak kullanılan GSMH Deflatörünün ise oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemde ekonomide büyümeyle birlikte yüksek oranlı enflasyonun görülmüş yani emisyon yoluyla bir taraftan büyüme senyorağı elde edilirken diğerk taraftan da ekonomik birimler üzerine enflasyon vergisi yüklenmiştir. Bu nedenle 1980-2008 döneminde enflasyonun büyüme kalkınmanın finansmanında kullanılan önemli bir kaynak haline geldiği söylenebilir.

Tablo 32: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Emisyon (Milyon YTL)

Yıl	Emisyon Hacmi	Değişim	Değişim (Yüzde)	Büyüme Hızı	GSMH Deflatör Enflasyonu
1980	279	--	52,4	-2,8	89,6
1985	1.394	421	43,3	4,3	52,9
1990	14.074	5.709	68,2	9,4	57,6
1995	223.935	103.722	86,3	8,0	87,2
2000	3.772.411	1.381.663	57,8	6,3	50,9
2001	5.282.660	1.510.249	40,0	-9,5	55,3
2002	7.635.622	2.352.962	44,5	7,9	44,4
2003	10.675.528	3.039.906	39,8	5,9	22,5
2004	13.465.237	2.789.709	26,1	9,9	9,5
2005	19.612.019	6.146.782	45,6	7,6	5,3
2006	26.815.151	7.203.132	36,7	6,0	1,8
2007	27.943.811	1.128.660	4,2	4,5	10,1
2008	32.724.754	4.780.943	17,1	0,9	8,9

Kaynak: 1950-2006 arası 1987 bazlı deflatör, 2007-2008 ise 1998 bazlı deflatörden hesaplanmıştır.

d. İç Borçlanma Yoluyla Finansman

Kalkınmanın finansmanında kullanılan diğer kaynak ise iç borçlanmadır. Devlet toplumsal ihtiyaçları karşılamak için iç borçlanmaya gidebilmektedir. Fakat borçlanma yolu ile kaynak yaratmanın karşılığı faiz ödenmektedir. Dolayısıyla iç ve dış borçlanma seçenekleri kullanılmak istendiğinde faiz ödemesinden dolayı çok dikkatli davranılmalıdır. Tablo 33'den görülebileceği gibi 1980 yılında 8 milyar dolar olan iç borç stoku 2008 yılı sonunda 181 milyar dolara yükselmiştir. İç borçlardaki artış özellikle 2000 sonrası dönemde tehlikeli olarak tanımlanabilecek düzeyde artmıştır.

Tablo 33: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak İç Borçlanma (Milyon Dolar)

Yıllar	İç Borçlar (*)			
	Stok	Ödeme		
		Anapara	Faiz	Toplam
1980	8.078	2.185	235	2.420
1985	12.147	4.044	448	4.491
1990	19.534	11.075	3.429	14.504
1995	22.292	20.824	7.744	28.568
2000	54.216	28.236	27.702	55.938
2001	84.857	86.051	28.123	114.174
2002	91.691	59.707	26.594	86.301
2003	139.262	81.472	37.709	119.181
2004	167.262	99.471	37.294	136.766
2005	182.265	100.686	29.240	129.926
2006	178.906	84.585	27.504	112.089
2007	214.400	87.739	31.917	119.656
2008	181.700	72.728	34.431	107.159
Toplam 1980-06	1.684.832	982.629	377.220	1.359.849
Toplam 1980-89	121.429	54.105	7.988	62.093
Toplam 1990-99	268.844	227.849	88.717	316.566
Toplam 2000-08	1.294.560	700.675	280.515	981.190

(*) İç borç stok ve ödeme bilgileri yılsonu TCMB döviz alış kuru ile hesaplanmıştır.

Kaynak: TCMB, HM.

Yurtiçi tasarrufları, kalkınmanın gerçekleştirilmesi için planlı olarak kullanma şansına sahip olan Devletin kullanmasına imkan sağlayan iç borçlanma için ödenen faizlerin geldiği düzey oldukça düşündürücüdür. Zira, 1980-89 döneminde iç borçlar için ödenen toplam faiz 7,9 milyar dolar iken 2000-08 döneminde bu rakam 280 milyar doları aşmıştır. Dönem bütününde ise ödenen toplam iç borç faizi 377 milyar dolara ulaşmıştır. Dolayısıyla iç borçlanma kalkınmanın finansmanına değil adeta yavaşlamasına neden olduğu söylenebilir.

2. Dış Finansman Kaynakları

Kalkınmanın dış finansman kaynakları; doğrudan yabancı yatırımlar, dış cari transferler (işçi dövizleri, hibe ve yardımlar) ve dış borçlanma olmak üzere üç başlık halinde izleyen bölümde ele alınacaktır.

a. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Türkiye'nin 1980 sonrası dönemde ihracata dayalı büyüme stratejisini tercih etmesi nedeniyle Doğrudan yabancı sermaye girişi önemli hale gelmiştir. Ekonomik büyüme ve kalkınma açısından tasarruf ve yatırım açığının giderilmesinde etkili olabileceği ifade edilen doğrudan yabancı yatırım girişi Tablo 34'te verilmiştir. Buradan görülebileceği gibi Türkiye'ye 1980 yılında fiili olarak giren doğrudan yabancı sermaye yatırım miktarı 18 milyon dolar iken bu rakam 2006 ve 2007 yıllarında 19 milyar doları aşmış, küresel finansal krize bağlı olarak 2008 yılında 15 milyar dolara gerilemiştir. 1980-2008 döneminde Türkiye'ye giren toplam doğrudan yatırım miktarı ise 89,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 34: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Milyon Dolar)

YIL	Yurtdışında Doğrudan Yatırım	Yurtiçinde Doğrudan Yatırım	NET
1980	0	18	18
1981	0	95	95
1982	0	55	55
1983	0	46	46
1984	0	113	113
1985	0	99	99
1986	0	125	125
1987	-9	115	106
1988	0	354	354
1989	0	663	663
1990	16	684	700
1991	-27	810	783
1992	-65	844	779
1993	-14	636	622
1994	-49	608	559
1995	-113	885	772
1996	-110	722	612
1997	-251	805	554
1998	-367	940	573
1999	-645	783	138
2000	-870	982	112
2001	-497	3352	2855
2002	-143	1082	939
2003	-480	1702	1222
2004	-780	2785	2005
2005	-1064	10031	8967
2006	-924	20185	19261
2007	-2106	22046	19940
2008	-2.549	18.315	15766
Toplam	-11.047	89.880	78.833

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Aylık Ekonomik Göstergeler

Diğer taraftan 1980 sonrası dönemde Türkiye aynı zamanda sermaye ihracatçısı konuma gelmiş ve dönem bütününde Türkiye’de 11 milyar dolarlık doğrudan yatırım amaçlı sermaye çıkışı olmuştur. Böylece sözkonusu dönemde Türkiye’ye net olarak 78,8 milyar dolarlık doğrudan yabancı sermaye girişi

yaşanmıştır. Dolayısıyla 1980 sonrası dönemde kalkınmanın finansmanı açısından doğrudan yabancı sermaye girişi önemli bir düzeye ulaşmıştır.

a. Dış Cari Transferler (İşçi Dövizleri, Hibe ve Yardımlar)

Kalkınmanın finansman kaynaklarından bir diğeri ise cari transferlerden oluşmaktadır. İşçi dövizler ile yurtdışından elde edilen hibe ve yardımları kapsayan cari transferler incelenen dönem içinde önce artmış sonra ise gerileme göstermiştir. Nitekim 1980 yılında 2,1 milyar dolar olan cari transfer miktarı 1998 yılında 5,5 milyar dolar ile rekor düzeye ulaşmış ve 2008 yılı sonunda tekrar 2 milyar dolar düzeyine gerilemiştir.

**Tablo 35: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak
Yabancı Cari Transferler (Milyon Dolar)**

Yıllar	Cari Transferler	Yıllar	Cari Transferler
1980	2171	1995	4398
1981	2558	1996	4097
1982	2277	1997	4511
1983	1760	1998	5505
1984	1988	1999	4881
1985	1916	2000	4764
1986	1840	2001	2987
1987	2323	2002	2433
1988	2089	2003	1020
1989	3427	2004	1117
1990	4365	2005	1454
1991	5039	2006	1908
1992	3920	2007	2243
1993	3652	2008	2113
1994	3010		

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri 1975-2008

Cari transferlerin GSYİH'ya oranı 1980-2008 dönem ortalaması olarak yüzde 1.29 iken hem dış ticarete serbestinin sağlandığı 1980-1989 döneminde hem de finansal liberalizasyonun uygulandığı 1990-1999 döneminde ortalamanın üzerinde seyretmiştir. Öte yandan 2000-2007 döneminde ise bu oran sadece binde 7 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu gelişmede ödemeler bilançosu kalemlerinin tanımında yapılan

değişme (yurt dışındaki işçilerin Türkiye’deki tatil harcamalarının turizm gelirlerine kaydırılması gibi) yanında yurtdışından ülkeye gönderilen dövizlerin her yeni kuşak devreye girdiğinde azalmasıyla da ilgisi vardır (Gündem; 2008;109). Bu nedenle gelecek yıllarda, yani yurt dışında doğan kuşaklar gelir elde eder düzeye geldikçe bu hesaptan Türkiye’ye gelecek kaynak miktarının daha da azalması olası görünmektedir.

c. Dış Borçlanma

Kalkınmanın finansmanında kullanılabilecek bir diğer kaynak olan dış borçlanma konusunda da 1980 sonrası dönemde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim 1980 yılında 15,7 milyar dolar olan dış borç stoku 2008 yılı sonunda 284,4 milyar dolar olmuştur. Borçlardaki artış finansal liberalizasyona geçilen 1989 sonrasında, özellikle de IMF kontrolünde ekonomi politikalarının uygulandığı 2000 yılı sonrasında çok hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu gelişmenin dünyadaki likidite bolluğu ile Türkiye’de uygulanan faiz (ve kur) politikasıyla yakından ilgisi vardır.

Dış borçlardaki artışın kalkınma açısından anlamlı olabilmesi için elde edilen kaynağın doğru yerde kullanılması kadar maliyeti de önem taşımaktadır. Türkiye’de yurtiçi tasarruf açığının ile kamu açıklarının geldiği düzey nedeniyle dış borçlanmada ödenen risk priminin yüksekliği bu dış borç kullanımının sorgulanması gereğine işaret etmektedir. Nitekim Türkiye dış borçlanma için 1980-89 döneminde 19 milyar dolar, 1990-99 döneminde 40 milyar dolar ve 2000 sonrası dönemde 74 milyar dolar olmak üzere toplam 134 milyar dolar dış borç faizi ödemiştir. Kalkınma için kaynağa ihtiyacı olan bir ülkenin büyüme hızının çok üzerinde faizle dış borç kullanması ve bu düzeyde dış borç faizi ödemesi üzerinde durulması gereken bir durumdur.

**Tablo 36: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak
Toplam Dış Borçlanma (Milyon Dolar)**

Yıl	Dış Borçlar			
	Stok	Ödeme		
		Anapara	Faiz	Toplam
1980	15.734	1.628	1.138	2.766
1985	25.660	2.208	1.753	3.961
1990	49.035	3.938	3.264	7.202
1995	73.278	5.667	4.303	9.970
2000	118.503	15.638	6.301	21.939
2001	113.592	17.489	7.134	24.623
2002	130.005	22.450	6.402	28.852
2003	144.839	20.821	6.987	27.808
2004	162.231	23.339	7.142	30.481
2005	170.529	28.439	7.959	36.398
2006	206.471	30.303	9.339	39.642
2007	247.200	37.929	10.814	48.743
2008	284.400	41.401	11.785	53.186
Toplam 1980-08	--	329.401	134.078	463.479
Toplam 1980-89	--	23.581	19.223	42.804
Toplam 1990-99	--	68.011	40.992	109.003
Toplam 2000-08	--	237.809	73.863	311.672

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri 1975-2008

Bu dönemde dış borçlardaki artışın bir diğer nedeni ise özel sektörün de dış borçlanmaya başvurması olmuştur. Özellikle 2002 yılı sonrası dönemde Türkiye ve yurtdışı faiz farklarının geldiği düzey ve kurlardaki cari gerilemenin tetiklediği bu gelişme sonucunda gerek bankalar gerekse diğer özel kesim (reel sektör) dış borç kullanımını çok büyük oranda artırmıştır. Böylesi bir uygulama firmalar açısından son derece rasyonel olarak görünse de artan faiz ödemelerinin yurtdışına kaynak çıkışına neden olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Tablo 37: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Özel Kesim Borçlanması (Milyon Dolar)

Yıllar	Bankalar	Diğer Sektörler
1975-1983	-	-
1984	648	1361
1985	326	1423
1990	2279	1848
1995	1973	2541
2000	3736	5917
2001	-9644	-1410
2002	-2016	2952
2003	2846	3312
2004	6564	9465
2005	10524	13262
2006	11704	19768
2007	3735	30471
2008	8.225	25.653

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri 1975-2008

Daha önce de vurgulandığı gibi 1989 yılında kabul edilen 32 Sayılı Karar ile hayata geçirilen finansal liberalizasyon politikaları hem kamunun hem de özel sektörün yurtdışından borçlanma olanaklarını artırması yanında yabancı portföy yatırımlarını da harekete geçirmiştir. Türkiye’de portföy hesapları hisse senetleri ve özellikle kamu borç senetlerinden oluşmaktadır. Bu hesabın varlıklar kısmındaki eksi işaret yurt dışından alacakları, yükümlülükler hesabının pozitif kaydı ise yurt dışına olan borçları temsil etmektedir (Köse; 2006, 180).

Tablo 38: Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Yabancı Portföy Yatırımları (Milyon Dolar)

Yıllar	Portföy Hesabı-Varlıklar	Portföy Hesabı-Yükümlülükler	Hisse Senetleri	Borç Senetleri	NET
1975-1985	-	0			0
1986	0	146	0	146	146
1987	-25	307	0	307	282
1988	-6	1184	0	1184	1178
1989	-59	1445	17	1428	1386
1990	-134	681	89	592	547
1991	-91	714	147	567	623
1992	-754	3165	350	2815	2411
1993	-563	4480	570	3910	3917
1994	35	1123	989	134	1158
1995	-466	703	195	508	237
1996	-1380	1950	191	1759	570
1997	-710	2344	8	2336	1634
1998	-1622	-5089	-518	-4571	-6711
1999	-759	4188	428	3760	3429
2000	-593	1615	489	1126	1022
2001	-788	-3727	-79	-3648	-4515
2002	-2096	1503	-16	1519	-593
2003	-1386	3851	905	2946	2465
2004	-1388	9411	1427	7984	8023
2005	-1233	14670	5669	9001	13437
2006	-4029	11402	1939	9463	7373
2007	-2063	2780	5138	-2358	717
2008	-1.276	-3.770	716	-4.486	-5046

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri 1975-2008

Tablo 38’de Türkiye’deki portföy yatırımları hesabı ve alt kalemlerinin gelişimi verilmiştir. Portföy hesabına ilk kayıt 1986 yılında “Borç Senetleri”ne olmuştur. 1986 yılında iç finansal liberalizasyon çerçevesinde kambiyo rejiminin gevşetilmesi ve bankalara tanınan görelî serbestlikle beraber yerli bankalar yurtdışından borçlanmaya başlamışlardır. Bu gelişmelere bağli olarak Türkiye’ye yabancı portföy yatırımları girmeye başlamış ve 1986 yılında sadece 146 milyon dolarlık giriş olurken bu rakam 2005 yılında rekor kırmış ve 14,6 milyar dolara yükselmiştir. Gelen portföy yatırımlarının hisse senetli yerine daha çok Hazine

borçlanma senetlerini tercih etmesi faiz düzeyi ile yakından ilgilidir. Öte yandan kriz yıllarında bu tür yatırımların ülkeyi hızla terk etmesi ve böylece krizi daha da derinleştirmesi uzun vadeli kaynak gerektiren kalkınmanın finansmanında yabancı portföy yatırımlarına güvenilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

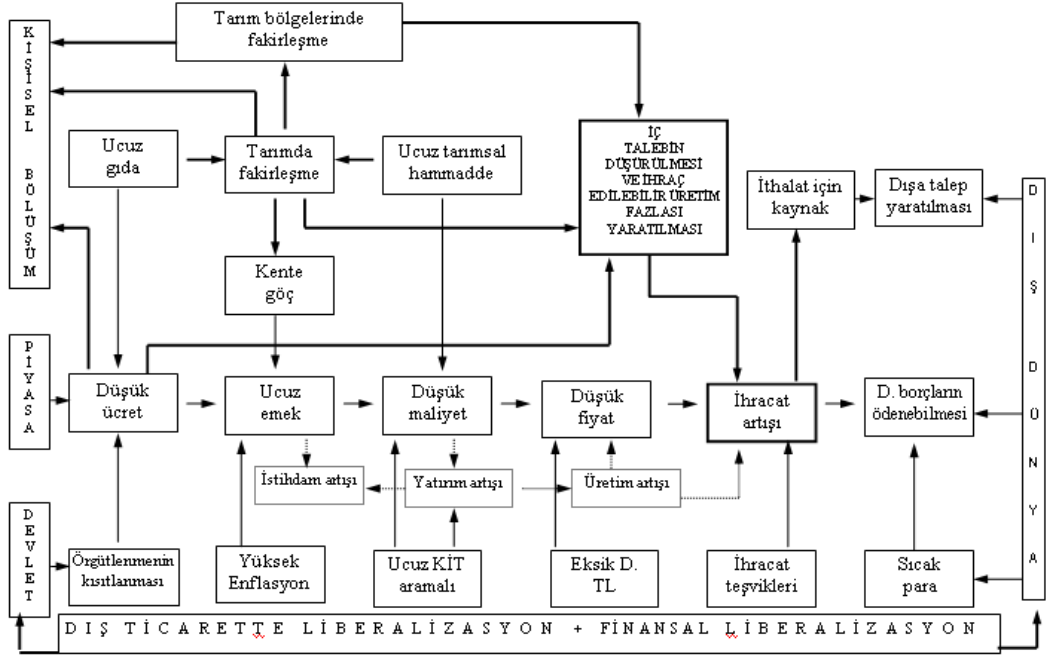
Diğer taraftan finansal liberalizasyon ile uyumla beraber, yurtiçi yerleşiklerin finansal liberalizasyon sürecinde yurt dışı finansal varlıklara da yatırım yaptıkları görülmektedir. Bu miktar 1987’de 25 milyon dolar iken 1990 yılında 134 Milyon dolara, 2008 yılında ise 1.2 milyar dolara yükselmiştir. Böylece bir taraftan yabancı portföy yatırımlarına ödenen yüksek getiriler diğer taraftan da yerleşiklerin yurtdışına sermaye çıkarması kalkınmanın finansmanı açısından önemli sorunlar yaratmıştır.

D. 1980 Sonrası Dönemde Tarımın Kalkınmanın Finansmanına Katkıları

1980 sonrası dönemde büyüme stratejisinde ortaya çıkan dönüşüme bağlı olarak tarıma yüklenen işlevler dolayısıyla da sektörün kalkınmanın finansmanına katkı kanallarının ağırlığında değişim olması sözkonusu olabilecektir. Bu değişimi ortaya koyabilmek açısından öncelikle uygulanan büyüme stratejisinin tarıma yüklediği işlevleri değerlendirmek faydalı olacaktır.

Daha önce de vurgulandığı gibi 20 Ocak 1980 kararlarının temel amacı, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin terk edilerek, ihracata yönelik bir sanayileşme stratejisinin uygulamaya konulmasıdır. Böylece karşılaştırmalı üstünlükler ve sahip olunan faktör donanımı koşullarını dikkate alan bir sanayileşme stratejisi uygulanmaya başlanmıştır. 1980 sonrası dönemde (özellikle 1980-1988 dönemde) uygulanan ekonomi politikaları çerçevesinde tarıma yüklenen roller şekil 7’de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buradan görülebileceği gibi, 1980 sonrası dönemde temel amaç, ihracatın artırılması olmuş, bu amaç ise dış girdi bağımlılığının yüksek olması nedeniyle, ithalat için gerekli dövizin sağlanması ve dış borçların ödenmesi yan amaçlarıyla paralellik göstermiştir.

Şekil 7: 1980-1989 Döneminde Ekonomi Politikalarında Tarım ve Emek

Kaynak: Uysal, 1998.

İhracat artışının sağlanabilmesi, yerli üretimin artırılması ve/veya da iç talebin daraltılmasını gerektirmektedir. Ancak, Türkiye'de, birbiriyle tamamlayıcı şekilde uygulanması mümkün, hatta gerekli olan bu seçeneklerden, iç talebin daraltılması ön plana çıkarılmıştır.

Böylece, ekonomi politikalarında kilit değişken olarak, reel ücretler belirlenmiştir. Çünkü, ihracata yönelik büyüme stratejisinin gereği olarak Türkiye, sahip olduğu faktör donanımını dikkate alarak, emek yoğun mallarda uzmanlaşmayı tercih etmiştir. İşte, 1980 sonrası dönemde bu tercih, bölüşüm süreci ve dolayısıyla tarımdaki gelişmeler üzerinde belirleyici olmuştur.

1980 sonrasında bölüşüm sürecinde yönlendirici faktörleri, piyasa ve devlet olmak üzere iki boyutta ele almak mümkündür. Piyasa boyutunda; düşük ücret-ucuz emek-düşük maliyet-düşük fiyat-ihracat artışı ile döviz girişinin artırılması ve böylece hem ithal girdiler için kaynak yaratılması hem de dış borçların ödenmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde beklenen teorik etki, ucuz emek ve devlet tarafından girişimcilere sağlanan teşviklere bağlı olarak yatırım, istihdam ve üretim artışının sağlanmasıdır. Ancak, ne yazık ki, bu etki beklenildiği düzeyde gerçekleşmemiş, üretim artışı, yeni yatırım artışından çok, 1970'li yılların sonunda girdi yokluğu nedeniyle düşmüş bulunan kapasite kullanım oranının artışından kaynaklanmıştır (Yentürk, Onaran; 2005, 199). Doğal olarak bu gelişme, üretim artışının ve buna bağlı olarak ihracat artışının belli bir süre sonra yavaşlamasına, hatta durmasına neden olmuştur. Nitekim, 1980 yılında 2.9 milyar dolar olan ihracat 1988 yılında 11,7 milyar dolara yükselmiş ve 1989 yılında, siyasi konjonktüre bağlı olarak ücretlerin reel olarak artmasının getirdiği iç talep artışıyla, 11.6 milyar dolara gerilemiştir (TUİK; 2006, 412). Bu durum, sözkonusu dönemde ülkemizde yeni kapasite yaratılamaması nedeniyle, iç ve dış talep arasında yoğun bir ikamenin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

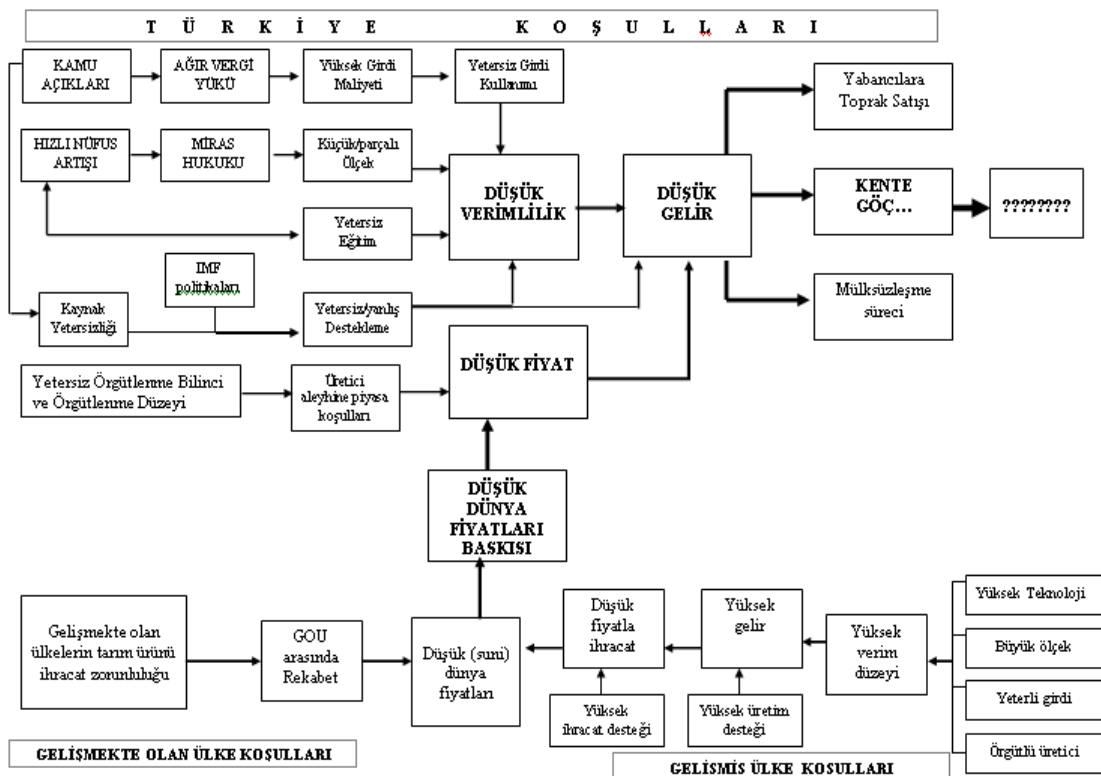
Devlet, yukarıda ifade edilen sürece, hemen hemen her aşamada, müdahale etmiştir. Nitekim devlet ücretlerin reel olarak geriletilmesinde, çalışanların örgütlenme hakkına getirilen yasal kısıtlamalar ve yüksek oranlı enflasyon; maliyetlerin düşürülmesinde, KİT fiyatlarının düşük tutulması (özellikle 1988 sonrası dönemde); ihracatın artırılmasında eksik değerlendirilmiş TL (aşırı değerli döviz) ve ihracat teşvikleriyle katkıda bulunmuştur. Ayrıca, yüksek kamu kesimi borçlanma gereğine çare olarak, zaman zaman ağır bedeller de ödenerek, sıcak para girişine ortam hazırlanmıştır (DPT; 2003, 93).

Bu politikalar sonucunda dünya ekonomisiyle entegrasyon, dışa talep yaratılması, dış borçlanma, sıcak para girişi-çıkışı ve ihracat yoluyla gerçekleşmiştir. Bu sürecin tüm aşamalarında, dış ticaret ve finansal alanda liberalizasyona yönelik politikalar da etkili olmuştur.

Yukarıda ifade edilen sürecin gerçekleşmesi ve devamlılığı için devreye sokulan en önemli faktör, tarım sektörü olmuştur. Nitekim, bir taraftan ücretlerin düşürülmesine geniş halk kitlelerinin tepki göstermesinin önlenmesi için gıda malları fiyatlarının, diğer taraftan maliyetlerin artmaması için sanayi sektörünün kullandığı tarımsal girdilerin fiyatlarının düşük tutulması gerekmiştir. Bu nedenle,

1990 sonrası dönemde ise, Doğu Bloğunun yıkılmasıyla zemini genişleyen küreselleşme sürecinin de etkisiyle, büyüme-kalkınma sürecinde tarımın işlevlerinde ağırlık kayması olmuştur. Nitekim, bu dönemde, özellikle de 2000’li yıllarda geniş halk kitleleri sürekli fakirleşmiş ve bunun sosyal bir patlamaya dönüşmesi, tarım sektörü sayesinde önlenmiştir. Tarım kesiminden kente göç eden, çoğu nitelsiz olan işgücünün, çok düşük ücretlerle ve kayıt dışı olarak çalışmasına rağmen tepkilerinin sınırlı kalması, kırsal kesimden alınan ayni ve nakdi destekler sayesinde mümkün olmuştur. Tarım bu süreçte adeta bir “sosyal sigorta” işlevi görmüştür. Tarıma destekli “kent işçileri” diyebileceğimiz bir yapı oluşmuş, kentte sürekli reel gelir kaybına uğrayan işgücü ayni ve nakdi destekler aldığı tarım kesimi sayesinde varlığını sürdürmüştür. Bu süreci aşağıdaki şekil yardımıyla özetlemek mümkündür;

Şekil 8: Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarımı ve Kırsal Emek

Kaynak: Uysal 2006

- İleri teknoloji kullanan, büyük ölçeğe sahip ve dolayısıyla da yüksek verim düzeyini yakalamış ayrıca devletten büyük miktarlarda destek alan gelişmiş ülke çiftçileri ile,
- Bunun tam tersi koşullara sahip gelişmekte olan ülkelerin çiftçileri dünya piyasalarında karşı karşıya gelmektedir.
- Kalkınmak için ara ve yatırım malları ithal etmek zorunda olan dolayısıyla döviz elde etmeyi isteyen gelişme sürecindeki ülkeler bu haksız rekabet ortamında ürettikleri malları, çoğu kez maliyetlerin altında oluşan fiyatlardan ihraç etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu ülkelerden birisi de hiç kuşkusuz, Türkiye'dir.

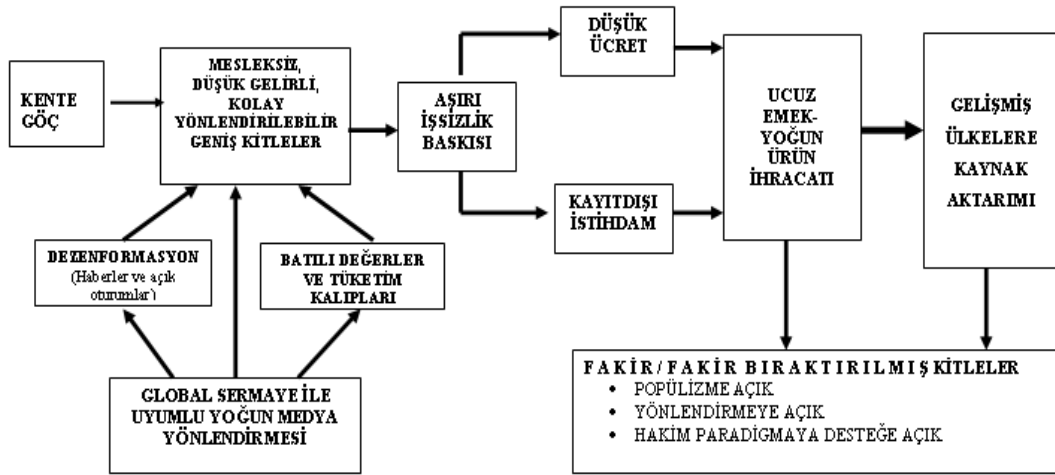
Küresel koşullardan gelen bu düşük fiyat baskısı ülke içi dinamikler ile birleşmiştir. Nitekim;

- Örgütlenme bilinci ve düzeyinin düşük olması ve ülke içi piyasa koşullarının çiftçiler aleyhine sonuçlar üretmesi, küresel katkılarla birlikte fiyatların düşmesine, çiftçi gelirlerinin azalmasına neden olmaktadır.
- Küçük ve parçalı işletme yapısı, yüksek girdi maliyetleri nedeniyle yetersiz girdi kullanımı, çiftçilerin düşük eğitim düzeyi tarımda toprak ve emek verimliliğinin düşük kalmasına neden olmaktadır.
- Bu sektörel yapı dinamiklerine, araç, yöntem ve dozu itibarıyla rasyonelliği tartışmalı olan ve IMF'nin de katkısının olduğu yanlış politikaların eklenmesi sonucunda gelir düşüklüğü daha da yoğunlaşmaktadır.
- Farklı kaynakların etkisiyle bu şekilde ortaya çıkan gelir düşüklüğü, yabancılara toprak satışı ve mülksüzleşme süreci yaratarak kente göçü artırmaktadır. Göç ise, kırsal alandakilere oranla daha karmaşık, çözümü daha zor sorunlar yaratmakta, kırsal yoksulluk kentsel yoksulluğa dönüşmektedir.

Kırsal kesimin fakirleşmesi sonucunda yaşanan hızlı göçün etkileri Şekil 9'da açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre kente gelen ve genellikle düşük eğitimli ve mesleksiz kitleler sosyal yaşamın önemli bir aracı haline getirilen yoğun bir medya etkisi altına girmekte ve böylece kolayca yönlendirilebilmektedir. Nitekim,

medyanın küresel sermaye ile entegre olmuş holdinglerin elinde bulunmasına bağlı olarak “gerçekte olan” ile “aktarılan” arasında ciddi farklar yaratılarak dezenformasyona yol açması geniş kitlelerin küresel sermayenin beklentilerine uygun davranış ve tepki yapısı kazanmasına neden olmaktadır. Bu arada kentlerdeki aşırı işsizlik baskısı düşük ücretle ve kayıt dışı çalışmaya zemin hazırlamaktadır.

Şekil 9: 1980 Sonrası Dönemde Kente Göçün Sonuçları

Kaynak: Yaşar Uysal 2008

- 1980 sonrası dönemde uygulanan büyüme modelinin dayattığı ucuz emek yoğun ürün ihracatı ile gelişmiş ülkelere kaynak aktarılmakta gerek kırsal kesimdeki gerekse kentsel kesimdeki geniş halk kitleleri fakirliğe mahkum olmaktadır.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan 1980 sonrası gelişmeler sonucunda tarımın kalkınmanın finansmanına katkı kanalları aşağıda beş başlık halinde ele alınacaktır.

1. Üretim Yoluyla Katkı

Tarım sektörünün kalkınmaya katkısı temel olarak üretim yoluyla gerçekleşmektedir. Daha önce de vurgulandığı gibi istihdam, vergi, ihracat, iç ticaret hadleri boyutlarından tarımın kalkınmanın finansmanına katkı sağlaması için öncelikle tarımsal üretimin yapılması gerekmektedir. Bu nedenle kalkınmaya katkısı açısından tarımsal üretim belirleyici bir rol oynamaktadır.

Tarım sektörü 1980 sonrası dönemde yetersiz ve istikrarsız bir büyüme süreci yaşamıştır. Tablo 39’da görülebileceği gibi sektör ortalama olarak 1980-89 döneminde yüzde 0,7, 1990-99 döneminde yüzde 1,6, 2000-06 döneminde ise yüzde 1,5 oranında büyümüştür. 1980-2006 döneminde ortalama olarak sanayi sektörü yüzde 5,4, hizmetler sektörü yüzde 4,7 oranında büyürken tarım sektöründe büyüme hızı sadece yüzde 1,2 olmuştur. Bu artış nüfus artışının dahi gerisindedir.

**Tablo 39: Ana Sektörler İtibariyle Büyüme Hızları (Yüzde)
(Sabit Fiyatlarla)**

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET	GSYİH	GSMH
1980	1,1	-3,3	-3,7	-2,4	-2,8
1985	-0,5	6,2	5,1	4,2	4,3
1990	6,8	8,6	10,3	9,3	9,4
1995	2,0	12,1	6,3	7,2	8,0
2000	3,9	6,0	8,9	7,4	6,3
2001	-6,5	-7,5	-7,7	-7,5	-9,5
2002	6,9	9,4	7,5	7,9	7,9
2003	-2,5	7,8	6,7	5,8	5,9
2004	2,0	9,4	10,2	8,9	9,9
2005	5,6	6,5	8,2	7,4	7,6
2006	1,3	7,4	6,1	6,1	6,0
1980-89	0,7	6,0	4,6	4,1	4,0
1990-99	1,6	4,6	4,2	3,9	3,9
1980-99	1,1	5,3	4,4	4,0	4,0
2000-06	1,5	5,6	5,7	5,1	4,9
1980-06	1,2	5,4	4,7	4,3	4,2

Kaynak: TÜİK

Tarımdaki büyüme hızlarına bağlı olarak tarım hasılasındaki mutlak artış da düşük kalmıştır. Nitekim Tablo 40’tan görülebileceği gibi 1980 yılında 12,6 trilyon TL olan tarım hasılası 2006 yılı sonunda 16,7 trilyon TL’ye ancak yükselebilmiştir. Bu dönemde tarım hasılası sadece 4 trilyon TL artarken bu artış sanayide 35 trilyon, hizmetler sektöründe ise 66 trilyon TL olmuştur. Dolayısıyla tarım sektörünün 1980 sonrası dönemde üretim ve buna bağlı diğer faktörler kanalıyla kalkınmaya katkısı sınırlı kalmıştır.

Tablo 40: GSYİH'nın Sektörel Dağılımı

YILLAR	(1987 yılı fiyatlarıyla Milyar TL)			
	GSYİH	Tarım	Sanayi	Hizmet
1980	50.296	12.636	11.197	26.463
1981	52.739	12.399	12.224	28.116
1982	54.618	12.786	12.821	29.011
1983	57.333	12.667	13.628	31.038
1984	61.181	12.728	14.975	33.478
1985	63.776	12.670	15.909	35.198
1986	68.248	13.255	17.668	37.326
1987	74.722	13.314	19.276	42.132
1988	76.306	14.357	19.618	42.332
1989	76.498	13.272	20.529	42.697
1990	83.579	14.177	22.302	47.100
1991	84.353	14.049	22.909	47.395
1992	89.401	14.651	24.268	50.481
1993	96.591	14.463	26.260	55.868
1994	91.321	14.358	24.775	52.188
1995	97.888	14.640	27.766	55.482
1996	104.745	15.285	29.743	59.717
1997	112.631	14.927	32.835	64.869
1998	116.114	16.177	33.494	66.443
1999	110.646	15.369	31.814	63.463
2000	118.789	15.962	33.738	69.089
2001	109.885	14.923	31.207	63.755
2002	118.612	15.948	34.142	68.522
2003	125.485	15.549	36.794	73.143
2004	136.693	15.863	40.234	80.596
2005	146.781	16.755	42.840	87.185
2006	155.732	17.241,0	46.027	92.464

Kaynak: TÜİK

Bu gelişmeler sonucunda Tarımın GSYİH içerisindeki payı da gerilemiştir. Nitekim bu oran 1980-89 döneminde yüzde 20 iken, 1990-99 döneminde yüzde 15'e, 2000-06 döneminde yüzde 12'ye düşmüştür. Bu veriler, bir taraftan kalkınmayla özdeşleştirilen sanayileşmede önemli mesafe alınması yönüyle olumlu; diğer taraftan da tarımsal potansiyelin etkin kullanılamaması nedeniyle olumsuz bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Tablo 41: Sektörlerin GSMH İçindeki Payı

YILLAR	(Yüzde)			
	GSYİH	Tarım	Sanayi	Hizmet
1980	100,0	25,1	22,3	52,6
1985	100,0	19,9	24,9	55,2
1990	100,0	17,0	26,7	56,4
1995	100,0	15,0	28,4	56,7
2000	100,0	13,4	28,4	58,2
2001	100,0	13,6	28,4	58,0
2002	100,0	13,4	28,8	57,8
2003	100,0	12,4	29,3	58,3
2004	100,0	11,6	29,4	59,0
2005	100,0	11,5	29,4	59,1
2006	100,0	11,2	29,8	59,0
1980-89	100,0	20,8	24,6	54,5
1990-99	100,0	15,1	27,9	57,0
1980-99	100,0	18,0	26,3	55,8
2000-06	100,0	12,4	29,1	58,5
1980-06	100,0	16,5	27,0	56,5

Kaynak: TÜİK

2. İstihdam ve Ucuz İşgücü Yoluyla Katkı

Bu bölümde 1980 sonrası dönemde tarımın kalkınmanın finansmanına katkısı istihdam ve ucuz işgücü boyutlarından ayrı ayrı değerlendirilecektir.

a) İstihdam Yoluyla Katkı

Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde tarım sektörünün kalkınmanın finansmanına katkı sağladığı bir diğer kanal da istihdamdır. Tablo 42’de görülebileceği gibi 1980 yılında 16,5 milyon olan toplam istihdam 2008 yılında 21 milyona ulaşmıştır. Bu dönemde tarım sektöründeki istihdam miktarı ise 8,3 milyondan 5 milyona gerilemiştir. Ülkede toplam istihdam artarken tarımdaki istihdamın azalması sonucunda 1980 yılında sektörün toplam istihdam içinde yüzde 50,6 olan payı 2008 yılı sonunda yüzde 23,6’ya gerilemiştir.

Tablo 42: Toplam İstihdam İçerisinde Tarım Sektörünün Payı (1980-2008)*

Yıllar	Toplam İstihdam	Tarımsal İstihdam	Tarım/Toplam (Yüzde)
1980	16523	8360	50,60
1985	17547	8246	46,99
1990	18539	8691	46,88
1995	20586	9080	44,11
2000	21580	7769	36,00
2001	21524	8089	37,58
2002	21354	7458	34,93
2003	21147	7165	33,88
2004	21791	7400	33,96
2005	22046	6493	29,45
2006	22330	6088	27,26
2007	20738	4867	23,47
2008	21194	5016	23,67

* 1988-2006 değerleri Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları, TÜİK’ten diğer yıllar ise Bulutay, 1995, çalışmasının revize sonuçlarıdır. TÜİK 2007 ve 2008 yılları istihdam rakamları çeyrek dönemlerin toplamı alınarak elde edilmektedir.

Kaynak: TÜİK

28 yıllık dönem içerisinde tarım sektöründeki istihdam oldukça gerilemiş olmasına rağmen gelişmiş ülkelerle karşılaştırma yapıldığında yüksek oranda olduğu görülecektir. Bu nedenle tarımın istihdam boyutuyla kalkınmaya katkısı hala önemli düzeydedir.

b) Ucuz İşgücü Yoluyla Katkı

1980 yılından günümüze gelindiğinde, tarım sektöründeki istihdamın çok hızlı şekilde düşüş göstermesinin nedenlerinden birisi göçtür. Türkiye’de göç istatistikleri 1975, 1980, 1985, 1990 ve 2000 yıllarında yapılmıştır. Bu dönemlerdeki göç artışlarına bakıldığında kırsal alandan kentsel alana göçün ağırlı olduğu tespit edilebilir. Öncelikle köyden daha büyük yerleşim alanlarına göç görülmektedir, bunlar ilçeler ve yakın kentler şeklindedir. Şehirden şehre görülen göçler de daha büyük kentlere doğru eğilim göstermektedir.

1975 yılından 2000 yılına göçe bakıldığında şehirden şehre göç eden nüfus artmasına rağmen oransal olarak çok büyük bir artış göstermemektedir. Tablo 43’ten görülebileceği gibi, 1995-2000 döneminde köyden şehre göç ortalama göçün yüzde 18’ine karşılık gelirken şehirden köye doğru geriye göçte de önemli artışlar görülmektedir. Özellikle kent yaşamında karşılaşılan sosyolojik problemler ve kentlerde de işsizlik oranının yüksek olması sebebiyle geriye göç edenlerin oransal olarak arttığı gözlemlenmektedir.

Tablo 43: Yerleşim Yerine Göre Göç Eden Nüfus

Göç Eden Nüfus	1975-1980	1980-1985	1985-1990	1995-2000
Toplam	3.584.421	3.819.910	5.402.690	6.692.263
Yüzde	(100)	(100)	(100)	(100)
Şehirden şehre	1.752.817	2.146.110	3.359.357	3.867.979
Yüzde	(48,9)	(56,18)	(62,18)	(57,8)
Köyden şehre	610.067	860.438	969.871	1.168.285
Yüzde	(17,02)	(22,53)	(17,95)	(17,46)
Şehirden köye	692.828	490.653	680.527	1.342.518
Yüzde	(19,33)	(12,84)	(12,60)	(20,06)
Köyden köye	528.709	322.709	393.935	313.481
Yüzde	(14,75)	(8,45)	(7,27)	(4,68)

Kaynak: TÜİK

Sektörler itibariyle işgücünün eğitim durumunun incelenmesi için Tablo 44’e bakmak gerekmektedir. Aşağıdaki tabloda eğitim durumunun sektörler itibariyle dağılımı verilmektedir. Tablonun kullanılmasında amaç tarım sektöründeki eğitimli istihdam oranının değerlendirilmesidir.

Tablo 44: İşgücünün Eğitime Göre Sektörel Dağılımı

Sektörler	Yıllar	İşgücü (Bin Kişi)	Dağılımlar (Yüzde)						
			Ok. Yaz. Olmayan	Ok. Yaz. Olan	İlk	Orta	Lise	Yüksek	Toplam
Tarım	1970	10.231	59,8	10,9	28,4	0,5	0,2	0,2	100
	1980	11.105	46,5	8,1	42,3	1,5	1	0,6	100
	1990	12.578	31	7,1	57,8	2,3	2,6	0,2	100
	2000	12.577	23,1	9,4	56,7	5,2	5	0,6	100
	2008	11.040	19	10,5	58,2	5,8	6	0,5	100
Sanayi	1970	1.490	10	17,1	60,4	7,5	3,8	1,2	100
	1980	2.217	9,1	4,6	67,4	7,6	7,8	3,5	100
	1990	2.993	3,8	1,6	66,9	11,4	12,5	3,8	100
	2000	3.470	1,4	2,5	53	15	21,3	6,8	100
	2008	4.407	1	2	51	17	22,1	6,9	100
İnşaat-Ulaştırma	1970	891	17,4	13,8	59,6	5,2	2,5	1,5	100
	1980	1.296	11,6	6,9	63,7	8	6,6	3,2	100
	1990	1.959	7,5	3,7	68	10,6	7,4	2,8	100
	2000	2.049	3,2	3,9	60	14	15,2	3,7	100
	2008	2.397	2,9	3,6	59,4	15	15,3	3,8	100
Ticari-Mali Kur.	1970	849	12,3	13	58,1	8,9	5,2	2,5	100
	1980	1.379	8,1	5,5	55,2	12,9	12,3	6	100
	1990	2.396	3,9	3,1	51,7	15	18,1	8,2	100
	2000	3.321	1,2	2,3	41,2	16,5	30,1	8,7	100
	2008	4.396	0,9	2	38,3	17,8	32	9	100
Toplum Hizmetleri	1970	1.657	9,1	8,5	47,1	9,7	17,7	7,9	100
	1980	2.525	4,9	2,1	44,4	10,1	22,7	15,8	100
	1990	3.456	2,5	1,3	40,9	10,6	22,8	21,9	100
	2000	4.580	1	1,4	27,2	11,6	29,4	29,4	100
	2008	5.302	0,5	1	25,2	12,6	30,1	30,6	100
Toplam	1970	15.118	44,4	13,3	35,8	2,6	2,6	1,3	100
	1980	18.552	31,2	6,7	47,6	4,6	6	3,9	100
	1990	23.382	18,4	4,4	56,3	6,7	8,9	5,3	100
	2000	25.997	11,9	5,6	48,4	9,3	15,8	9	100
	2008	27.542	7	4,1	46,6	14,3	17	11	100

Notlar: 1) İlk öğrenim verileri, beş ve sekiz yıllık temel eğitimi, orta ve lise öğrenimi sayıları bunların dengi meslek okullarını bitirenleri içermektedir.

2) Genel nüfus sayımındaki verileri ile DİE ve TÜİK zaman zaman farklılıklar göstermekte olup, bazı sektörel hesaplarda ortalama değerler hesaplanarak tabloya aktarılmıştır.

3) 2008 verileri, 2006 yılı TÜİK verilerinden işgücü sektörel dağılımı yüzdeleri esas alınarak hesaplanmıştır.

4) Sanayi sektörüne madencilik ve enerji alt sektörleri de dahildir.

Kaynak: DİE ve TÜİK verileri esas alınmıştır.

Nüfusun genelinde toplam işgücü ele alındığında, okur-yazar olmayan ve diplomasız okur-yazarların oranı yüzde 57,7'den yüzde 11,1'e düşmekle birlikte ilköğrenim görenler yüzde 35,8'den yüzde 46,6'ya çıkmıştır. Kırk yıllık dönemde bu ilk üç grubun toplamı yüzde 93,5 oranından yüzde 57,7'ye inmiştir. Yani hala işgücünün yarıdan fazlası niteliksel olarak düşük eğitim düzeyindedir. Yüksek eğitilmiş olanlar yüzde 11 oranındadır. Buradan işgücünün egemen eğitim düzeyinin

ilkokul öğrenimi olduğu söylenebilir. Bir diğer özellik ise genellikle eğitim düzeyi yüksek olanların üretim dışı sektörlerde iş buldukları yani yoğunlaşmış oldukları gerçeğidir. Mali kuruluşlar, toplum hizmetleri daha niteliği yüksek işgücüne sahiptirler. Sanayide bu oran genel ortalamanın altında kalmaktadır.

Tarım, sanayi (madencilik ve enerji dahil) ve belirli ölçüde inşaat sektörlerinde istihdam edilen nitelikli işgücünün azlığı, büyük ölçüde kullanılan düşük teknolojiden kaynaklanmaktadır. Ekonominin bu “üretici” sektörlerinde kullanılan teknoloji, büyük ölçüde ithal edilmekte, ya da uzun bir süre modernize edilip yenilenmemektedir.

Faaliyet kolları itibariyle göç verilerine bakıldığında ise tarımdan diğer sektörlerle göç olduğu görülmektedir. Özellikle tarım sektöründe çalışan erkek işgücü oransal olarak daha fazla göç etmektedir. 1985-1990 dönemi içerisinde toplam göç edenlerin yüzde 79’u erkeklerden oluşmaktadır. Bu oran 1995-2000 yılları arasında ise yüzde 72 civarındadır. Sektörler itibariyle bakıldığında turizm sektörü oldukça yüksek görünmesine karşın burada mevsimlik çalışma koşullarının önemli etkisi olmaktadır. Turizm sektöründen sonra tarımın göç veren sektör olduğu görülmektedir. Özellikle erkek iş gücünün daha iyi iş bulmak için kentlere ve iş alanlarına gitmesi sonrasında tarım sektöründe oransal olarak daha çok kadın işgücü çalışmaktadır.

1985-1990 aralığında toplam göç eden nüfusun yüzde 20,52’si tarım sektöründen olmakta, bu oranın yarısını da erkek işgücü oluşturmaktadır. Tarım sektöründen diğer sektörlerle göç eden kadınların oranı sadece yüzde 12,9’dur. 1995-2000 yılları arasında ise tarımdan göç daha da artmış ve yüzde 24,2’i olmuştur. Burada da erkek işgücü oransal olarak kadın işgücünün çok üzerinde seyretmektedir.

Tablo 45: Yerleşim Yeri, Cinsiyet ve Ekonomik Faaliyete Göre Göç Eden Nüfus Oranı (1985-2000)

	Toplam	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	İyi Tanımlanmamış Faaliyet
1985-1990	2337907	20,52	17,87	11,03	49,15	1,43
Erkek	1846468	12,89	19,29	13,86	52,37	1,59
Kadın	491421	49,18	12,54	0,43	37,04	0,83
1995-2000	3095975	24,15	14,79	7,18	53,77	0,1
Erkek	2234261	13,18	16,52	9,85	60,33	0,12
Kadın	861714	52,61	10,29	0,28	36,77	0,05

Kaynak: TÜİK

Türkiye’de iç ticaret hadleri tarım aleyhine döndükçe, tarım sektörü öncelikle erkek işgücü tarafından terk edilmektedir. FAO tarafından *tarımın feminizasyonu* olarak adlandırılan ve birçok azgelişmiş ülkede gözlemlenen bu süreç, tarımda kadın emeğinin kullanıldığını göstermektedir.(Günaydın; 2009, 209). Ailenin kendi kendine yetememesi durumunda kente göç gündeme gelmekte ve diğer sektörlerle vasıfsız işgücü olarak transfer edilmektedir. Özellikle tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün eğitim seviyesinin düşük olması nedeniyle Harris-Todaro modelinde görüldüğü gibi kentte de istihdam edilememeleri ve işsiz kalmaları gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır. Başka bir ifade ile sanayi sektörü tarım sektöründen gelen işgücünü emme kapasitesi düşük kalmaktadır.

Tablo 46: Toplam, Tarımsal, Kırsal İstihdam (1000 Kişi)

Yıllar	Toplam İstihdam	Tarımsal İstihdam	Kırsal İstihdam	Kırda Tarımsal İstihdam
2001	23038	9518	11787	8912
2002	22833	8709	11336	8088
2003	22411	8389	10856	7819
2004	22874	8222	10753	7385
2005	22838	6990	10415	6869
2006	23257	6854	9990	6126

Kaynak: Boratav, 2006, Tarımda neler oluyor?

<http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=5051>

Son 6 yıl hane halkı verilerini daha ayrıntılı bakıldığında tarımsal üretim ve istihdamın bir bölümünün "kırsal olmayan" bölgelerde gerçekleştiği görülmektedir. Tabloda tarımda istihdam edilen toplam nüfus ile "kırda tarımsal istihdam" başlığı altındaki rakamlar arasında yıllara göre 100.000 ile 800.000 arasında değişen bir fark olması buna bağlıdır. Kır/kent ayrımı ankete giren hanelerin yaşadığı yerin nüfusuna

göre tanımlanmaktadır. Önce toplam istihdamla ilgili bir değerlendirme yapılırsa; 2006'da toplam istihdam 2001'in biraz (219 bin kişi) üstündedir. Öte yandan 15 yaşın üstündeki nüfusta aynı dönem içinde 4.125.000'a ulaşan bir artış gerçekleşmiştir. Böylece, faal nüfustaki artışın pek küçük bir bölümü (sadece yüzde 5'i) istihdam edilmektedir. Geri kalan 4 milyona yaklaşan insan açık ve gizli işsiz olmaktadır. 2001 ile 2005 arasında işgücü piyasasında çalışan ve iş arayan insanların faal nüfus içindeki payının, (yaklaşık olarak) yüzde 50'den yüzde 48'e düşmesinin ardında bu etken de vardır.

Özetle, tarımda gizli işsizlik yaşanmakta ve işgücü verimliliği düşük kalmaktadır. Ülkede işgücü verimliliğinin düşüklüğü yanı sıra yeni istihdam alanları oluşturmadaki yetersizlik, yapısal olarak kronikleşen bir özelliktir. Çalışanların büyük bir çoğunluğu yetersiz gelir düzeyinde çalıştığı gibi, ücretliler istihdam edilenler içinde önemli olmayan bir orandadır. Kayıt dışı ekonomide çalışanlar ise herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmamakla birlikte toplam istihdam içinde yüksek bir yüzdeye sahip olmaktadır.

Tablo 47: Sektörel Hasıla ve İstihdam Payları (Yüzde)

Yıllar	Sektörel Hasıla Payı / İstihdam Payı			Sektörel Kişi Başına Gelir Oranları		
	Tarım	Sanayi	Hizmet	Sanayi / Tarım	Hizmet / Tarım	Sanayi / Hizmet
1990	0,36	1,74	1,49	4,8	4,1	1,2
1995	0,34	1,77	1,42	5,2	4,2	1,2
2000	0,37	1,61	1,25	4,3	3,4	1,3
2005	0,39	1,51	1,16	3,9	3,0	1,3
2006	0,41	1,51	1,11	3,7	2,7	1,4
Ort.	0,36	1,65	1,34	4,65	3,77	1,24

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

1990 sonrası dönemi konumuz bağlamında daha iyi değerlendirmek açısından hazırladığımız Tablo 47'den görülebileceği gibi 1990 yılında sanayide emek verimliliği tarıma oranla 4,8 kat, hizmetler sektöründe ise 4,1 kat daha fazla iken bu oran 2006 yılında sanayide 3,7 kata, hizmetlerde ise 2,7 kata gerilemiştir.

1963-2006 dönemin de yaşanan gelişmeleri karşılaştırmalı olarak analiz edebilmek amacıyla hesapladığımız dönemsel veriler Tablo 48'dedir. Buradan görebileceği gibi 1963-79 döneminde sanayi sektöründe emek verimliliği dönem

ortalaması olarak tarımdan 2,3 kat daha fazla iken bu oran 1980-89 döneminde dört kata, 1990-2006 döneminde ise 4,7 kata yükselmiştir. Hizmetler sektörleri için bu rakamlar sırasıyla 3,7 kat, 3,9 kat ve 3,8 kat olarak gerçekleşmiştir.

Bu veriler kırsal emeğin kentsel emeğe dönüştürülerek sömürü potansiyelinin artırıldığını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Tablo 48: Sektörel Hasıla ve İstihdam Payları (Yüzde)

Yıllar	Sektörel Hasıla Payı / İstihdam Payı			Sektörel Kişi Başına Gelir Oranları		
	Tarım	Sanayi	Hizmet	Sanayi / Tarım	Hizmet / Tarım	Sanayi / Hizmet
1963-79	0,55	1,23	2,00	2,3	3,7	0,6
1980-89	0,41	1,62	1,60	4,0	3,9	1,0
1990-06	0,36	1,65	1,34	4,7	3,8	1,2

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Diğer taraftan, kanımızca, 1980’li yıllarda uygulanan ve zaman zaman yine gündeme gelen ucuz işgücüne dayalı büyüme stratejisinin sürdürülebilirliği bulunmamaktadır. Çünkü halkını ucuza çalıştırmayı zorunlu kılan, rekabet için kayıtdışılığı özendiren ve ayrıca dünya ticareti içinde payı ve fiyatları düşen ürünler üretimini zorunlu kılan ve gelir dağılımı dengesizliğini artırması kaçınılmaz olan bu strateji yerine yenisinin ikame edilmesi zorunludur. Bir taraftan iç dengeler ve politik konjonktür, diğer taraftan küreselleşen dünyada işgücü maliyeti daha düşük ülkelerin (Çin, Hindistan gibi) devreye girmesi gerek iç gerekse dış piyasalarda rekabet gücümüzü olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla, gerek içsel-toplumsal dinamikler, gerekse küresel dinamiklerin yarattığı yeni dünya düzeni koşullarında ayakta kalabilmek için ülkemizin büyüme stratejisi yenilenmek durumundadır.

3. İhracat Yoluyla Katkı

İhracat, tarımın kalkınmanın finansmanına doğrudan katkı yapabileceği bir alandır. Tablo 49’da bu dönem için sektörler itibariyle ihracat rakamları verilmiştir. Buna göre 1980 yılında 2,9 milyar dolar olan toplam ihracat 2008 yılı sonunda 132 milyar dolara yükselmiştir. Aynı dönemde tarım ürünleri ihracatı 1,6 milyar dolardan

4,1 milyar dolara, sanayi ürünleri ihracatı ise 1,1 milyar dolardan 125,7 milyar dolara yükselmiştir.

Tablo 49: Sektörlere Göre İhracat (1980-2007)

Yıllar	Değerler (Milyon Dolar)					Oranlar (Yüzde)			
	Toplam	Tarım	Madencilik	Sanayi	Diğer	Tarım	Madencilik	Sanayi	Diğer
1980	2.910	1,629	191	1.065	25	56	6,6	36,6	0,9
1985	7.958	1.653	242	6.049	14	20,8	3,0	76	0,2
1990	12.959	2.025	326	10.504	105	15,6	2,5	81,1	0,8
1995	21.637	1.840	391	19.260	146	8,5	1,8	89	0,7
2000	27.775	1.659	400	25.518	198	6	1,4	91,9	0,7
2001	31.334	1.976	349	28.826	183	6,3	1,1	92	0,6
2002	36.059	1.754	387	33.702	216	4,9	1,1	93,5	0,6
2003	47.253	2.121	469	44.378	285	4,5	1,0	93,9	0,6
2004	63.167	2.645	649	59.579	294	4,2	1,0	94,3	0,5
2005	73.476	3.468	810	68.813	384	4,7	1,1	93,7	0,5
2006	85.535	3.611	1.146	80.246	531	4,2	1,3	93,8	0,6
2007	107.272	3.883	1.661	101.082	646	3,6	1,5	94,2	0,6
2008	132.027	4.177	2.155	125.695	--	3,2	1,6	95,2	--

Kaynak: TÜİK

Bu veriler tarımın toplam ihracat içindeki payının azalmasına rağmen önemli miktarda ihracat yapmaya devam ettiğini ve dolayısıyla ihracat kanalından kalkınmanın finansmanına önemli katkılar yaptığını ortaya koymaktadır.

4. Vergi Gelirleri Yoluyla Katkı

Gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikimi süreci içinde tarım kesiminin yeri ve önemi yadsınamaz. Uluslararası ticaret ve sömürgecilik hareketlerinden pay alamayan bir ülkenin dayanabileceği iki temel üretim faktörü söz konusu olmaktadır: toprak ve emek. Ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında bu iki üretim faktörünün bir araya gelmesi tarım faaliyet dalını oluşturur. Henüz sanayileşme aşamasına ulaşamamış olan toplumlarda tarım kesiminin milli gelir içinde çok önemli bir yer tutması, bu açıdan çok önemlidir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, ekonomisinin yarıdan fazlasını oluşturan tarım kesimi ile Türkiye böyle bir tabloya uymaktadır (Önder;1988,113)

1950 yılında yapılan vergi reformu kapsamında 5421 “Sayılı Gelir Vergisi Kanunu” tarımsal gelirlerin vergisini içermezken 1960 yılından sonra 193 Sayılı

Gelir Vergisi Kanunu ile zirai kazançların vergilenmesi gelir vergisi kapsamına alınmıştır. 22 Temmuz 1998 tarihinde 4369 Sayılı Kanunla zirai kazançlar ile ilgili düzenlemeye göre 3 ayrı vergi yöntemi uygulanmaktadır.

a)Küçük çiftçi sayıldıkları için vergiden muaf olan, yıllık gelir vergisi beyannamesi vermeyen, yalnız satışları üzerinden vergi tevkifatı yolu ile vergi ödeyen çiftçiler

Bu çiftçiler, sınırları elde edilen hasılat ve kullandıkları tarım alanlarının fiziki ölçülerinin birlikte uygulanarak belirlendiği işletme büyüklüğü ölçülerinin altında kalan işletmelerin sahibi bulunan küçük çiftçilerdi. Bunlar, yıllık gelir vergisi beyannamesi vermiyorlar, vergilemede gelirleri toplanmıyor, ancak sattıkları mal bedelleri üzerinden tevkifat yolu ile belli oranlarda vergi ödüyorlardı. Tevkifat yolu ile ödedikleri vergiler, kesin vergileri oluyordu.

b)Götürü gider usulüne göre vergilendirilen çiftçiler:

Bunlar, hasılatı gerçek usulde, giderleri götürü olarak belirlenen, elde edilen safi gelirleri üzerinden verdikleri yıllık beyannameye göre gelirleri toplanarak vergilenen çiftçilerdi.

Bu çiftçiler küçük çiftçi muaflığı sınırlarının üstünde bulunan ölçülere sahip olan, ancak hasılat yönünden belli hasılat ölçülerinin altında bulunan işletmeleri işleten çiftçilerdi. Her yıl yeniden tespit edilen hasılat ölçülerinin aşılmasına rağmen, bütün satışları üzerinden tevkifat yolu ile vergi ödemiş bulunan çiftçiler de, dilerlerse bu usulde vergilenebiliyorlardı. Böylece götürü gider usulü çiftçilerin olağan vergileme düzeni durumuna gelmişti.

c) Defter tutarak gerçek kazancını tespit eden ve yıllık beyannamelerine göre gerçek kazancı üzerinden vergilenen çiftçiler.

Bu çiftçiler, götürü vergilenmenin işletme büyüklüğü ölçülerini aşan işletmelerin sahibi bulunan çiftçiler olmakla beraber, fiili duruma göre, artık yalnız isteyen çiftçiler bu yöntemle vergilenebiliyorlardı. Böylece çiftçiler, zorunlu olarak biri tevkifat yöntemi ile diğeri götürü gider yöntemi ile vergilenen önemli iki kümeye

ayrılmış idi; geek kazanç yöntemine göre vergileme fiilen isteğe bağlı duruma gelmişti.

Tarım kazançlarının vergilenmesinde vergi güvenliği, üç yılda bir belirlenen “ Zira’i Kazanç lleri” ne dayanarak uygulanan “ Asgari Zira’i Kazanç Esası” ve “ Asgari Zira’i Vergi” uygulamaları ile sağlanıyordu. Türkiye’de toplanan vergi geliri içerisinde tevkifat yoluyla toplanan gelirler kalemlerinden altı tanesi tarımsal ürün gelirini içermektedir. Zira’i kazançlardan kesinti yoluyla alınan tutarları bulabilmek için bu vergi gelirleri toplanarak zira’i kazanç vergi geliri elde edilmektedir. Aşağıda bunlar sırasıyla verilmiştir(www.gib.gov.tr).

- *Ticaret Borsalarında Tescil Ettirilerek Satın Alınan Hayvanlar ve Bunların Mahsulleri ile Kara ve Su Avcılığı Mahsulleri İçin Yapılan demeler (G.V.K. Md. 94/11-a-i)*
- *Ticaret Borsalarında Tescil Ettirilmeksizin Satın Alınan Hayvanlar ve Bunların Mahsulleri İle Kara ve Su Avcılığı Mahsulleri İçin Yapılan demeler (G.V.K. Md. 94/11-a-ii)*
- *Ticaret Borsalarında Tescil Ettirilerek Satın Alınan Diğer Zira’i Mahsuller İçin Yapılan demeler (G.V.K. Md. 94/11-b-i)*
- *Ticaret Borsalarında Tescil Ettirilmeksizin Satın Alınan Diğer Zira’i Mahsuller İçin Yapılan demeler (G.V.K. Md. 94/11-b-ii)*
- *Zira’i Faaliyet Kapsamında İfa Edilen Orman İdaresine veya Orman İdaresine Karşı Taahhütte Bulunan Kurumlara Yapılan demeler (G.V.K. Md. 94/11-c-i)*
- *Zira’i Faaliyet Kapsamında İfa Edilen Diğer Hizmetler İçin Yapılan demeler (G.V.K. Md. 94/11-c-ii)*

Türkiye’de vergi gelirleri, Gelirler İdaresi Başkanlığı tarafından tahsil edilmektedir. Son üç yılın vergi gelirleri⁵² içerisinde zira’i kazançların

⁵² Son 3 yıldan geriye dönük olarak vergi gelirlerine Tabloda yer verilememesi söz konusu verilerin yayınlanmıyor olmasıdır. Ayrıca, Gelirler İdaresi’nden resmi olarak bu verileri talep etmemize rağmen yazımıza olumsuz cevap verilmiş, böyle bir istatistiğin geriye doğru bulunmadığı belirtilmiştir. Son 3 yıla ilişkin veriler ise Gelir İdaresi Başkanlığının Faaliyet Raporlarından derlenmiştir. nceki yıllara ilişkin faaliyet raporlarından da bu verilere ulaşılamamıştır.

vergilendirilmesi sonucu elde edilen vergi geliri miktarları Tablo 50’de verilmektedir. Tabloya bakıldığında zirai kazanç tutarının (kesinti yoluyla alınan), gelir vergisi (kesinti yoluyla alınan) içerisindeki payı sırasıyla; yüzde 1,64, 1,74, 1,81 olduğu görülmektedir. 2008 yılında toplam gelir vergisi hasılatı 44.4 milyar TL’dir. Bu gelirlerin yaklaşık yüzde 90’ı yani 33.4 milyar TL’lik kısmı tevkifat yoluyla elde edilen gelir toplamıdır. Aradaki fark ise beyan usulüne göre elde edilmektedir. Tevkifat yoluyla elde edilen gelirler içerisinde zirai ürün kazancı vergi gelirinin oranı yaklaşık yüzde 2’ye karşılık gelmektedir.

Tablo 50: Gelir Vergisi İçerisinde Zirai Kazancın Vergilendirme Tutarı

Yıllar	Gelir Vergisi Toplamı (TL)	Gelir Vergisi Kesinti Tutarı (TL)	Zirai Kazançlardan Kesinti Yoluyla Alınan Tutar (TL)
2006	31.727.644 .000	26.274.418.365,77	439.036.221
2007	38.061.543.000	32.074.861.291,53	558.300.729
2008	44.429.714.000	33.427.357.008,78	603.683.584

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı 2006, 2007, 2008 Faaliyet Raporlarından elde edilmiştir.

Bu verilerden Türkiye’de tarımsal ürünlerin vergilendirilmesi suretiyle elde edilen gelirlerin oldukça düşük olduğu ve dolayısıyla vergiler yoluyla tarımın kalkınmanın finansmanına katkısını düşük kaldığı ifade edilebilir.

5. İç Ticaret Hadleri Yoluyla Katkı

Tarımın kalkınmanın finansmanına katkı kanallarından bir diğeri olan iç ticaret hadleri ile ilgili hesaplamalar aşağıda yer almaktadır. Bunlar; sektörel deflâtörler, fiyat endeksleri ve ürün-girdi fiyatları yoluyla olmak üzere üç başlıkta ele alınacaktır.

a. Sektörel Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri

2007 yılında TÜİK’in milli gelir verilerinde baz yılını 1987’den 1998’e çekmesi nedeniyle sektörel deflatörler yoluyla iç ticaret hadlerini iki farklı seri üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

i. 1987 Bazlı Veriler Çerçevesinde İç Ticaret Hadleri

Tablo 51’de 1987 bazlı deflatörlere göre hesaplamalarda görüleceği gibi tarım ve sanayi sektörü deflatörleriyle hesaplanan iç ticaret hadleri, politik konjonktürün yüksek olduğu 1996-2000 dönemi dışında, tarımın aleyhine gelişmiştir. Dönem bütününde ise iç ticaret hadleri ortalama olarak 91,9 olarak gerçekleşmiştir. Bu veri çiftçilerin tarımsal ürünler ile alabileceği sanayi ürünleri miktarının 1980-2006 döneminde yaklaşık yüzde 8 oranında azaldığını, tarımdan sanayi sektörüne fiyat mekanizması yoluyla kaynak aktarıldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 51: 1987 Bazlı Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	Sektör Deflatörleri			İç Ticaret Hadleri	
	Tarım(*)	Sanayi(*)	Ticaret(*)	Tarım/ Sanayi	Tarım/ Ticaret
1980	100	100	100	100	100
1981	142,3	157,2	147,6	90,5	96,4
1982	169,5	207,2	192,9	81,8	87,9
1983	212,1	247,6	244,7	85,7	86,7
1984	338,6	342,9	370,7	98,7	91,3
1985	504,0	529,9	555,2	95,1	90,8
1986	694,8	816,3	738,7	85,1	94,1
1987	924,0	1.108,8	987,8	83,3	93,5
1988	1.435,4	1.969,7	1.651,0	72,9	86,9
1989	2.624,8	3.326,9	2.805,5	78,9	93,6
1990	4.477,0	4.987,8	4.386,7	89,8	102,1
1991	6.318,7	7.904,4	6.926,1	79,9	91,2
1992	10.331,7	12.798,7	11.165,9	80,7	92,5
1993	19.518,5	20.507,4	18.217,1	95,2	107,1
1994	38.492,9	45.640,2	40.726,7	84,3	94,5
1995	76.881,4	81.562,0	76.179,6	94,3	100,9
1996	150.511,4	138.549,6	133.198,6	108,6	113,0
1997	258.117,3	246.283,0	236.258,9	104,8	109,3
1998	520.544,5	396.276,9	405.173,1	131,4	128,5
1999	712.473,6	626.445,8	613.344,1	113,7	116,2
2000	1.015.363,7	954.014,9	924.627,0	106,4	109,8
2001	1.332.484,7	1.630.226,7	1.533.264,1	81,7	86,9
2002	1.860.669,4	2.274.451,7	2.066.207,5	81,8	90,1
2003	2.503.312,0	2.676.496,1	2.437.794,0	93,5	102,7
2004	2.818.917,5	2.950.543,1	2.686.991,7	95,5	104,9
2005	2.754.838,3	3.200.903,9	2.813.332,5	86,1	97,9
2006	2.844.846,2	3.547.697,9	3.135.076,5	80,2	90,7
1980-89	--	--	--	87,2	92,1
1990-99	--	--	--	98,3	105,5
2000-06	--	--	--	89,3	97,6
1980-06	--	--	--	91,9	98,5

(*) 1987 yılı bazlı sektörel deflatörlerin 1980 bazlıya dönüştürülmesiyle hesaplanmıştır.

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ticaret sektörü deflatörüyle yapılan hesaplamada ise iç ticaret hadlerinin 1990-2000 ve 2003-2004 yıllarında da tarımın lehine, diğer yıllarda ise tarımın aleyhine geliştiği görülmektedir. Dönem bütününde ise tarımdan ticaret sektörüne kaynak aktarımı yapıldığı görülmektedir.

ii. 1998 Bazlı Veriler Çerçevesinde İç Ticaret Hadleri

Tablo 52’de 1998 bazlı sektörel deflatörlere göre iç ticaret hadlerine ilişkin hesaplamalar yer almaktadır. Buradan görülebileceği gibi sanayi sektörü deflatörü ile hesaplanan iç ticaret hadleri, 1999-2001 dönemi dışında, tarımın lehine gelişmiştir. Ticaret sektörü deflatörüne göre yapılan hesaplamada ise iç ticaret hadlerinin 1998-2008 yılları arasında dönemin tamamında tarımın aleyhinde değiştiği görülmektedir.

Tablo 52: 1998 Bazlı Deflatörlere Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	Sektör Deflatörleri			İç Ticaret Hadleri	
	Tarım	Sanayi	Ticaret	Tarım/ Sanayi	Tarım/ Ticaret
1998	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1999	133,0	143,7	145,5	92,6	91,4
2000	190,5	196,4	220,0	97,0	86,6
2001	261,6	291,2	361,8	89,8	72,3
2002	409,0	385,1	497,2	106,2	82,3
2003	521,2	459,3	581,2	113,5	89,7
2004	595,1	494,7	648,2	120,3	91,8
2005	636,4	527,3	670,9	120,7	94,9
2006	647,5	566,1	746,4	114,4	86,7
2007	716,1	583,1	767,5	122,8	93,3
2008	791,9	624,6	872,4	126,8	90,8
Ort.	--	--	--	109,5	89,1

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

b. Fiyat Endekslerine göre İç Ticaret Hadleri

Fiyat endeksleri yoluyla iç ticaret hadleri üç başlık halinde izleyen bölümde ele alınacaktır.

i. TEFE (ÜFE) Verilerine Göre İç Ticaret Hadleri

1981 bazlı TEFE içinde yer alan tarım ve imalat sanayi fiyat endeksi verilerini kullanarak 1981-05 dönemi için hesapladığımız iç ticaret hadleri Tablo

53'te verilmiştir. Buradan, imalat sanayi ve TEFE genel endeksine göre hesaplanan iç ticaret hadlerinin birkaç yıl dışında, tarımın aleyhine geliştiği görülmektedir. Alt dönemler itibariyle ise iç ticaret hadlerinin özellikle 2000 sonrası dönemde belirgin bir şekilde tarım aleyhine gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

**Tablo 53: TEFE (ÜFE) Verilerine Göre İç
Ticaret Hadleri
(1981=100)**

Yıllar	Tarım Genel	Sanayii Genel	İthalat
1981	100,0	100,0	100,0
1982	124,5	126,5	98,4
1983	163,3	166,0	98,4
1984	257,3	243,1	105,8
1985	353,5	345,0	102,5
1986	442,9	457,5	96,8
1987	574,0	611,2	93,9
1988	866,8	1.086,7	79,8
1989	1.572,3	1.789,9	87,8
1990	2.665,1	2.683,0	99,3
1991	4.042,9	4.190,9	96,5
1992	7.083,2	6.751,5	104,9
1993	11.906,9	10.849,6	109,7
1994	22.765,9	24.964,9	91,2
1995	50.244,5	45.785,7	109,7
1996	95.916,7	78.888,7	121,6
1997	174.376,5	142.946,4	122,0
1998	319.283,3	237.148,1	134,6
1999	443.165,3	372.796,8	118,9
2000	593.398,3	583.427,0	101,7
2001	835.504,8	1.003.494,4	83,3
2002	1.298.374,5	1.513.269,5	85,8
2003	1.708.660,8	1.864.348,0	91,6
2004	2.081.148,8	2.060.104,6	101,0
2005	2.035.363,6	2.301.136,8	88,5
1981-89			95,9
1990-99			110,8
2000-05			92,0
1980-05			100,9

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2003 yılı bazlı ÜFE verilerinde yer alan tarım ve imalat sanayi fiyat endeksi verilerine dayanarak 2004-2008 yılları arasında için hesapladığımız iç ticaret hadleri ise, Tablo 54'te verilmiştir. Buradan, imalat sanayi ve TEFE genel endeksine göre

hesaplanan iç ticaret hadlerinin 2006 ve 2008 yıllarında tarımın aleyhine diğer yıllarda tarımın lehine değiştiği görülmektedir.

Tablo 54: TEFİ (ÜFE) Verilerine Göre İç Ticaret Hadleri (2003=100)

Yıllar	Tarım Genel	Sanayi Genel	İthalat
2004	100,0	100,0	100,0
2005	129,9	120,3	108,0
2006	133,2	136,9	97,3
2007	154,2	142,1	108,5
2008	154,4	156,4	98,7
Ort.			102,5

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

ii. Ürün ve Girdi fiyatlarına Göre İç Ticaret Hadleri

Çalışmamızda iç ticaret hadleri, yukarıda kullanılan yöntemlerden farklı olarak, ürün ve girdi fiyatlarına ilişkin olarak oluşturduğumuz endeksler yoluyla da hesaplanmıştır. Burada 1980-1995 ve 1995-2008 dönemi olmak üzere iki ayrı seri hesaplanmıştır. 1995-2008 dönemi için hazırlanan serinin öncekinden farkı çavdar fiyatlarının bulunamaması nedeniyle hesaplamaya dahil edilmemesi ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin (TZOB) girdi fiyatlarında Steyr yerine Massey Ferguson traktörü fiyatlarını kullanması nedeniyle baz alınan traktör fiyatındaki değişimdir.

Burada, veri bulmanın olanaksızlığı nedeniyle, tüm ürünler ve tüm girdiler değil, tarımsal üretimde önemli yeri olan ürün ve girdiler ele alınmıştır. Bu ürünler; buğday, arpa (beyaz), çavdar, çeltik (uzun daneli), mısır, ayçiçeği, soya, pamuk (Ege), şeker pancarı, tütün (ortalama), fındık (tombul), yaş çay yaprağı, çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir, süt (inek) olmak üzere 15 tanedir. Girdiler; gübre (amonyum nitrat %26), Mazot (TL/Lt), ilaç (lebaycid), traktör (Steyr 7803 TL/adet) yem (süt yemi), sulama (3. grup pamuk TL/Da), Tohumluk (2. grup ekmeklik buğday), asgari ücret (tarımda günlük TL) olmak üzere 8 tanedir. Bu ürün ve girdi fiyatlarından öncelikle basit aritmetik ortalamaya göre toplam ürün ve toplam girdi fiyat endeksleri hesaplanmış, daha sonra bunlar birbiriyle oranlanarak ürün/girdi ticaret hadleri bulunmuştur.

Bunun sonucunda elde edilen veriler, 1982 yılından itibaren iç ticaret hadlerinin, artan oranda, tarım aleyhine geliştiğini, ekonomik krizin yaşandığı 1994 ve bunu izleyen 1995 yılında bunun daha da belirginleştiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 55 : Ürün ve Girdi Fiyatlarına Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	Ürün fiyatları E. (1)	Girdi fiyatları E. (2)	1 / 2
1980	100.0	100.0	100.0
1981	152.1	148.3	102.6
1982	192.0	180.8	106.2
1983	231.9	249.0	93.1
1984	383.9	418.4	91.8
1985	541.3	675.8	80.1
1986	683.0	919.6	74.3
1987	949.7	1246.3	76.2
1988	1682.0	2275.0	73.9
1989	2947.1	3746.9	78.7
1990	4248.4	6397.3	66.4
1991	7065.1	10734.6	65.8
1992	10149.3	17454.2	58.1
1993	17445.8	26618.4	65.5
1994	20308.7	72297.3	28.1
1995	42526.5	147631	29.1
Ortalama	--	--	74,4

Kaynak: TZOB verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1995-2008 dönemin için hesaplanan iç ticaret hadleri ise Tablo 56'da verilmektedir. Tablo 56'da açıkça görüleceği gibi 1999 yılından itibaren iç ticaret hadlerinin, artan oranda, tarım aleyhine geliştiği ve dönem bütününde ortalama iç ticaret haddi değerinin 82,1 olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 56: Ürün ve Girdi Fiyatlarına Göre İç Ticaret Hadleri

Yıllar	Ürün Fiyatları E. (1)	Girdi Fiyatları E. (2)	1 / 2
1995	100,0	100,0	100,0
1996	203,1	178,4	113,9
1997	399,4	321,8	124,1
1998	654,0	494,6	132,2
1999	916,5	909,6	100,8
2000	1.189,6	1.366,2	87,1
2001	2.032,9	2.693,1	75,5
2002	2.717,3	4.116,5	66,0
2003	3.295,7	5.193,8	63,5
2004	3.807,0	6.163,1	61,8
2005	3.818,9	6.501,3	58,7
2006	3.929,0	7.138,4	55,0
2007	4.801,8	8.214,6	58,5
2008	5.173,5	10.035,4	51,6
Ortalama	--	--	82,1

Kaynak: TZOB verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu verilerden hareketle, farklı fiyat endekslerinden farklı sonuçlar elde edilmesine rağmen, genel olarak Türkiye’de 1980 sonrası dönemde iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine geliştiği söylenebilir. Bu durum daha önce açıklanan ve 1980 sonrası dönemde ucuz emek-düşük maliyet-düşük fiyat-ucuz ihracat zincirinin devamı için tarım ürünleri fiyatlarının düşük tutulması gerektiği şeklindeki görüşü destekler niteliktedir.

c. Sektörel İleri-Geri Bağlantı Katsayıları ve İç Ticaret Hadleri

Farklı fiyat endeksleri ile hesaplanan iç ticaret hadlerinin farklı sonuçlar vermesi, endekslerin kapsam farklılığının doğal bir sonucudur. Ancak, 1980 sonrasında büyüme stratejinin değişmesinin ardından ekonominin yapısında da değişiklikler yaşanmış olmasının iç ticaret hadlerini etkilemesi söz konusu olabilecektir. Böylesi bir değerlendirme tarımsal ürün ve girdi fiyatlarından yararlanarak hesapladığımız iç ticaret hadleri ile sektörel fiyat endekslerinden yararlanarak hesapladığımız iç ticaret hadleri arasındaki farklılığın boyutları dikkate alındığında daha anlamlı hale gelmektedir.

Nitekim, Türkiye’de 1963-2008 döneminde uygulanan ekonomi politikaları sonucunda sektörler arasındaki ilişkiler de değişmiştir. Bunun önemli göstergesi ise,

sektörler arasındaki ilişki düzeyini gösteren ileri-geri bağlantı katsayılarındaki değişmedir. İç ticaret hadlerinde ortaya çıkan gelişmelerin daha iyi değerlendirilmesi için, sektörel bağlantı katsayılarındaki değişimlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Girdi fiyatlarını dikkate alarak hesapladığımız iç ticaret hadlerindeki değişimin, çok daha büyük oranda tarım aleyhine olması, ülkemizde kaynak aktarımının yönü konusunda önemli bir yapısal değişimin bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu saptama için ileri ve geri bağlantı katsayılarının incelenmesi gerekmektedir. Kullanılan katsayılar ⁵³:

Geri Bağlantı: Herhangi bir sektörün kendisine girdi veren sektörlerle ilişkisi
İleri Bağlantı: Herhangi bir sektörün ürettiği malları kullanan sektörlerle ilişkisini göstermektedir. Bu nedenle 1973-1998 dönemine ilişkin olarak Input-Output tablolarından hesapladığımız ileri ve geri bağlantı katsayıları aşağıda verilmiştir. TÜİK tarafından hazırlanan input-output tabloları 1973, 1979, 1985, 1990, 1996 ve 1998 yıllarına ilişkin olarak bulunmaktadır. 1973, 1979, 1985 ve 1990 yılı tabloları 64 sektörlü olarak, 1996 Arz ve Kullanım Tabloları 205 ürün ve sanayi grubuna göre ve 97 ürün ve sanayi grubuna göre de toplulaştırılmıştır. 1998⁵⁴ Arz ve Kullanım Tabloları ise 210 ürün ve 210 sanayi grubuna göre hazırlanmış ve 97 ürün ve sanayi grubuna göre toplulaştırılmıştır. Dolayısıyla 1996 ve 1998 tabloları önceki tablolardan sektörel tanımlama boyutunda farklılık göstermektedir.

Tablo 57’de, 1973-1990 dönemine ilişkin ileri ve geri bağlantı katsayılarına bakıldığında konumuz açısından dikkati çeken önemli nokta, tarım sektörünün ileri bağlantı katsayısındaki görece düşme, geri bağlantı katsayısındaki artıştır. Bu katsayılardaki değişmeden, tarımdan girdi alan sektörlerin, tarıma bağımlılığının azaldığı, tarımın girdi sağladığı sektörlerle bağımlılığının ise arttığı anlamı çıkmaktadır. Kendi içinde değerlendirilmesinin daha uygun olacağını düşündüğümüz 1996 ve 1998 verilerine bakıldığında ise karşımıza ilginç durumlar çıkmaktadır.

⁵³ Bu konu ve bu konuda Türkiye ekonomisine ilişkin olarak yapılmış çalışmalar için Bkz. A. İlkin BARAY, Temel ERGUN, 1980 sonrası dönemde Türkiye'nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Gelişmeler, FES Yayınları, İstanbul 1990, Uğur KORUM, Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi: Bir değerlendirme, A.Ü. SBF Yayınları No:408, Ankara 1977, Yakup KEPENEK, Türk İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı(1963-73), ODTÜ Yayınları, Ankara 1977

⁵⁴ 1998 Arz ve Kullanım Tabloları, Eurostat Input-Output El Kitabına uygun olarak temel fiyatlarla hazırlanmış ve simetrik input-output tablolarına dönüştürülmüştür. 1998 Arz ve Kullanım Tablosunda, Birleşmiş Milletlerin "Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması" (USSS, 3. Revizyon) kullanılmıştır.

Bunlardan ilki önceki dönemlere göre tarımın hem geri hem de ileri bağlantı katsayısında ortaya çıkan önemli artıştır. İkincisi ise 1996 ve 1998 yılları için tarımın geri bağlantı katsayılarının ileri bağlantı katsayısının üzerine çıkmasıdır. Bu son durum ekonomide ve özellikle de tarımın ekonomi içindeki konumunda çok önemli bir değişmeye işaret etmektedir. Bu değişim 1973-1998 döneminin geneli için geçerli olmakta ve tarımdan girdi alan sektörlerin tarıma bağımlılığı düşerken; tarımın girdi aldığı sektörlerin bağımlılığının arttığını ortaya koymaktadır. Bu durum tarımdan kaynak aktarımında kullanılabilecek yöntem-kanal açısından önemli ipuçları vermektedir. Nitekim, diğer sektörlerin kullandığı toplam girdi içinde tarım ürünlerinin azalması nedeniyle tarım ürünlerinin fiyatlarının görece olarak düşük kalması yoluyla başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerin kaynak aktarımı imkanının daraldığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla fiyat endekslerinden faydalanılarak hesaplanan iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi tarım açısından olumsuz sonuçlar yaratırken diğer sektörler için kaynak aktarımı yoluyla yaratılan olumlu etki çok sınırlı kalmaktadır.

Tablo 57: Input-Output

Sektör	1973		1979		1985		1990		1996		1998	
	GBK	İBK	GBK	İBK	GBK	İBK	GBK	İBK	GBK	İBK	GBK	İBK
Tarım	0.282	0.459	0.268	0.408	0.332	0.421	0.320	0.402	1,6704	1,4477	1,57262	1,38025
Sanayi	0.605	0.436	0.610	0.481	0.624	0.507	0.626	0.509	2,0899	2,2345	2,12842	2,25345
Hizmet	0.226	0.220	0.263	0.264	0.290	0.908	0.321	0.258	1,6167	1,6948	1,57784	1,64517

GBK: Geri bağlantı katsayısı, **İBK:** İleri bağlantı katsayısı

Kaynak: 1973, 1979, 1985 ve 1990, 1996 ve 1998 yılı input-output tablolarından yararlanılarak hesaplanmıştır.

Bu durumda, yani tarımın geri bağlantı katsayısının arttığı ve/veya bu katsayının ileri bağlantı katsayısının üzerine çıktığı durumlarda sanayileşme ve kalkınma için tarımdan kaynak aktarımında girdi kanalının kullanılması çok daha anlamlı hale gelmektedir. Tarım ürünleri fiyatlarını temsil eden fiyat endeksleri ile sanayi ürünleri fiyat endeksi kullanılarak hesaplanan iç ticaret hadlerine oranla tarafımızdan hesaplanan tarımsal ürün ve girdi fiyatları endeksine göre iç ticaret hadlerinin çok daha fazla oranda tarım aleyhine gerilemiş olması, tarımdan kaynak aktarımında girdi fiyatları kanalının çok daha yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Böylece, çeşitli nedenlerle tarım ürünleri fiyatlarının hızla arttığı dönemlerde, ticaret hadleri tarım lehine görünse bile, bu gelişme, girdi fiyatları yoluyla hesaplanan iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönüştürülmesiyle ikame

edilmiştir. Bu nedenle, fiyat hareketlerinin, görünen ve görünmeyen boyutları farklı sonuçlar doğurmuştur.

Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye ekonomisinde sektörel boyutta ortaya çıkan yapısal değişme nedeniyle tarımdan sanayiye kaynak aktarımında tarım ürünleri fiyatları yerine tarımın kullandığı girdi fiyatlarının kullanılması çok daha rasyonel hale gelmiş ve bu rasyonelliğin gereği de yerine getirilmiştir.

Bu dönemde tarımda makineleşmenin sürekli ve hızla artmış olması da bu savı doğrulamaktadır. Tablo 58’den görülebileceği gibi tarımda makineleşmenin önemli göstergelerinden olan traktör ve biçerdöver sayısında önemli oranda artış yaşanmıştır. Nitekim 1963 yılında 50,8 bin olan traktör sayısı 2007 yılı sonunda bir milyonu aşmıştır. Aynı dönemde biçerdöver sayısı 5.931’den 12.775’e yükselmiştir. Tarımda kullanılan ve sanayi sektöründe üretilen diğer araç, gereç ve ekipmanların sayısında da önemli artış olduğu dikkate alındığında⁵⁵ sanayi sektörüne ucuz tarımsal hammadde teminini sağlamak yerine tarımın sanayi girdileri (traktör, ekipman, gübre, ilaç vb.) talebini artırmak ve bunları yüksek fiyatla çiftçilere satmak kaynak aktarımı açısından daha etkili hale gelmektedir.

Diğer taraftan, tarımda makineleşmenin artması ve bu makinelerin daha çok emek tasarrufu imkanı sağlaması sektörün işgücü talebinin azalmasına dolayısıyla kırsal kesimde işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Bu işsizlerin kente göç etmesi sonucunda ise büyük oranlara ulaşan kentsel işsizliğin düşük ücret ve kayıt dışı istihdama neden olması da diğer sektörlerle tarımın dolaylı olarak katkı yapması anlamına gelmektedir.

⁵⁵ Bu konuda Bkz. TÜİK (2009), Tarım İstatistikleri Özeti 1980-2007

**Tablo 58: Seçilmiş Tarımsal Alet ve Makine Sayısı
(1963-2007)**

Yıl	Karasaban	Traktör	Biçerdöver
1963	1.963.632	50.844	5.931
1965	2.031.400	54.668	6.540
1970	1.994.722	105.865	8.568
1975	1.381.142	243.066	11.245
1979	984.591	440.502	12.583
1980	953.292	436.396	13.667
1985	706.324	583.974	13.615
1990	500.834	692.454	11.741
1995	316.717	776.863	12.706
2000	152.744	941.835	12.578
2005	103.578	1.022.465	11.811
2007	84.304	1.056.128	12.775
1963-1979	-979.041	389.658	6.652
1980-2007	-868.988	619.732	-892

Kaynak: TÜİK

Kısaca ifade etmek gerekirse, 1980 sonrası dönemde tarım, sanayi sektörüne ucuz hammadde, ucuz işgücü ve ücretlerin düşük tutulabilmesi için ucuz gıda malları sağlaması yanında, tarımsal sanayi girdilerine de yüksek fiyat ödeyerek, büyümenin finansmanına, birçok boyuttan katkıda bulunmuştur.

SONUÇ

Dünya iktisat tarihi incelendiğinde öztüketim amaçlı üretimden dünya geneli için üretim aşamasına geçildiği ve pazar kavramının küresel bir nitelik kazandığı görülecektir. Bu değişimle eş-anlı olarak ve adeta kümülatif nedensellik ilişkisi içinde birbirini etkileyen ve göçebe toplumdan yerleşik tarım toplumuna (MÖ. 2000'ler), tarım toplumundan sanayi toplumuna (1700'ler) ve sanayi toplumundan bilgi toplumuna (1980 sonrası) geçiş şeklinde gerçekleşen ve beraberinde paradigmalar dönüşümleri getiren süreçler yaşanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda topluluklar arasında varolan gelişmişlik farkları ulus devletlerin kurulmasıyla ülkeler düzeyine yansımış; gelişmiş, gelişmekte olan ve geri kalmış şeklinde ülke sınıflandırmaları yapılır hale gelmiştir. Bu farklı gruplar içinde yer alan ülkeler arasında ekonomik, sosyal, politik ve kültürel farklılıklar ise her yeni toplum aşamasıyla daha da belirginleşmiştir.

Ülkeler arasındaki bu çok boyutlu gelişmişlik farklarının giderilmesi amacıyla sadece ekonomik boyutu (büyüme) değil sosyal ve kültürel boyutları da dikkate alan yaklaşımların geliştirilmesi zorunluluğu kalkınma kavramını gündeme getirmiştir. Bu kavram çerçevesinde kalkınma stratejileri ve bu arada kalkınmanın finansmanı iktisat literatüründe geniş yer bulmuştur. Ancak daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrası ile 1980'ler arasında gerek teorik gerekse uygulama boyutunda önplanda olan kalkınmacı anlayış 1980 sonrası dönemde büyümeyi önplana çıkaran anlayış tarafından ikame edilmiştir. Bu gelişmede sözkonusu dönemde hakim konuma gelen neo-liberal anlayışın yaklaşım ve politika önerileri belirleyici olmuştur. Kalkınma planlamayı, planlama da devlet yönlendirmesini gerektirirken ekonomiyi tamamen piyasa dinamiklerine ve böylece özel kesime bırakmayı öneren neo-liberal yaklaşım büyümenin kalkınmayı da beraberinde getireceğini, piyasacı yaklaşımın da bunu da en iyi şekilde gerçekleştireceğini iddia etmiştir. Geniş kabul gören ve Doğu Bloğunun da yıkılmasıyla adeta alternatifsiz kalan bu sistem 1980'lerden günümüze popülerliğini korumuştur.

Diğer taraftan kalkınma yerine büyümeyi önplana çıkaran ve böylece ekonomik boyuttaki gelişmelerin sosyal, politik ve kültürel gelişmeleri de beraberinde getireceğini kabul eden görüşün sınıfsal temelde de yeni argümanlara ihtiyacı olacaktı. Nitekim gelir dağılımı yerine yoksulluk, yoksullukla mücadele yerine yoksullarla mücadele bu dönemde sosyo-ekonomik boyutta ve dolayısıyla iktisat politikası uygulamalarındaki eksen kaymasına neden olmuştur.

Ancak, bugün geline nokta, gerek ülkeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıkları ve artan yoksulluk gerek sosyal çatışmalar gerekse de sürekli zeminini genişleten radikal hareketler neo-liberal paradigma ve politika önerilerinin geri kalmış veya gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarına cevap vermediği anlamına gelmektedir. Yaşanan küresel finans krizi ve etkileri de bu durumun yani sadece büyümeye odaklanan ve bunun için de merkeze finans sistemini koyan yaklaşımın sadece gelişmekte olan ülkeler değil gelişmiş ülkeler için de sürdürülemez olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla dünya, ekonomik boyutta yeni bir paradigmal dönüşüm ihtiyacının içindedir ve bu ihtiyaç yeniden kalkınmacı anlayışı önplana çıkaracak gibi görünmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse gelişmekte olan ülkeler ve bu arada da Türkiye açısından kalkınmanın gerçekleştirilmesi son derece önemli ve önceliği olan bir konudur. Bu önemini dikkate alarak araştırma konusunun alanı olarak kalkınma seçilmiş ve gerek gelişmekte olan ülkeler gerekse de Türkiye açısından kalkınmanın kilit sektörlerinden biri olan tarımın bu süreçteki olası rollerinin değerlendirilmesi çalışmanın temel amacı olmuştur. Bu çok geniş amacın daraltılabilmesi gerekliliği ise çalışmanın kalkınmanın finansmanı ve tarımın finansman boyutundan kalkınmaya katkılarının Türkiye örneğinde değerlendirilmesi boyutuyla sınırlandırılmıştır.

Bu amaç çerçevesinde hazırladığımız çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Kalkınma kavramı, kalkınma teorileri ve bu teoriler içerisinde tarımın yerini değerlendirmeyi amaçlayan bu ilk bölümde yapılan analizler çerçevesinde;

√ Kalkınma, gelişme ve azgelişmişlik kavramlarının çoğu kez birbirinin yerine kullanılabildiği, ancak aralarında bazı kullanım ve içerik farklılıklarının olduğu

anlaşılmıştır.. Özellikle büyüme kavramının niceliksel kolaylık sağlaması nedeniyle kalkınma kavramıyla aynı anlamda kullanılabildiği görülmüştür.

√ Kalkınma sadece niceliksel göstergelerle tanımlanamamaktadır. Kalkınma, ekonomik büyüme yanında ekonomik sistem, gelişmişlik düzeyi, nüfus yapısı, nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı, eğitim düzeyi, düalist yapı, piyasa yapısı, kültürel öğeler, farklı sınıfların örgütlenme düzeyi, bunlara ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemelerin de içerildiği bir kavramdır. Bu nedenle kavram kadar kalkınmanın gerçekleştirilmesinde uygulanacak strateji ve politikalar da oldukça karmaşık niteliğe sahiptir.

√ Bugünün azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerinin içinde bulundukları durumdan sadece kendilerini ve bu bağlamda da kaynak yetersizliği ve kötü yönetimi sorumlu tutmak yeterince gerçekçi bir değerlendirme olmayacaktır. Bugünün gelişmiş ülkelerinin geçmişteki sömürgeci yaklaşımları ile bunların kontrolünde olan uluslararası kuruluşların kaynak karşılığı dayattığı politika önerileri de geri kalmışlık sorununun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

√ Kalkınma teorilerinde temelde iki ana eğilimden söz edilebilmektedir. Bu eğilimlerden ilki, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme ve sanayileşmeyi mümkün görmekte ve toplumların doğrusal bir gelişim çizgisi (evrimci bir ilerleme/ilerlemeci) izleyeceğini savunmaktadır. İkinci eğilim ise azgelişmiş ülkelerin kapitalist olmayan bir yolla gelişebileceğini savunan görüşlerden oluşmaktadır. Birinci yaklaşım, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin yolunda ilerlemesi gerektiğini ve kalkınmanın ancak bu şekilde sanayileşme ile mümkün olacağını savunmaktadır. Modernleşme yaklaşımı olarak adlandırılan bu bakış açısı, azgelişmişliğin kaynağını genellikle ülkenin yetersiz içsel dinamiklerine bağlamakta ve bu durumun aşılmasında dış müdahaleyi ya da desteği gerekli görmektedir.

√ Bu bölümde elde edilen önemli bir bulgu da, kalkınma teorilerinde tarımın önemli bir yere sahip olduğu ve bu durumun kalkınma ihtiyacı ve süreci içinde olan ülkelerin ekonomik, sosyal, politik ve kültürel alanlarında tarım ve/veya kırsal davranış yapısının etkilerinin devam etmesiyle yakından ilgili olduğudur.

√ Diğer taraftan özellikle kalkınma ve tarım ilişkisini içeren kalkınma modelleri ve tartışmalara bakıldığında, tarım sektörünün kalkınmadaki rolünün daha çok tarımda oluşan artığın sanayi sektörüne aktarılması olarak görüldüğü anlaşılmıştır.

√ Bu bölümde incelenen farklı kalkınma teorileri çerçevesinde sonuç olarak;

- Ülkede uygulanan büyüme stratejisi ve makro ekonomik politikaların,
- Nüfus yapısı ve nüfusun artış hızının,
- Doğal kaynaklar ve sektörel yapının
- Piyasa yapılarının,
- Sektörler arası ücret farklılıklarının düzeyinin,
- İç göçün varlığı ve göç yapısının,
- Teknolojik düzeyin
- Gelişmiş ülkelerle kurulan ticari ve kurumsal bağımlılıkların kalkınma sürecinde önemli ölçüde belirleyici olduğu anlaşılmıştır.

Kalkınmanın finansman kaynakları ve kaynaklar içinde tarımın olası yerinin değerlendirildiği ikinci bölümde elde edilen başlıca bulgular ise;

√ Kalkınmanın finansmanının iç ve dış kaynaklardan sağlanabileceği, iç finansman kaynaklarının; gönüllü tasarruflar, zorunlu tasarruflar (vergiler) ve enflasyon, dış kaynakların ise dış borçlanma, yabancı özel yatırımlar ile hibe ve yardımlardan oluşabileceği anlaşılmıştır.

√ Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, kalkınma stratejisinin varlığı ve öncelikleri ile kaynakların düzeyine bağlı olarak kalkınma için dış kaynak kullanımının gündeme gelebileceği ancak, dış kaynak kullanımının, özellikle dış borç ve dış yatırımların, faiz ve kar transferi yoluyla başlangıçta olumlu katkı yaptıkları kalkınmanın finansmanını güçleştirebileceği görülmüştür.

√ Gelişmekte olan ülkelerde üretim, istihdam ve ihracat içinde çok önemli bir yere sahip olan tarımın kalkınmanın finansmanı açısından da kritik bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Nitekim, bir taraftan sektörün üretim ve istihdam içindeki büyüklüğü gerek vergi potansiyeli gerekse tasarrufların gerçekleşebileceği potansiyel alan olarak diğer taraftan da sanayileşmenin tamamlanamaması nedeniyle temel ihracatçı sektör olarak tarımı önplana çıkarmaktadır.

√ Tarımın kalkınmanın genel iç finansman kaynaklarına katkı yapmasının yanında bazı özel kanallarla da kalkınmanın finansmanına katkıda bulunabildiği bu bölümde elde edilen bir diğer dikkat çekici sonuç olmuştur. Buna göre tarım;

- Çiftçilerin yaptığı gönüllü tasarruflar,
- Sektörden alınan vergiler,
- Tarım ürünleri ihracatından elde edilen döviz gelirleri,
- Sektördeki gizli ve açık işsizlerin ucuz emek olarak diğer sektörlere aktarılması,
- Sanayi sektörüne ucuz hammadde sağlanması,
- Tarım dışı sektörlerde çalışanlara ucuz gıda sağlayarak ücretlerin düşük kalmasına katkı sağlayarak,
- Fiyat mekanizması yoluyla iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine bozulması,

gibi çok farklı kanallardan kalkınmanın gerçekleştirilmesine katkı sağlayabilmektedir. Kuşkusuz ülkelerin kendine özgü koşulları çerçevesinde bu kanalların hangilerinin hangi düzeyde kullanılabileceği farklılaşacaktır. Ancak, bu arada unutulmaması gereken nokta, tarımın kalkınmaya katkılarının devam edebilmesi için öncelikle yeterli miktarda üretim yapması gerektiğidir. Zira, tarımın kalkınmanın finansmanına olası katkı kanallarının hemen hemen hepsi (ucuz emek arzı dışında) üretim sonrası yani üretimle bağlantılı olarak gerçekleşmektedir. Bu nedenle sektörden kalkınma amacıyla aktarılan kaynağın üretimi olumsuz etkilemeyecek düzeyde tutulması gerekmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde 1963-2008 döneminde genel olarak kalkınmanın finansmanı özelde de bu finansmana tarımın katkıları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde öncelikle 1923-2008 döneminde uygulanan tarım politikaları genel olarak değerlendirilmiş ve bu politikalar sonucunda tarımın günümüz Türkiye'sinde taşıdığı önem istatistikler yardımıyla ortaya konulmuştur. Buna göre;

- 1963 yılında toplam üretim içinde tarımın yüzde 36 olan payının 2008 yılı sonunda yüzde 8 düzeyine gerilediği, bu gelişmede tarım dışındaki sektörlerin daha hızlı büyümesinden çok tarım sektöründeki yetersiz büyümenin belirleyici olduğu,
- Sektörün toplam istihdam içindeki payının aynı dönemde yüzde 68'den yüzde 24'e gerilemekle birlikte hala yüksek düzeyde bulunduğu,
- 1969 yılında 402 milyon dolar olan tarım ürünleri ihracatının 2008 yılı sonunda ise 4,1 milyar dolara yükseldiği, tarım ürünleri ithalatı ise aynı dönemde 52 milyon dolardan 6,4 milyar dolara yükseldiği böylece tarım ürünleri dış ticaret dengesinin açık verir hale geldiği,
- 1963 yılında sabit sermaye yatırımları içerisinde tarımın yüzde 14 olan payının 2008 yılı sonuna gelindiğinde önemli oranda azaldığı ve yüzde 7 düzeylerine gerilediği, dolayısıyla tarımın potansiyelinin yeterince etkin kullanılamamasında ve ekonomi içindeki öneminin azalmasında sektöre yönelik sabit sermaye yatırımlarının yetersizliğinin de rolünün olduğu görülmüştür.

Kalkınmanın adeta sanayileşme ile özdeşleştirildiği ve önce tüketim sonra da ara ve yatırım malları sanayinde kendi kendine yeterliliği sağlamayı amaçlayan ithal ikameci sanayileşme stratejisinin uygulandığı 1963-79 döneminde kalkınmanın finansmanında yabancı sermaye girişinin yetersiz, dış borç kullanımındaki artış imkanlarının sınırlı olması nedeniyle daha çok yurtiçi kaynaklara başvurulduğu görülmüştür. Ancak, ortalama tasarruf eğiliminin düşük, vergi hasılatının yetersiz

olması nedeniyle, özellikle 1970’li yıllarda, enflasyonist finansmanın önplana çıktığı anlaşılmıştır.

1963-1979 döneminde uygulanan kalkınma stratejisi çerçevesinde tarımın ise;

- Üretim artışı ve çok sayıda kişiye sağladığı istihdam yoluyla,
- Tarım dışı sektörlerle sunduğu niteliksiz fakat ucuz işgücü imkanları yoluyla,
- Bu dönemde en çok ihtiyaç duyulan ve kıtlığı çekilen döviz kazandırıcı (ihracatçı) başlıca sektör olma yoluyla,
- Gelişen makineleşme ve artan sınai girdi talebi (gübre, ilaç, ekipman, traktör vb.) ile başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerle talep yaratmak yoluyla,
- Dönemin en önemli sanayi alt sektörlerinin başında gelen tarıma dayalı sanayi sektörüne verdiği hammaddeler (pamuk, tütün, şeker pancarı, gıda sanayi ürünleri vb.) yoluyla ülkenin gelişmesi ve kalkınmasına katkı sağladığı görülmüştür.

Bu dönemde ayrıca, kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve bunun finansmanı boyutunda tarımın fiyat mekanizması yoluyla katkısının sınırlı kaldığı anlaşılmıştır. Nitekim bu dönemde iç ticaret hadleri genelde tarım lehine gelişme göstermiştir. Kalkınmanın sanayileşmeyle özdeşleştirildiği bir dönemde böylesi bir gelişme dönemin sosyo-kültürel ve sosyo-politik koşullarıyla ilgilidir. Nitekim halkın yüzde 50’sinden fazlasının tarımda istihdam edildiği, seçmenlerin de yarısından fazlasının kırsal kesimde yaşadığı, tarımsal destekleme fiyat politikasının oy tercihlerinde belirleyicilik düzeyinin oldukça yüksek olduğu ve ayrıca siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle sık sık erken seçimlerin gündeme geldiği bir ortamda iç ticaret hadlerinin, genelde, tarım lehine değişmesi anlaşılabilir hale gelmektedir.

Türkiye’de 1970’lerin ikinci yarısında başlayan ve daha sonra artarak devam eden ekonomik-siyasi istikrarsızlık sarmalı sonunda, 24 Ocak 1980 Kararları adıyla bilinen ve yapısal dönüşümler içeren bir istikrar paketi hazırlanmıştır. Bu çerçevede öncelikle alınan kararlar; ihracatın hızla artırılmasının ana strateji olarak benimsenmesi, esnek döviz kuru uygulanması, enflasyonun kontrol altına alınması, monetarist para ve kredi politikasının uygulanması, gerçekçi faiz politikası, özel yabancı sermayenin teşvik edilmesi, yeni yatırımlar yerine mevcut kapasitenin tam kullanılmasına öncelik verilmesi olmuştur. Bunların yanında, ekonominin doğal kanunları içinde gelişmesine ortam hazırlanması, ekonomi yönetiminde karar bütünlüğünün sağlanmasına yönelik kurumsal düzenlemelerin yapılması, kamu açıklarının kapatılması, KİT fiyatlarının piyasa kurallarına göre belirlenmemesi, temel mallar kapsamının daraltılarak sübvansiyonların kaldırılması, fiyat kontrollerinin ve fiyat tespit komisyonunun kaldırılması yönünde uygulamalara başlanmıştır.

Bu kararların konumuz bağlamındaki anlamı ise, dönemin neo-liberal paradigmayı önplana çıkarmasının da etkisiyle, artık kalkınma değil büyümenin önplana çıkarılması bunun da iç talepten çok dış talebe bağlanması sonucunda ihracata yönelik faaliyetlerin önem kazanmasıdır.

Bu dönemde kalkınmanın genel olarak finansmanında 1963-1979 dönemine göre önemli bir değişim yaşanmış ve iç yerine daha çok dış kaynaklar büyümenin finansmanında kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişmede ülke içinde ortalama tasarruf eğilimin önceki döneme oranla azalması kadar dış kaynak kullanımı teşvik eden uluslar arası kuruluşların da etkisi olmuştur. Bu gelişme sonucunda bir taraftan özelleştirmelerin de etkisiyle doğrudan yabancı sermaye girişi artmış diğer taraftan gerek kamu gerekse özel kesim dış borç stokunda önemli oranda artış yaşanmıştır. Böylece büyüme için kaynak bulmak için çıkılan yolda, dışarıya ödenen kar payı ve faizlerin artmasıyla, borçların ödenmesi için dış borç alınır hale gelmiştir.

Diğer taraftan 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sonucunda, özellikle 2000 sonrası dönemde, Türkiye’ye giren büyük miktarlardaki yabancı portföy yatırımları kurları bastırarak yerli üretici ve istihdam aleyhine sonuçlar doğurarak istihdam yaratmayan, ithalata dayalı büyümeyi getirmiştir.

Bu dönemde tarımın kalkınmanın (daha doğrusu büyümenin) finansmanına katkısı konusunda ise ilginç gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim 1963-79 döneminde daha çok üretim, istihdam, ucuz işgücü ve ihracat yoluyla kalkınmaya katkıda bulunan tarım sektörü 1980 sonrası dönemde bunların yanında ve belki de çok daha önemli olarak iç ticaret hadleri yoluyla kalkınmanın finansmanına katkıda bulunmuştur.

Nitekim 1973-1990 dönemine ilişkin ileri ve geri bağlantı katsayılarına bakıldığında tarım sektörünün ileri bağlantı katsayısının görece düştüğü, geri bağlantı katsayısının arttığı ise arttığı görülmektedir. Bu katsayılardaki değişmeden, tarımdan girdi alan sektörlerin, tarıma bağımlılığının azaldığı, tarımın girdi sağladığı sektörlerle bağımlılığının ise arttığı anlamı çıkmaktadır.

1996 ve 1998 yıllarına ilişkin ileri ve geri bağlantı katsayılarına bakıldığında ise karşımıza ilginç durumlar çıkmaktadır. Bunlardan ilki önceki dönemlere göre tarımın hem geri hem de ileri bağlantı katsayısında ortaya çıkan önemli artıştır. İkincisi ise 1996 ve 1998 yılları için tarımın geri bağlantı katsayılarının ileri bağlantı katsayısının üzerine çıkmasıdır. Bu son durum ekonomide ve özellikle de tarımın ekonomi içindeki konumunda çok önemli bir değişmeye işaret etmektedir. Bu değişim 1973-1998 döneminin geneli için geçerli olmakta ve tarımdan girdi alan sektörlerin tarıma bağımlılığı düşerken; tarımın girdi aldığı sektörlerle bağımlılığının arttığını ortaya koymaktadır.

Bu durum tarımdan kaynak aktarımında kullanılabilecek yöntem-kanal açısından önemli ipuçları vermektedir. Nitekim bu gelişme, diğer sektörlerin kullandığı toplam girdi içinde tarım ürünlerinin azalması nedeniyle tarım ürünlerinin fiyatlarının görece olarak düşük kalması yoluyla başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerle kaynak aktarımı imkanının daraldığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla fiyat endekslerinden faydalanılarak hesaplanan iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi tarım açısından olumsuz sonuçlar yaratırken diğer sektörler için kaynak aktarımı yoluyla yaratılan olumlu etki çok sınırlı kalmaktadır.

Bu durumda, yani tarımın geri bağlantı katsayısının arttığı ve/veya bu katsayının ileri bağlantı katsayısının üzerine çıktığı durumlarda sanayileşme ve

kalkınma için tarımdan kaynak aktarımında girdi kanalının kullanılması çok daha anlamlı hale gelmektedir. Tarım ürünleri fiyatlarını temsil eden fiyat endeksleri ile sanayi ürünleri fiyat endeksi kullanılarak hesaplanan iç ticaret hadlerine oranla tarafımızdan hesaplanan tarımsal ürün ve girdi fiyatları endeksine göre iç ticaret hadlerinin çok daha fazla oranda tarım aleyhine gerilemiş olması, tarımdan kaynak aktarımında girdi fiyatları kanalının çok daha yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Böylece, çeşitli nedenlerle tarım ürünleri fiyatlarının hızla arttığı dönemlerde, ticaret hadleri tarım lehine görünse bile, bu gelişme, girdi fiyatları yoluyla hesaplanan iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönüştürülmesiyle ikame edilmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye ekonomisinde sektörel boyutta ortaya çıkan yapısal değişme nedeniyle tarımdan sanayiye kaynak aktarımında tarım ürünleri fiyatları yerine tarımın kullandığı girdi fiyatlarının kullanılması çok daha rasyonel hale gelmiş ve bu rasyonelliğin gereği de yerine getirilmiştir. Bu dönemde tarımda makineleşmenin sürekli ve hızla artmış olması da bu savı doğrulamaktadır. Tarımda kullanılan ve sanayi sektöründe üretilen diğer araç, gereç ve ekipmanların sayısında da önemli artış olduğu dikkate alındığında sanayi sektörüne ucuz tarımsal hammadde teminini sağlamak yerine tarımın sanayi girdileri (traktör, ekipman, gübre, ilaç vb.) talebini artırmak ve bunları yüksek fiyatla çiftçilere satmak kaynak aktarımı açısından daha etkili hale gelmektedir.

Diğer taraftan, tarımda makineleşmenin artması ve bu makinelerin daha çok emek tasarrufu imkanı sağlaması sektörün işgücü talebinin azalmasına dolayısıyla kırsal kesimde işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Bu işsizlerin kente göç etmesi sonucunda ise büyük oranlara ulaşan kentsel işsizliğin düşük ücret ve kayıt dışı istihdama neden olması da diğer sektörlerle tarımın dolaylı olarak katkı yapması anlamına gelmektedir.

1963-79 ile 1980 sonrası dönem karşılaştırılarak genel bir değerlendirme yapıldığında, tarımın her iki dönemde de kalkınmanın finansmanına doğrudan ve dolaylı katkılar (üretim, istihdam, ihracat, vergi, ucuz hammadde, ucuz işgücü arzı gibi) yaptığı, ancak 1980 sonrası dönemde bu katkının daha çok ekonomideki yapısal değişim çerçevesinde girdi fiyatları yoluyla gerçekleştiği söylenebilir.

Kanımızca tarım Türkiye'nin kalkınmasına potansiyelinin kullanımı paralelinde katkı yapmıştır. Ancak, kalkınma için tarım ve tarım dışından elde edilen kaynakların yeterince etkin kullanıldığı konusunda şüphelerimiz bulunmaktadır. Nitekim, kişi başına düşen gelir, genel olarak toplumun eğitim düzeyi, sağlık hizmetlerine ulaşma koşulları, insani gelişme endeksi sıralamasındaki yerimiz, istihdamın sektörel yapısı, dış ve iç borçlar için yapılan faiz ödemelerinin geldiği düzey, yabancı portföy yatırımlarına sağlanan getiri oranları, kırsal ve kentlerdeki yaşam koşulları gibi göstergelere bakıldığında Türkiye'nin yeterli gelişme sağladığını söylemek olası değildir. Bu nedenle uygulanan kalkınma ve büyüme stratejilerinin sorgulanması ve yenilenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Bu çerçevede daha çok küresel spekülâtlörlere gelir imkanı sağlayan finans sistemini değil yatırım, üretim, istihdam ve ihracatı yani reel ekonomiyi referans alan bir büyüme ve kalkınma stratejinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, 1980'li yıllardan günümüze adeta unutilan sanayileşme yeniden ve yeni bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.

Diğer taraftan kalkınmanın finansmanında yurtiçi kaynakların daha önemli ve etkin hale getirilmesi sağlanmalıdır. Zira, tamamen pahalı dış kaynaklara dayalı bir büyüme ve kalkınma stratejisinin sürdürülebilirliği yoktur. 1994, 2001 ve 2008 krizlerini bunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu nedenle başta iddiharın çözülmesi, kamunun faiz yükünün azaltılması ve kayıtdışı ekonominin azaltılması konularında olmak üzere Türkiye'nin radikal çözüm önerilerine ihtiyacı bulunmaktadır.

Bu arada tarıma kalkınma ve kalkınmanın finansmanı boyutunda yüklenen rollerin de yeniden değerlendirilmesi uygun olacaktır. Nitekim, kalkınma için sektörün her şeyden önce üretim yapılabilir, potansiyellerini etkin olarak kullanılabilir duruma getirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. 1980 sonrası dönemde genelde makro ekonomik özelde de tarım politikaları uygulamaları sektörü oldukça kötü bir duruma getirmiştir. 1980-2008 döneminde tarımın nüfus artışının oldukça gerisinde, yüzde bir düzeyinde büyümüş olması, tarımdan aktarılan kaynakların etkin kullanılmaması sonucu bugün kaynak aktarımı ihtiyacı içinde bulunan tarıma aktarılabacak kaynak bulunamaması ekonomik olduğu kadar toplumsal sorunlara da yol

açabilecektir. Unutulmamalıdır ki, Türkiye özelinde kalkınmanın sağlanması ancak ve öncelikle tarımdaki sorunların aşılmasıyla mümkündür. Tarımdaki sorunların aşılması ise kalkınma stratejilerinin en önemli aracı olan etkin planlama ile mümkündür.

Son olarak, halkın sosyo-kültürel özelliklerini dikkate alan yeni bir kalkınma stratejisine ihtiyacı olduğu ve bu stratejinin büyümenin getirdiği kalkınmayı değil, kalkınmanın getirdiği büyümeyi referans alması gerektiğini vurgulamakta fayda görüyoruz.

KAYNAKÇA

A. KİTAPLAR

- Acar, M. (2006). *DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Alexander, R. J. (1964). *İktisadi Kalkınmanın Esaslar*. Ankara: Doğu Matbaacılık.
- Alkin, E. (1992). *Gelir ve Büyüme Teorisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi
- Amin, S. (1977). *Imperialism and Unequal Development*. Sussex: Harvester Pres
- Amin, S. (1991). *Eşitsiz Gelişme*. Çeviren Ahmet Kotil. İstanbul: ARBA Yayınları
- Amin, S. (1999). *Küresellesme Çağında Kapitalizm*. Çev. V.Eranus, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Aruoba, Ç. (1989). *Türkiye ve Avrupa Toplulukları Açısından Uluslararası Tarım Ürünleri Ticareti*. Ankara: A.Ü., Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi (No:4).
- Ashton, T.H. ve Philpin, C.H.E. (1985). *“The Brenner Debate”; Past and Present Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ataç, B. (1999). *Maliye Politikası*. Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık, ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları. No:118. Eskişehir.
- Bashu K. (2003). *Analytical Development Economics*. The Less Developed Economy Revisited. London: MIT Press Cambridge.
- Başak, Z.Z. (1977). *Dış Yardım ve Ekonomik Etkileri Türkiye 1960-1970*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C/16
- Başkaya, F. (2009). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. 6.Baskı. Ankara: Özgür Üniversite Yayınları. No:44.
- Berber, M. (2006). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Boratav, K. (2008). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)*. Ankara: İmge Yayınevi.

- Castles, S. ve Miller, M.J. (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: The Guilford Press.
- Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Chambers, R. (1983). *Rural Development: Putting the Last First*. London: Longman Group.
- Chayanov, A.V. (1966). *The Theory of Peasant Economy*. (Der. D. Thorner, B. Kerblay ve R.E.F Smith) Richard D. Irwin. Homewood. Illinois.
- Cypher, J.M. ve Dietz, J.L. (2004). *The Process of Economic Development*. London: Routledge.
- Çeçen, A. A., Doğruel A. S., Doğruel F. (1996). *Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Yapısal Dönüşüm ve Kriz*. (3. Baskı). İstanbul: Ege Yayınları.
- Dernek, Z. (2006). *Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği*. Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No:56.
- Dinler, Z. (1996). *Tarım Ekonomisi*. Dördüncü Baskı. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Doğanay, F. (1993). *Merkez Köyler*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Dura, C. (1987). *Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişmesine Katkısı: Bugün ve Yarın*. İstanbul: Enka Vakfı Yayını.
- Dura, C. (1988). *Cumhuriyet’ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi Ve Geleceğe Bakış*. İstanbul: İTO.
- Dülgeroğlu, E. (1999). *Kalkınma Ekonomisi*. 4. Basım. Bursa: Vipaş A.Ş.
- Egeli, H.A (2003). *Kalkınma Ekonomisi*. İzmir (Buca): İlkem Ofset.
- Ercan, F. (2008). *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*. İstanbul: SAV (Sosyal Araştırmalar Vakfı).
- Ergüder, Ü. (1981). *Türkiye’de Tarım Fiyat Destek Siyaseti ve Siyaset*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Eser, U. (1991). “Türkiye İmalat Sanayiinde Verimlilik, Teknolojik Gelişme ve Büyümenin Kaynakları”. *I. Verimlilik Kongresi – Bildiriler*. Ankara: MPM.

- Frank, A.G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A.G. (1969). *Latin America, Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Gaspar, D. (1995). “*Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?*” *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma*. (Çev:İdil Eser). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Geray, C. (1981). *Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik*. Ankara: Tuna Yayıncılık.
- Giray, F. (2001). *Maliye Tarihi*. Bursa: Ezgi Yayınları.
- Goodman, D. ve Redclift, M. (1982). *From Peasant to Proletarian*. New York: St.Martin’s Press.
- Gülalp, H. (1983). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Günaydın, G. (2006). *Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye, Kırsal ve Tarımsal Politikalar*. AÜ: Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara.
- Gündem, F. (2008). *Finansal Liberalizasyonun Ödemeler Bilançosu Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği*. DEÜ: Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.
- Gürak, H. (2006). *Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Gürbüz, M. (2005). *Türkiye için Tarım: “Durum-Sorun ve Çözüm Arayışları*. İstanbul: TEMA.
- Ha-Joon C. (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. İstanbul: İletişim Yayınevi
- Han, E. (2008). *İktisadi Kalkınma ve Büyüme*. Ed: Erol Kutlu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Han, E. ve Kaya, A. A. (1999). *Kalkınma Ekonomisi; Teori ve Politika*. 2. Baskı. Eskişehir: Etam A.Ş. Matbaa.
- Hiç, M. (1981). *Büyüme ve Gelişme Ekonomisi*. Kırklareli: Sermet Matbaa

- Hindness, B. ve Hirst, P.Q. (1975). *Pre-capitalist Modes of Production*. Londra: Routledge & Kegan.
- Hodgson, G. (2001). *How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science*. London and New York: Routledge.
- Hoselitz, B.F. (1970). *Ekonomik Kalkınmanın Sosyolojik Yönleri*. (Çev. E.T. Çelikkan). Ankara: Yarı Yayınları.
- Ingham, B. (1995). *Economics and Development*. London: McGraw-Hill.
- İlkin, A. (1974). *Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Freyssinet, J. (1985). *Az gelişmişlik İktisadı*. Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Tezer Öçal. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları;73.
- Jepkins, R. (1987). *Transnational Corporation and Uneven Development: Internationalization of Capital and The Third World*. New York: Routledge.
- Johnston B.F. ve Mellor, J. V. (1966). *İktisadi Kalkınmada Tarımın Rolü*. İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar. Yayın No:6. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Karagölge, C. (1987). *Tarım Ekonomisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 642.
- Karluk, R. (2002). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Kayıkçı, S. (2009). *Türkiye’de Kırsal Alan Yönetimi*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayını.
- Kaynak, M. (2007). *Kalkınma İktisadı*. Ankara: Gazi Yayınevi
- Kazgan, G. (1997). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 7. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kazgan, G. (2003). *Tarım ve Gelişme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2005). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2008). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Kıp, E. (1987). *Türkiye Ekonomisinde İç Ticaret Hadleri*. Tarım Haftası 87. Ankara: TMMOB Yayını.
- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve Köylülük*. İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi (1929-1932) - I. Cilt*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:569.
- Kuruç, B. (1993). *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi (1933-1935) - II. Cilt*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:580.
- Lenin, V.İ. (1988). *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*. Çev: Seyhan Erdoğan. Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V.I. (1996). *Tarımda Kapitalizm*. Ankara: Sol Yayınları.
- Lynn R. S. (2003). *Economic Development Theory and Practice for a Divided World*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Malecki, E. J. (1991). *Technology and Economic Development*. New York: Longman, Essex, John Wiley and Sons.
- Manisalı, E. (1982). *Gelişme Ekonomisi*. İstanbul: Ar Yayın Dağıtım.
- Marx, K. (2002). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. Ankara: Sol Yayınları.
- Meier, M. G. (2005). *Biography of A Subject: An Evolution of Development Economics*. Oxford: Oxford University Press.
- Messina, A. ve Lahav, G. (eds.) (2005). *The Migration Reader*. Boulder: Lynne Rienner
- Minibaş, T. (1985). *Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye*. İstanbul Üniversitesi. SBE. İktisat Ana Bilim Dalı. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.
- Minibaş, T. (1992). *Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye*. İstanbul: Der Yayınları.
- Nurkse, R. (1964). *Az Gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü*. İstanbul: Menteş Yayınları.

- Nurkse R. (1966). *Az gelişmiş Ülkelerde Büyüme, İktisadi Büyüme ve Gelişme Enstitüsü Seçme Yazılar*. No:2. Çeviren: T. Toskay. İstanbul: İ.Ü.İ.F. Yayınları.
- Olalı, H. ve Duymaz, İ. (1987). *Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı*. İzmir: İzmir Ticaret Borsası Yayınları.
- Oral, N. (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Tarım Politikaları Yayın Dizisi: 6
- Ozankaya, Ö. (1999). *Toplumbilim*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1550-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II*. Çev: Gökhan Aksay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme - 1820-1913*. (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Partant, F. (2002). *Kalkınmanın Sonu: Bir Alternatif mi Doğuyor?*. Çev: Fikret Başkaya. 2. Baskı. Ankara: Maki Basın Yayın.
- Patnaik, U. (1999). *The Long Transition*. Hindistan: Published by Tulika.
- Peterson W. C. (1994). *Gelir, İstihdam ve Ekonomik Büyüme*. Çev: Talat Güllap. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Preston, P. W. (1996). *Development Theory: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell Publishers Ltd.
- Putterman, L. (2001). *Dollars and Change: Economics in Context*. New Haven and London: Yale University Press.
- Quataert, D. (1994). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rivero, O. de. (2003). *Kalkınma Efsanesi*. İstanbul: Çitlembik Yayınları

- Robert, J. A. (1964). *İktisadi Kalkınmanın Esasları*. (Çeviren: Arif T. Payaslıoğlu). Ankara: Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı Yayınları.
- Rostow, W.W. (1966). *Kendi Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkınış*. Ankara: Odtü Yayınevi.
- Rostow, W.W. (1970). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. Çeviren: Erol Güngör. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Saçlı, Y. (2009). *Türkiye’de Tarım İstatistikleri*. Ankara: DPT, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Savaş, V. (1986). *Kalkınma Ekonomisi*. 4. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Savaş, V. (1999). *Kalkınma Ekonomisi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Şen, H., Saruç, T., Keskin, A. (2004). *İktisadi Kalkınmanın Finansmanı, Kalkınma Ekonomisi*. Editör: S. Taban, M. Kar. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Sevkal N. (2007) *Kalkınma Politikalarındaki Değişim ve Kamu Yönetiminin Etkisi*. DEÜ: Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.
- Seyidoğlu, H. (1982). *Türkiye’de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Seyidoğlu, H. (2002). *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Singer, A. (1996). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Smith, M. P. ve Guarnizo, L. E. (eds.) (1999). *Transnationalism from Below*. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers.
- Soylu, H. (1997). *Türkiye’de Senyoraj Gelirleri ve Kamu Açıkları*. Sermaye Piyasası Kurulu. Yayın No:81. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayını.
- Sönmez, M. (1998). *Bölgesel Eşitsizlik*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Streeten P. (1966). *İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi. Yayın No: 6.
- Şahin, H. (2002). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

- Şan, M. (2005). *Kalkınma Planlamasında Bilgi Yönetimi ve Devlet Planlama Teşkilatı İçin Kurumsal Bilgi Politikası Modeli*. Yayın No: 2687. Ankara.
(Erişim:www.dpt.gov.tr, 05.08.2007)
- Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Todaro, M. P. (1989). *Economic Development in the Third World*. Londra: Longman.
- Todaro M. P. ve Smith, S. C. (2003). *Economic Development*. 8. Edition. Harlow: Pearson Education Ltd.
- Toğa, N. (2006). “Tarımsal Girdilerin Fiyat ve Kullanımındaki Değişimler”, *2000’li Yıllarda Tarım Sektörü Sempozyumu*. 4-5 Ocak 2006. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. Ankara.
- Tokgöz, E. (1999). *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Toprak, Z. (1988). *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. Der: Şevket Pamuk ve Zafer Toprak. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tören, T. (2007). *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayını.
- Tuncer, O. (1990). *Tarımın Türkiye Ekonomisine Katkısı*. Ankara: Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği.
- Türk, İ. (2003). *Maliye Politikası*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. İstanbul: SAV Yayınları.
- Uysal, Y. (1997). *Bölüşüm İlişkileri ve Bu İlişkilerin Düzenlenmesinde Etkili Olabilecek İktisat Politikalarının Değerlendirilmesi, Türkiye Örneği*. DEÜ: Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi). İzmir.
- Uysal, Y. (2006). *Küreselleşme ve AB’ye Tam Üyelik Perspektifinde Türkiye ve Ege Tarımında Yeniden Yapılanma*. İzmir: EGİFED Yayınları.
- Wallerstein, I. (1991). *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.

- Webster, A. (1990). *Introduction to the Sociology of Development*. Basingstoke: Macmillan.
- Wood, E.M. (2002). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*. Ankara: Epos Yayınları.
- Yavuz, F. (ed.) (2005). *Türkiye’de Tarım*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı
- Yenal, O. (2001). *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası.
- Yerasimos S. (2005) *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. Çeviren: Babür Kuzucuoğlu. İstanbul: Belge Yayınları.
- Zaim, O., Bayaner, A., Kandemir, M. U. (2001). *Tarımda İller ve Bölgeler Düzeyinde Üretkenlik ve Etkinlik*. Ankara: Tarım Ekonomisi Araştırma Enstitüsü.

B. MAKALELER

- Adelman, I. ve Yeldan, E. (2000). “The End of the Developmental State?”. *Structural Change and Economic Dynamics*. September.
- Akçay, A. A. (1999). “Toprak Ağılığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük İşletmeler”. *75. Yılda Köylerden Şehirlere*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Tarihsel Araştırmalar Vakfı.
- Akder, Kasnakoğlu, Çakmak (1999). “Türkiye Tarımında Büyümenin Kaynakları”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*. Sayı: 3-4. Cilt: 26. Ankara: ODTÜ. s. 227-251.
- Amin, S. (2000). “Economic Globalism and Political Universalism: Conflicting Issues”. *Journal of World-Systems Research*. VI (3, Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part II): 582–622.
- Aydın, Z. (1986). “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Az gelişmiş Ülkeler: (I)”. *11. Tez Kitap Dizisi*. No:3. s.126 - 156.
- Aydın, Z. (1986). “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Az gelişmiş Ülkeler: (II)”. *11. Tez Kitap Dizisi*. No:4. s.171- 216.

- Banaji, J. (1980). "Summary of Selected Parts of Kautsky'a Agrarian Question". *The Articulation of the Modes of Production*. Der. H.Wolpe. Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Balta, E. (2002). "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu". *Praksis Dergisi*. Sayı: 5. Ankara: Cantekin Matbaacılık.
- Barkan, Ö. L. (1963). "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür ve Aşar". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul
- Barros, A. R. (2000). "Kalkınma ve Yaşam Standardı". *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma*. Editör: Renee Prendergast ve Frances Stewart. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Baskıcı, M. M. (2009). "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000". Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım. Gıda ve Köylülük. *Mülkiye*. Bahar. Cilt:23. Ankara.
- Bernstein, H. (1979). "African Pesantries: A Theoritical Framework". *Journal of Peasant Studies*. Vol: 6. No: 4
- Bernstein, H. (1992). "Gelişme Toplumbilimine Karşı Azgelişmişlik Toplumbilimi mi?", Çev: M. Ersoy. *Emperyalizm Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*. Der: M. Ersoy. Ankara: V Yayınları.
- Bernstein, H. (1996). "Agrarian Classes In Capitalist Development". *Capitalism and Development*. London: Routledge.
- Bettelheim, C. (1973). "Theoretical Comments". *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Der: A. Emmauel, Londra: New Left Books.
- Bhaduri, A. (2003). "Structural Change and Economic Development: On the Relative Roles of Effective Demand and the Price Mechanism in a 'Dual' Economy". *Rethinking Development Economics*. Der. H. Chang. Londra: Anthem Press.
- Boratav, K. (1977). "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Gelişme Sorunları", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Tarihi*, Ankara.
- Boratav, K. (1987). "Birikim Biçimleri ve Tarım". *11.Tez Kitap Dizisi*. Sayı: 7. İstanbul: Belge Yayınları.

- Boratav, K. (1994). “1980’li Yıllarda Gelir Dağılımı: Bir Makro Analiz”. *Yeniden Dağıtım Mekanizmaları*. (Edt. Korkut BORATAV). İstanbul: TÜSES Yayınları.
- Boratav, K. (2006). “Tarımda Neler Oluyor?”. *Sol: Günlük Siyasi Gazete*. 7 Kasım 2006 / Sayı: 170.
- Erişim: <http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=5051>
- Boz, İ. (2004). “Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü”. *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular*. Editör: Sami Taban ve Muhsin Kar. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Brenner, R. (1976). “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, No. 70. s. 30-75.
- Brenner, R. (1977). “The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism”. *New Left Review*. I/104. July-August. s. 25-93.
- Brenner, R. (1978). “Reply to Sweezy”. *New Left Review*. I/108. March-April. s. 95-96.
- Bulutay, T. (1999). “İktisadi Büyüme Çözümlemelerinde Genellikle Ele Alınmayan Etkenlerin İktisadi Kalkınmaya Katkıları”. *Çalışma İstatistikleri 1998-1999*. Ankara: DİE.
- Byres, T. (2003). “Agriculture and Development: The Dominant Orthodoxy and an Alternative View”. *Rethinking Development Economics*. Der. H. Chang. Londra: Anthem Press.
- Çağlar, Y. (1987). “Orman Köylüleri ve Küçük Üreticilik Üzerine”. *11.Tez Kitap Dizisi*, Sayı 7. İstanbul: Belge Yayınları.
- Çetinkaya, M. (2004). “Türkiye Ekonominde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımının Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı:11-ISSN1302-1796
- (Erişim:http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/DERG%C4%B011%20F.pdf)
- Chenery, H.B. (1966). “Mukayeseli Üstünlük ve Kalkınma Politikası”. *İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar*. Ankara: ODTÜ Yayınları No: 6.

- Demircan, E.S. (2003). “Vergilemenin Ekonomik Büyüme ve Kalkınmaya Etkisi”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Sayı:21. Temmuz-Aralık
- Ecevit, M. vd. (2009). “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler”, *Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük. Mülkiye*. Bahar. Cilt:23. Ankara.
- Ekinci, N. K. (1994). “Tarım Kesimine Yönelik Politikalar ve Sonuçları”, *Yeniden Dağıtım Mekanizmaları*. Edt. Korkut BORATAV. İstanbul: TÜSES Yayınları.
- Emmanuel, A. (1974). “Myths of Development Versus Myths of Underdevelopment” *New Left Review*. I/85, May-June
- Emmanuel, A. (1979). “The State in the Transitional Period”. *New Left Review*. 113-114. January-April
- Ennew, J., Hirst, P. ve Tribe, K. (1977). “Peasantry as an Economic Category”. *Journal of Peasant Studies*. V: 4. No: 4.
- Ercan, F. (2002). “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi -I- (Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi ”. *Praksis*. 2. (6): 25-75.
- Ercan, F. (2003). “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, *Neoliberalizmin Tahribatı* 2. Der: Neşecan Balkan ve Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları.
- Ercan, F. ve Biçer, Ö. (2006). “İktisat ve Kalkınma Ekonomisi: Kalkınma İdeolojisinin Sosyalizasyonu Olarak Kalkınma Ders Kitaplarının Eleştirisi”. (Erişim:<http://fuatercan.wordpress.com>)
- Foster, J. B. ve Magdoff, F. (2001). “Liebig, Marx ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi”. *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Günaydın, G. (2009). “Türkiye’de Tarım Politikalarında “Yapısal Uyum”: 2000’li Yıllar”. *Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük. Mülkiye Dergisi*. Sayı:262, Cilt:XXXIII, Ankara.

- Harris J. and M. Todaro (1970). "Migration, Unemployment & Development: A Two Sector Analysis". *American Economic Review*, March 1970; 60 (1). p: 126-142.
- Hirschman, A.O. (1968). "The Political Economy of Import Substituting Industrialisation in Latin America". *The Quarterly Journal of Economics*. Vol: 82. No:1.
- Johnston, F. B. ve Mellor, J. W. (1961). "The role of agriculture in economic Development". *American Economic Review*. Volume: 51.
- Johnston, F.B. (1970). "Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries: A Survey of Research". *Journal of Economic Literature*. Vol: 8. Issue: 2. s. 369-404.
- Jorgenson, D.G. (1961). "The Development of a Dual Economy". *Economic Journal*. V: 71.
- Kazgan, G. (1999). "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme", *75 Yıldan Köyden Şehirlere*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Kendir, H. (2003). "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu". *Praksis Dergisi*. Sayı: 9. Ankara: Cantekin Matbaacılık.
- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2007). "Kalkınmacılık Sonrası Dönemde Türkiye'de Kırsal Dönüşüm Eğilimleri ve Sosyal Politikalar", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*. Der: Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Kip, E. (1988) "Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri". *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. (Derleyen: Şevket Pamuk - Zafer Toprak). Ankara: Yurt Yayınları 18/Türk Sosyal Bilgiler Derneği.
- Köse, A.H. (2006). "Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye: Dış Ticaret ve Sermaye Hareketlerindeki Gelişmeler". *Türkiye Ekonomisi*. Eskişehir: Açıköğretim Yayınları.
- Kuznet, S. (1966). "Kalkış Üzerine Notlar". *İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar*. Ankara: ODTÜ Yayınları No:6.

- Lewis, W. A. (1954). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor,". *Manchester School of Economic and Social Studies*. Vol: 22. s. 139-91.
- Nalbantoğlu, H.Ü. (1973). "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*. Editör: Osman Okyar. Editör Yardımcısı: Hasan Ünal Nalbantoğlu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C/13.
- Nurkse, R. (1971). "The Case for Balanced Growth". *Leading Issues in Economic Development*. Ed: Gerald M. Meier. Oxford: Oxford University Press.
- Oral, N. (2006). "Küresel Zincirlere Dolanan Türkiye Tarımı", *2000'li Yıllarda Tarım Sektörü Sempozyumu*. 4-5 Ocak 2006. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. Ankara.
- Oyan, O. (1994). "Kamu Maliyesi ve Bölüşüm ve Bölüşüm İlişkileri", *Yeniden Dağıtım Mekanizmaları*. (Edt. Korkut BORATAV). İstanbul: TÜSES Yayınları.
- Önal, N. E. (2009). "Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm (1858-1918). *Anadolu International Conference in Economics*. June 17-19. Eskişehir. (econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Onal_econanadolu2009.pdf) (Erişim: 20.10.2009).
- Önder, İ. (1988) "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası". *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. (Derleyen: Şevket Pamuk - Zafer Toprak). Ankara: Yurt Yayınları 18/Türk Sosyal Bilgiler Derneği.
- Pamuk, Ş. (2009). "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000", *Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük. Mülkiye*. Bahar. Cilt:23. Ankara.
- Patnaik, U. (1979). "Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy". *The Journal of Peasant Studies*. V: 6. No: 4.
- Ranis, G. ve Fei, J.C.H. (1961). "The Theory of Economic Development", *American Economic Review*. Eylül. s. 533-565.

- Rosenstein-Rodan, P. N. (1971). "The Teory of Big Push". *Leading Issues in Economic Development*. Ed: Gerald M. Meier. Oxford: Oxford University Press.
- Sönmez, M. (1987). "Türkiye’de Tarım ve Büyük Burjuvazi". *11.Tez Kitap Dizisi*. Sayı 7, İstanbul: Belge Yayınları.
- Stedile, J.P. (2009). "Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı", *Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük. Mülkiye*. Bahar. Cilt:23. Ankara.
- Stevens D. R. Ve Chaty, L. J. (1988). "Agricultural Development Principle". *Economic Theory and Empirical Evidence*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Şenses, F. (1994). "Türkiye’de Gelir Dağılımı, Gelirin Yeniden Dağıtım ve İşgücü Piyasaları". *Yeniden Dağıtım Mekanizmaları*. Edt. Korkut BORATAV. İstanbul: TÜSES Yayınları.
- Tanzi, V. ve Zee, H. H. (2000). "Tax Policy for Emerging Markets; Developing Countries". *IMF Working Paper*. No: WP/00/35.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004). "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)". *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. Der: Ş. Pamuk ve Z. Toprak. Ankara: Yurt Yayınları.
- Türkay, M. (1995). "Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı". *Gelişme İktisadı Kuram-Eleştiri -Yorum*. Der: Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay. İstanbul: Beta Basın Yayım Dağıtım A.Ş..
- Türkay, M. (1997). "Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı". *İktisat Dergisi*. Mayıs. s. 366-367. İstanbul. s. 29-35.
- Türkay M. (2000). "Devlet Ulusal Kalkınma ve Kapitalizmin Dinamikleri". *İktisat Dergisi*. Sayı: 404. S. 7-15.
- Türkay, M. (2005). "1945’den 2000’lere Söylem ve Gerçeklik Arasında "Kalkınma"nın Halleri". *Ekonomik Yaklaşım*. c: 16. Sayı: 55. s. 31-42.

- Tüylüoğlu, Ş. ve Çeştepe, H. (2004). “Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”. *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular*. Der: Sami Taban ve Muhsin Kar. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Uysal, Y. (1998). “Ege Bölgesi Tarımsal İhraç Ürünlerinin Dış Piyasalarda Karşılaştığı Sorunların Çözümüne Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: Ürün Sertifikası”. *Ege Bölgesi I. Tarım Kongresi*. Cilt I. Aydın.
- Uysal, Y. (1999). “Bölüşüm İlişkileri ve Bu İlişkilerin Düzenlenmesinde Etkili Olabilecek İktisat Politikalarının Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği”. *DEU Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt:1, Sayı:2. İzmir.
- Uysal, Y. (2007). “Türkiye’de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç Ticaret Hadleri”. *Finans ve Politika & Ekonomik Yorumlar*. Yıl: 44. Sayı: 508.
- Uysal, Y. ve Candan, E. (2008). “Türkiye’de 1963 Sonrası Dönemde Büyüme Stratejileri ve Gelir Dağılımı Sürecinde Tarım ve Kırsal Nüfusa Yüklenen Roller; Kırsal-Kentsel Emek Sömürüsü İlişkisi”. *İstanbul İktisat Dergisi*. Sayı: 498. İstanbul.
- Wallerstein, I. (1995). “Kapitalist Dünya Ekonomisi: Gelişme ve Dönüşüm”. *Tarih Risaleleri*. M. Özel (çev. ve der.). İstanbul: İz Yayınları.
- Wood, E. M. (2001). “Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri”, *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Yalman, G. (1984). “Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları: Bazı Latin Amerika Ülkelerinin Deneyimleri Üzerine Gözlemler”, *Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Yavilioğlu, C. (2002). “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomik Kalkınma Teorileri: Eleştirel Bir Yaklaşım”. *C.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*. Cilt: 3.
- Yavilioğlu, C. (2002). “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”. *C.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*. 2002.1-19
<http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale>
- Yeldan, E. (2002). “Neo Liberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”. *Praksis Dergisi*. Sayı: 7. Ankara.

- Yenal, N. Z. (2001). “Türkiye’de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması”. *Toplum ve Bilim*. Sayı:88.
- Yentürk, N. ve Onaran, Ö. (2005). “Düşük Ücretler Yatırımları Teşvik Ediyor mu? Türk İmalat Sanayinde Bölüşüm ve Birikim İlişkisinin Analizi”, *Körlerin Yürüyüşü*. Edt: Nurhan Yentürk. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zaim, O. ve Çakmak, E. (1998). “Türk Tarımında Etkinlik: Eğilim ve Karşılaştırmalı Analiz”. *Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam, Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE’nin Güçlendirilmesi Projesi*. Ankara: DİE.

C. DİĞER

- IBRD (1975). *Turkey: Prospects and Problems of an Expanding Economy*. Washington.
- DPT (1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/planI/giris.html>
- DPT (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf>
- DPT (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan3.pdf>
- DPT (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları. Ankara: Yayın No: 1664.
- DPT (1980). *Ekonomik İstikrar Tedbirleri Uygulama Neticeleri*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

- DPT (1985). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları. Ankara: Yayın No: 1974.
(<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan5.pdf>)
- DPT (1990). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları. Ankara: Yayın No: 2174.
- DPT (1996). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan7.pdf>
- DPT (2000). “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Özel İhtisas Komisyonu Raporu”. *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*.
(<http://ekutup.dtp.gov.tr/yabancis/oitk532.pdf>)
- DPT (2001). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan8.pdf>
- DPT (2004). *Tarım Stratejisi Raporu*.
(<http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf>)
- DPT (2007). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)*.
(<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan9.pdf>)
- DPT (2007). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006*.
(<http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-06/esg.htm>)
(Erişim: 21.10.2009).
- OECD (2009). *Revenue Statistics 1965-2007*. Paris.
- TCMB (2002). *Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri*.
www.tcmb.gov.tr (erişim: 10.08.2008)
- TÜİK (2006). *İstatistik Göstergeler, 1923-2005*. Ankara.
- TÜSİAD (2005/a). *DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı*. (Hazırlayanlar: Erol H. Çakmak ve A. Halis Akder). İstanbul.

TÜSİAD (2005/b). *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme (1972-2003), Uluslararası Karşılaştırma ve AB'ye Yakınsama Süreci.* (Hazırlayanlar: Şeref Saygılı, Cengiz Cihan ve Hasan Kurtoğlu). İstanbul.

TÜSİAD (2005/c). *Türkiye'nin Üretim Yapısı, Girdi-Çıktı Modeli İle Temel Bulgular.* (Hazırlayan: Gülay Günlük-Şenesen). İstanbul.

UNDP (2009). Belgeler ve Yayınlar

<http://www.undp.org.tr/publicationsDocuments/> (Erişim:20.11.2009)

World Bank (2006). *Global Economic Prospects: Economic Implications of Remittances and Migration 2006*

30.11.2004 Tarih ve 2004/92 Sayılı YPK Kararı,

(<http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf>)

18.04.2006 Tarih ve 2006/5488 Sayılı Tarım Kanunu,

(www.tmo.gov.tr)

1 Temmuz 2006, 26215 mükerrer sayılı Resmi Gazete,

(www.dpt.gov.tr)